
สำนักหอสมุด

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๔

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)

เจ้าภาพพิมพ์ในงานปลงศพ

คุณหญิงปฏิภาณพิเศษ (ลมุน อมาตยกุล)

ณวัดประยุรวงศาวาส

วันที่ ๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๙

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

ถ่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ อายุ ๒๖ ปี

คำนำ

ในงานปลงศพคุณหญิงปฏิภาณพิเศษ (ลมุน อมาตยกุล) เจ้าภาพมีความประสงค์จะพิมพ์หนังสือที่เกื้อกูลการศึกษาประวัติศาสตร์สักเรื่องหนึ่ง เป็นของสำหรับแจกในงาน ขอให้กรมศิลปากรเป็นธุระหาต้นฉบับ

กรมศิลปากรเลือกได้ พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ซึ่งเป็นหนังสือที่พึงปรารถนาอย่างยิ่งของผู้ใฝ่ใจในทางประวัติศาสตร์ เมื่อเจ้าภาพได้รับเรื่องไปพิจารณาโดยรอบคอบแล้ว ก็แสดงความพอใจ และตกลงรับพิมพ์ ดังปรากฏอยู่ในเล่มนี้

บรรดาพระราชพงศาวดารสยามความเก่า จับเรื่องตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา ที่กรมศิลปากรมีต้นฉบับอยู่เวลานี้ทั้งที่พิมพ์แล้วและยังมิได้พิมพ์ คือ

(๑) พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ มีบานแผนกบอกไว้ดังนี้

"ศุภมัสดุ ๑๐๔๒ ศกวอกนักษัตร ณวันพุธเดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ทรงพระกรุณาโปรดเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่า ให้เอากฎหมายเหตุของพระโหราเขียนไว้แต่ก่อน และกฎหมายเหตุซึ่งหาได้แต่หอหนังสือ และเหตุซึ่งมีในพระราชพงศาวดารนั้น ให้คัดเข้าด้วยกันเป็นแห่งเดียว ให้ระดับศักราชกันมาคุงเท่าบัดนี้"

ได้ความว่า เป็นพระราชพงศาวดารที่สมเด็จพระนารายน์มีพระราชโองการให้เรียบเรียงเมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๓ ความขึ้นต้นแต่แรกสถาปนาพระพุทธรูปพระเจ้าพะแนงเชิง เมื่อปีชวดจุลศักราช ๖๘๖ (พ.ศ. ๑๘๖๗) และแรกสร้างกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา เมื่อปีขาลจุลศักราช ๗๑๒ (พ.ศ. ๑๘๙๓) สืบมาจนถึงปีมะโรง จ.ศ. ๙๖๖ (พ.ศ. ๒๑๔๗) ตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พิมพ์อยู่ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑

(๒) พระราชพงศาวดารฉบับจำลอง จ.ศ. ๑๑๓๖ (ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๑๗ เป็นปีที่ ๗ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี) ได้ปลีกมาเล่มเดียว เป็นฉบับหลวง เขียนครั้งกรุงธนบุรี ว่าด้วยเรื่องราวตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พิมพ์อยู่ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๔ สำนวนรัดกุมและเก่าไล่เลี่ยกับฉะบับหลวงประเสริฐ

(๓) พระราชพงศาวดารฉบับจำลอง จ.ศ. ๑๑๔๕ (ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๒๖ เป็นปีที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๑) มี ๒ เล่ม เป็นฉบับปลีกว่าด้วยเรื่องราวในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเล่มหนึ่ง ในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเล่มหนึ่ง เข้าใจว่ายังไม่มีการชำระแก้ไขต่อเติมในคราวนั้น เพราะบางแห่งบอกไว้ชัดว่าต้นฉบับขาดที่ตรงนั้นเท่านั้น แล้วปล่อยให้ขาดอยู่ตามฉบับเดิม เมื่อนำมาสอบกับฉะบับพันจันทนุมาศ ปรากฏว่าฉะบับพันจันทนุมาศแต่งเติมตรงที่ขาดนั้นแล้ว ฉบับจำลอง จ.ศ. ๑๑๔๕ นี้ ถึงจะมี

ไม่ครบบริบูรณ์ ก็เป็นหนังสือที่ดีในทางรักษารูปสำนวนเก่า แต่ยังไม่มีโอกาสพิมพ์ออกให้แพร่หลาย

(๔) พระราชพงศาวดารฉบับพิมพ์ ๒ เล่ม หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ฉบับหมอบรัดเล เริ่มความตั้งแต่แรกสร้างกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ต่อมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร สุดความลงเพียง จ.ศ. ๑๑๕๔ (พ.ศ. ๒๓๓๕) อันเป็นปีที่ ๑๑ ในรัชกาลที่ ๑ ไม่มีบานแผนกบอกว่าชำระหรือเรียบเรียงเมื่อไร เป็นแต่บอกไว้ที่ปกในเล่มต้นว่า "พระศรีสุนทรโวหารได้ช่วยชำระดูสอบบ้าง เห็นว่าถูกต้องอยู่แล้ว" จึงเป็นอันรู้ได้ว่า พงศาวดารฉะบับนี้ได้มีการชำระกันมาแล้วอย่างน้อยก็ครั้งหนึ่งเมื่อรัชกาลที่ ๔ ก่อนที่หมอบรัดเลจะได้นำมาลงพิมพ์

(๕) พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เริ่มความตั้งแต่แรกสถาปนากรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร สุดความลง จ.ศ. ๑๑๕๒ (พ.ศ. ๒๓๓๓) ได้ความในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีพระราชทานไปให้เซอร์ยอนเบาริง ที่เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชำระพระราชพงศาวดารร่วมกับกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๘ เป็นต้นมา (ดูพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๔ รวมครั้งที่ ๔ หน้า ๑๖ หรือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๒ หน้า ๒๓๗) เข้าใจว่าการชำระครั้งนั้น คงจะได้ทรงกระทำมาถึงปีสุดรัชกาลของพระองค์ ซึ่ง

สำเร็จเป็นฉบับพระราชหัตถเลขา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ นั้นแล้ว ที่จะเข้าใจดังนี้ ก็เพราะมีคำว่า ภูษามาลา เป็นที่สังเกตอยู่แห่งหนึ่ง แต่ก่อนมาเรียกคำนี้ว่า มาลาภูษา ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ ปีสุดท้ายของรัชกาลที่ ๔ ปรากฏในหมายรับสั่งต้นปีว่า มีพระบรมราชโองการห้ามมิให้เรียก มาลาภูษา ให้เปลี่ยนเรียกเป็น ภูษามาลา พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาก็ใช้คำว่า ภูษามาลา จึงสันนิษฐานว่า คงจะทรงชำระมาถึงปีสุดรัชกาลของพระองค์ แต่เสียดายที่ไม่มียานแผนกบอกไว้ ซะรอยว่าการทรงชำระจะยังไม่สมบูรณ์ตามพระราชประสงค์ก็อาจเป็นได้

(๖) พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด) ข้อความโดยมากยุติกับฉบับหมอบรัดเลพิมพ์ เว้นแต่เรื่องในรัชกาลสมเด็จพระนารายน์ ตอนปลายติดต่อมา มีแปลกออกไปหลายแห่ง พิมพ์อยู่ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๘

(๗) พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) มีจำนวนสมุดไทยตามลำดับเป็น ๒๒ เล่ม ขาดในระหว่างบ้างบางเล่ม เริ่มต้นแต่แรกสถาปนากรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ต่อมาจนสุดรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พอเริ่มความตอนต้นกรุงรัตนโกสินทรก็หมดฉบับ แต่สังเกตได้ว่า ยังไม่สุดเรื่อง ที่พิมพ์ในเล่มนี้เพียงตอนกรุงศรีอยุธยา ส่วนตอนกรุงธนบุรี หวังว่าจะได้พิมพ์ในโอกาสต่อไป

ถ่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ อายุ ๓๗ ปี

พระราชพงศาวดารฉบับนี้ มีบานแผนกบอกไว้ว่า "ศุภมัสดุศักราช ๑๑๕๗ ปีเถาะสัปตศก สมเด็จพระบรมธรรมิกมหาราชาธิราชพระเจ้าอยู่หัว ผ่านถวัลราชณกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยาเถลิงพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงชำระพระราชพงศาวดาร" ดังนี้ จุลศักราช ๑๑๕๗ ตรงกับ พ. ศ. ๒๓๓๘ อันเป็นปีที่รัชกาลที่ ๑ โปรดให้ชำระพระราชพงศาวดารนับเป็นครั้งแรกในกรุงรัตนโกสินทร

ยังมีข้อความตอนท้ายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ (หน้า ๓๗๘) กล่าวเป็นบานแผนกเพิ่มเติมไว้อีกว่า "เพียงนี้เรื่องพระเพทราชากับพระเจ้าเสือทำไว้แต่ก่อน บัดนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้เจ้าพระยาพิพิธพิชัย กระทำเรื่องพระนารายน์เป็นเจ้ากับพระเพทราชาพระเจ้าเสือ พระบรมโกศ พระเจ้าพระที่นั่งสุริยามรินทร์ ทำศักราชภัดกันไป"

ข้อความตรงนี้น่าจะหมายความว่า เรื่องที่ชำระเรียบเรียงไว้แต่ก่อน ฉะเพาะตอนกรุงศรีอยุธยาสุดลงเพียงสิ้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ แล้วมีพระบรมราชโองการให้ท่านเจ้าพระยาพิพิธพิชัยร้อยกรองเพิ่มเติมขึ้นอีก แต่มิได้เอาข้อความปรับปรุงเข้ากับที่แต่งไว้แต่ก่อนนั้น คงให้แยกอยู่ต่างหาก การทำเช่นนี้ ให้ความรู้ในทางตำนานการชำระเรียบเรียงพระราชพงศาวดารเป็นอย่างดี จะได้ทราบถ่องแท้ว่า เรื่องแต่ก่อนมีอยู่เพียงไหน แต่งเติมต่อมาอีกเท่าไร มิฉะนั้นจะหาทางสันนิษฐานให้ทราบใกล้ความจริงได้ยาก

หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ มีข้อความแตกต่างจากฉบับหมอบรัดเลและฉบับพระราชหัตถเลขาหลายแห่ง แม้เพียงเท่าที่พิมพ์ตอนกรุงศรีอยุธยาออกมาให้แพร่หลาย ก็เป็นประโยชน์มากในทางสอบสวนค้นคว้าประวัติศาสตร์สยาม ซึ่งผู้ได้รับคงยินดีอนุโมทนาทั่วกัน

ในการพิมพ์ครั้งนี้มีเวลาจำกัด เพราะกระชั้นงานมาก เพียงแต่คัดถ่ายจากต้นฉบับสมุดไทย บางฉบับต้องเสียเวลาอ่านทบทวน ด้วยเหตุว่าตัวหนังสือลบเลือนอยู่มากแห่ง ฉบับหลวงที่อาศัยสอบทานก็มีไม่บริบูรณ์ จึงน่าจะมีการขาดตกบกพร่องอยู่บ้าง แต่กระนั้นก็ได้พยายามที่จะให้เรียบร้อยเป็นอย่างดีที่สุด ได้สอบเรื่องที่ตรงกับฉบับหลวงประเสริฐ แล้วจดศักราชเทียบไว้ให้เห็นที่ต่างกันเป็นต้นด้วย

กรมศิลปากรขออนุโมทนากุศลธรรมิกพลีอันอุดม ที่เจ้าภาพสร้างสมบำเพ็ญเพื่ออุทิศมนุญญานิสงส์ อันพึงสำเร็จโดยฐานะสมควรแก่คุณหญิงปฏิภาณพิเศษ (ลมุน อมาตยกุล) เพิ่มพูนความสุขความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นในสัมปรายภพเบื้องหน้าต่อไป.

กรมศิลปากร

วันที่ ๘ กุมภาพันธ์ พ. ศ. ๒๔๗๙

ถ่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ อายุ ๔๔ ปี

ประวัติสังเขปคุณหญิงปฏิภาณพิเศษ

คุณหญิงปฏิภาณพิเศษ (ลมุน อมาตยกุล) เกิดเมื่อวันพฤหัสบดี ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๙ ปีระกา ตรงกับวันที่ ๑๓ สิงหาคม พระพุทธศักราช ๒๔๒๘ เป็นบุตรีหลวงฤทธิ์อัคเณย์ (เอม เอมทัศ) และทัศ เอมทัศ เป็นมารดา บ้านเดิมอยู่ปากคลองดาวคนอง ครั้นเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้มาอยู่กินกับพระยาปฏิภาณพิเศษ ที่บ้านตำบลไปรษณีย์ หน้าวัดราชบุรณะ จังหวัดพระนคร เกิดบุตรธิดาด้วยกัน เป็นชาย ๗ คน หญิง ๔ คน ยังคงมีชีวิตอยู่ทั้ง ๑๑ คน คือ

๑. นายเอก อมาตยกุล

๒. นางทวี อมาตยกุล

๓. นายตายตรี อมาตยกุล

๔. นายจัตวา อมาตยกุล

๕. นายเบญจะ อมาตยกุล

๖. นางฉัฏฐ์ อมาตยกุล

๗. นายสัปตาห์ อมาตยกุล

๘. นายอัฏฐ์ อมาตยกุล

๙. นายนพ อมาตยกุล

๑๐. นางสาวทัศรี อมาตยกุล

๑๑. นางสาวภาณี อมาตยกุล

คุณหญิงปฏิภาณพิเศษได้ป่วยเป็นโรคเนื้องอกในสมอง เริ่มป่วยตั้งแต่วันที่ ๔ ธันวาคม ครั้นถึงวันพฤหัสบดีที่ ๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ เวลา ๑ นาฬิกา ๕ นาที ได้ถึงแก่กรรม ณที่บ้านตำบลไปรษณีย์ หน้าวัดราชบุรณะ จังหวัดพระนคร คำนวนอายุได้ ๕๐ ปีกับ ๗ เดือน

พระยาปฏิภาณพิเศษ

วันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๙

ถ่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ อายุ ๔๘ ปี

สารบาญ

(๔) รัชกาลสมเด็จพระเจ้าทองลัน

(๒) รัชกาลสมเด็จพระราเมศวร ครั้งที่ ๒

(๕) รัชกาลสมเด็จพระยาราม

(๖) รัชกาลสมเด็จพระอินทราชาธิราช

(๗) รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒

(๘) รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

(๙) รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒

(๑๐) รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร

(๑๑) รัชกาลสมเด็จพระรัษฎาธิราชกุมาร

(๑๒) รัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราช

(๑๓) รัชกาลสมเด็จพระยอดฟ้า

(๑๔) รัชกาลขุนวรวงศาธิราช

(๑๕) รัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช
ครั้งที่ ๑

(๑๖) รัชกาลสมเด็จพระมหินทราธิราช ครั้งที่ ๑

(๑๕) รัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช ครั้งที่ ๒

(๑๖) รัชกาลสมเด็จพระมหินทราธิราช ครั้งที่ ๒

(๑๗) รัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช

(๑๘) รัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

(๑๙) รัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรฐ

(๒๐) รัชกาลสมเด็จพระศรีเสาวภาค

(๒๑) รัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม

(๒๒) รัชกาลสมเด็จพระเชษฐาธิราช

(๒๓) รัชกาลสมเด็จพระอาทิตยวงศ์

(๒๔) รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ,, ๓๐๑

(๒๕) รัชกาลสมเด็จเจ้าฟ้าชัย

(๒๖) รัชกาลสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราช

(๒๗) รัชกาลสมเด็จพระนารายน์

(๒๘) รัชกาลสมเด็จพระเพทราชา

(๒๘) รัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ

(๒๗) รัชกาลสมเด็จพระนารายน์

(๒๙) รัชกาลสมเด็จพระเพทราชา

(๒๙) รัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ

(๓๐) รัชกาลสมเด็จพระที่นั่งท้ายสระ

(๓๑) รัชกาลสมเด็จเจ้าฟ้าอภัย

(๓๒) รัชกาลสมเด็จพระบรมโกศ

(๓๓) รัชกาลสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร

(๓๔) รัชกาลสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์

ถ่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ อายุ ๕๐ ปี

พระราชพงศาวดาร

ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)

บานพะแนก

ศุภมัสดุ ศักราช ๑๑๕๗ ปีเถาะสัปตศก[๑] (พ.ศ. ๒๓๓๘) สมเด็จพระบรมธรรมิกมหาราชาธิราชพระเจ้าอยู่หัว ผ่านถวัลราชย์ ณกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา เถลิงพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงชำระพระราชพงศาวดาร

แรกสร้างกรุงศรีอยุธยา

ศุภมัสดุ ศักราช ๗๑๒ ปีขาลโทศก (พ.ศ. ๑๘๙๓) วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๖ ค่ำเพลา ๓ นาฬิกา ๙ บาท สถาปนากรุงพระนครศรีอยุธยา ชีพ่อพราหมณ์ให้ฤกษ์ตั้งพิธีกลบบัตร ได้สังข์ทักขิณาวัฏใต้ต้นหมันใบหนึ่ง แล้วสร้างพระที่นั่งไพฑูรย์มหาปราสาทองค์หนึ่ง สร้างพระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาทองค์หนึ่ง สร้างพระที่นั่งไอสวรรย์มหาปราสาทองค์หนึ่ง

(๑) รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (อู่ทอง)

และพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้ามาเสวยราชสมบัติ ชีพ่อพราหมณ์ถวายพระนามชื่อ สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสุนทรบรมบพิตรพระพุทธเจ้า

---

(๑) ตรงกับปีที่ ๑๔ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์

อยู่หัวกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ จึงให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระราเมศวร ขึ้นไปครองราชสมบัติในเมืองลพบุรี

ครั้งนั้น พระยาประเทศราชขึ้น ๑๖ เมือง คือ เมืองมะละกา เมืองชะวา เมืองตะนาวศรี เมืองนครศรีธรรมราช เมืองทะวาย เมืองเมาะตะมะ เมืองเมาะลำเลิง เมืองสงขลา เมืองจันทบูร เมืองพิษณุโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองสวรรคโลก เมืองพิจิตร เมืองกำแพงเพ็ชร เมืองนครสวรรค์

แล้วให้ขึ้นไปเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระราเมศวร ลงมาแต่เมืองลพบุรี ทรงพระกรุณาตรัสว่า ขอมแปรพักตร์ จะให้ออกไปกระทำเสีย พระราเมศวรได้ฤกษ์ยกพล ๕๐๐๐ ไปถึงกรุงกัมพูชาธิบดีเพลาพลบค่ำ พระยาอุปราช ราชบุตรพระเจ้ากัมพูชาธิบดีทูลว่า ทัพซึ่งยกมาเลื่อยล้าอยู่ยังมิได้พร้อมมูล จะขอออกโจมทัพ พระเจ้ากัมพูชาธิบดีเห็นด้วย พระยาอุปราชก็ออกโจมทัพ ทัพหน้ายังไม่ทันตั้งค่าย ก็แตกฉานมาปะทะทัพหลวง เสียพระศรีสวัสดิ์แก่ชาวกัมพูชาธิบดี มีข่าวเข้ามาถึงพระนคร มีพระราชโองการให้ขุนตำรวจออกไปเชิญสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า ผู้เป็นพระเชษฐา อยู่ณเมืองสุพรรณบุรี ครั้นเสด็จเข้ามาถึงพระนครแล้ว พระเจ้าอยู่หัวตรัสว่าให้อังเชิญท่านออกไปช่วยหลานท่าน สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าจึงยกทัพรีบออกไปถึงกรุงกัมพูชาธิบดี ได้รบเอาชัยชะนะได้ ให้กวาดเอาครัวชาวกรุงกัมพูชาธิบดีเข้าพระนครเป็นอันมาก

ศักราช ๗๑๕ ปีมะเส็งเบญจศก (พ.ศ. ๑๘๙๖) วันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๑ ค่ำเพลา ๒ นาฬิกา ๕ บาท ทรงพระกรุณาตรัสว่า ที่พระตำหนักเวียงเหล็กนั้น ให้สถาปนาพระวิหารและพระมหาธาตุเป็นพระอารามแล้ว ให้นามชื่อวัดพุทไธสวรรย์

ม้าขุนสุวรรณพินิจจัย ตกลูกศีรษะเดียว ตัวเป็น ๒ ตัว ๘ เท้า เดินชิงศีรษะกัน

ไก่พระศรีมโหสถ ฟักฟองตกลูกตัวเดียว ๒ ศีรษะ

ศักราช ๗๒๕ ปีเถาะเบญจศก (พ.ศ. ๑๙๐๖) ทรงพระกรุณาตรัสว่า เจ้าแก้วเจ้าไทยออกอหิวาตกโรคตายให้ขุดขึ้นเผาเสีย ที่ปลงศพนั้นให้สถาปนาเจดีย์วิหารเป็นพระอารามแล้ว ให้นามชื่อวัดป่าแก้ว

ศักราช ๗๓๑ ปีระกาเอกศก (พ.ศ. ๑๙๑๒) สมเด็จพระรามาธิบดีเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๒๐ ปี

(๒) รัชกาลสมเด็จพระราเมศวร (ครั้งที่ ๑)

สมเด็จพระราเมศวรเสด็จมาแต่เมืองลพบุรี ขึ้นเสวยราชสมบัติ

(๓) รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราช (ที่ ๑)

ครั้นเถิงศักราช ๗๓๒ ปีจอโทศก (พ.ศ. ๑๙๑๓) สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า เข้ามาแต่เมืองสุพรรณบุรี เสนาบดีกราบทูลว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า เสด็จเข้ามา สมเด็จพระราเมศวรก็ออกไปอังเชิญเสด็จเข้ามาพระนคร ถวายราชสมบัติแล้วบังคมลาขึ้นไปเมืองลพบุรีดังเก่า

ศักราช ๗๓๓ ปีกุรศรีศก (พ.ศ. ๑๙๑๔) สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า เสด็จไปเอาเมืองฝ่ายเหนือ และได้เมืองเหนือทั้งปวง

ศักราช ๗๓๔ ปีชวดจัตวาศก (พ.ศ. ๑๙๑๕) เสด็จไปเอาเมืองนครพังคาและเมืองแซรงเซรา

ศักราช ๗๓๕ ปีฉลูเบญจศก (พ.ศ. ๑๙๑๖) เสด็จไปเอาเมืองชากังราว และพระยาไซ้แก้ว พระยากำแหง เจ้าเมืองออกต่อรบท่าน ๆ ได้ตัวพระยาไซ้แก้วตาย แต่พระยากำแหงและไพร่พลทั้งปวงหนีเข้าเมืองได้ ทัพหลวงก็เสด็จกลับคืนมาพระนคร

ศักราช ๗๓๖ ปีขาลฉอศก (พ.ศ. ๑๙๑๗) สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าและพระเถรธรรมากัลยาณ แรกสถาปนาพระศรีรัตนมหาธาตุ ฝ่ายบูรทิศหน้าพระบันชันสิงห์สูง ๑๙ วา ยอดนพศูลสูง ๓ วา

ศักราช ๗๓๗ ปีเถาะสัปตศก (พ.ศ. ๑๙๑๘) เสด็จไปเอาเมืองพิษณุโลก และได้ตัวขุนสามแก้วเจ้าเมือง กวาดครัวอพยพมาครั้งนั้นมาก

ศักราช ๗๓๘ ปีมะโรงอัฐศก (พ.ศ. ๑๙๑๙) เสด็จไปเอาเมืองชากังราว ได้พระยากำแหง และท้าวผากองคิดกันว่าจะยอทัพหลวง ทำมิได้ ท้าวผากองเลิกทัพหนี เสด็จยกทัพหลวงตามตีทัพท้าวผากองแตก ได้ท้าวพระยาเสนาขุนหมื่นครั้งนั้นมาก แล้วทัพหลวงเสด็จกลับคืน

ศักราช ๗๔๐ ปีมะเมียสัมฤทธิศก (พ.ศ. ๑๙๒๑) ไปเอาเมืองชำกังราวเล่า ครั้งนั้นมหาธรรมราชาออกมาถวายบังคม

ศักราช ๗๔๒ ปีวอกโทศก[๑] (พ.ศ. ๑๙๒๓) เสด็จไปเอาเมืองเชียงใหม่ และให้เข้าปล้นเมืองนครลำปางมิได้ จึงแต่งหนังสือให้เข้าไปแก่หมื่นนคร ให้เจ้าเมืองนครลำปางออกมาถวายบังคม และทัพหลวงเสด็จกลับคืน

ศักราช ๗๔๔ ปีจอจัตวาศก[๒] (พ.ศ. ๑๙๒๕) สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๑๓ ปี

(๔) รัชกาลสมเด็จพระเจ้าทองลัน

จึงเจ้าทองลันราชกุมารขึ้นเสวยราชสมบัติได้ ๗ วัน

(๒) รัชกาลสมเด็จพระราเมศวร (ครั้งที่ ๒)

สมเด็จพระราเมศวรเสด็จลงมาแต่เมืองลพบุรี เข้าในพระราชวัง กุมเอาเจ้าทองลันได้ ให้พิฆาฏเสียณวัดโคกพระยา

ศักราช ๗๔๖ ปีชวดฉอศก (พ.ศ. ๑๙๒๗) สมเด็จพระราเมศวร ให้เลียบพลยกขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ ตั้งค่ายหลวงใกล้คูเมือง ๑๕๐ เส้น ให้นายทัพนายกองตั้งค่ายล้อม และแต่งการปล้นเอาจงได้ ฝ่ายเจ้าหน้าที่ยิงปืนใหญ่ออกมากำแพงพังกว้างประมาณ

---

(๑) พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ว่า ศักราช ๗๔๘ ขาลศก

(๒).....ว่า ศักราช ๗๕๐ มะโรงศก

๕ วา พระเจ้าเชียงใหม่ขึ้นยืนถือพัชนีอยู่บนเชิงเทิน ให้ทหารเอาหนังสือแขวนธนูยิงลงมา ในหนังสือนั้นว่า ขอพระราชทานให้งด ๗ วัน จะนำเครื่องราชบรรณาการออกไปจำเริญพระราชไมตรี พระเจ้าอยู่หัวจึงปรึกษาด้วยมุขมนตรี ว่าพระเจ้าเชียงใหม่ให้มีหนังสือออกมาดังนี้ ควรจะงดหรือประการใด มุขมนตรีนายทัพนายกองปรึกษาว่า เกลือกพระเจ้าเชียงใหม่จะเตรียมการมิทัน จึงคิดเป็นกลอุบายมา ขอพระราชทานให้ปล้นเอาเมืองจงได้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า เป็นกษัตริย์ขัตติยวงศ์ เขาไม่รบแล้วเราจะให้รบนั้น ดูมิยังควร ถึงมาตรว่า พระเจ้าเชียงใหม่จะมิได้คงอยู่ในสัตยานุสัตย์ก็ดี ใช่ว่าพ้นมือทหารเรานั้นเมื่อไร

ฝ่ายในเมืองเชียงใหม่นั้น คิแตะบังที่กำแพงทะลายนั้นให้ก่อขึ้น ครั้น ๗ วันแล้วพระเจ้าเชียงใหม่มิได้เอาเครื่องจำเริญพระราชไมตรีออกมา นายทัพนายกองข้าทหาร ร้องทุกขราชว่า ข้าวในกองทัพทะนานละ ๑๐ สลึง หามิที่ซื้อไม่ จะขอพระราชทานเร่งปล้น พระเจ้าอยู่หัวบัญชาตามนายทัพนายกอง ทรงพระกรุณาสั่งให้เลิกกองทัพเสียด้านหนึ่ง ให้เร่งปล้นวันจันทร์ เดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ เพลา ๓ ทุ่ม ๒ บาทเดือนตก เจ้าพนักงานยิงปืนใหญ่ปืนน้อยระดมทั้งสามด้าน เอากระไดหกพาดปีนกำแพงขึ้นไป พระเจ้าเชียงใหม่ต้านทานมิได้ เทครัวหนีออก เพลา ๑๑ ทุ่มทหารเข้าเมืองได้ ได้แต่นักส้างบุตรพระเจ้าเชียงใหม่องค์หนึ่งมาถวาย พระเจ้าอยู่หัวตรัสต่อนักส้างว่า พระเจ้าเชียงใหม่บิดาท่าน หาสัตยานุสัตย์มิได้ เราคิดว่าจะออกมา

หาเราโดยสัตย์ เราจะให้คงราชสมบัติ ตรัสดังนั้นแล้วก็ให้นักส้างถวายสัตยานุสัตย์ พระเจ้าอยู่หัวก็ให้เบ่งไพร่พลเมืองไว้พอสมควร เหลือนั้นก็เทครัวอพยพหญิงชายลงมา ให้นักส้างลงมาส่งเสด็จถึงเมืองสวางคบุรี ทรงพระกรุณาให้นักส้างกลับขึ้นไปครองราชสมบัติในเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้าเมืองพิษณุโลก นมัสการพระชินศรี พระชินราช เปลื้องเครื่องต้นทำสักการบูชาสมโภช ๗ วัน เสด็จลงมาพระนคร และลาวซึ่งต้อนลงมานั้น ให้ส่งไปไว้เมืองพัทลุง เมืองสงขลา เมืองนคร เมืองจันทบูร แล้วเสด็จออกทรงศีลยังพระที่นั่งมังคลาภิเศกเพลา ๑๐ ทุ่ม ทอดพระเนตรโดยฝ่ายทิศบูรพ์ เห็นพระสารีริกบรมธาตุเสด็จปาฏิหารย์ เรียกปลัดวังให้เอาพระราชยานทรงเสด็จออกไป ให้เอาตรุยปักขึ้นไว้ สถาปนาพระมหาธาตุนั้นสูง ๑๙ วา ยอดนพศูลสูง ๓ วา ชื่อวัดมหาธาตุ แล้วให้ทำพระราชพิธีประเวศพระนคร แล้วเฉลิมพระราชมนเทียร

ขณะนั้นพระยากัมพูชายกเข้ามาถึงเมืองชลบุรี กวาดเอาครัวอพยพหญิงชายในเมืองชลบุรี และเมืองจันทบูร คนประมาณ ๖๐๐๐ ๗๐๐๐ กลับไปเมืองกัมพูชาธิบดี พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวให้พระยาชัยณรงค์เป็นทัพหน้าไปถึงสะพานแยก ชาวกัมพูชาออกมาตีทัพพระยาชัยณรงค์ ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ พระยากัมพูชาก็แตกฉาน พระเจ้าอยู่หัวให้ตั้งค่ายประจันทัพอยู่ ๓ วัน พระเจ้าอยู่หัวยกเข้าตีแตกฉานเข้าเมืองได้ พระยากัมพูชาลงเรือหนี พระเจ้าอยู่หัวลงจาก

ช้าง ให้ยิงปืนนกสับลงไปต้องหม้อดินเป็นเพลิงลุกขึ้น พระยากัมพูชาหนีรอด จับได้อุปราชลูกพระยากัมพูชา ให้พระยาชัยณรงค์อยู่รั้งเมืองกัมพูชา ไว้คน ๕๐๐๐ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จคืนพระนครศรีอยุธยา

ครั้นอยู่มา ญวนยกมารบ ถ้ามาน้อย ชาวกัมพูชาเป็นใจรบ ถ้ามามาก เรรวนไป พระยาชัยณรงค์บอกหนังสือมากราบทูล สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้มีหนังสือตอบไป ให้กวาดครัวอพยพยกมาถึงพระนคร แล้วให้ทำพิธีประเวศพระนคร แล้วปูนบำเหน็จนายทัพนายกอง

ศักราช ๗๔๙ ปีเถาะนพศก (๑) (พ.ศ. ๑๙๓๐) สถาปนาวัดภูเขาทอง เพลาเย็นเสด็จไปพระที่นั่งมังคลาภิเศก ท้าวมลซึ่งตายแต่ก่อนนั้นมานั่งขวางทางเสด็จอยู่แล้วหายไป สมเด็จพระราเมศวรบรมบพิตร ก็เสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๖ ปี

(๕) รัชกาลสมเด็จพระยาราม

จึงพระราชกุมารท่านได้เสวยราชสมบัติ ๑๔ ปี

ศักราช ๗๖๓ ปีมะเส็งตรีศก (๒) (พ.ศ. ๑๙๔๔) สมเด็จพระยารามเจ้ามีความพิโรธแก่เจ้ามหาเสนาบดี และท่านให้กุมเอาตัวเจ้ามหาเสนาบดีหนีรอด ข้ามไปอยู่ฟากปทาคูจาม จึงให้ไปเชิญสมเด็จพระอินทราชาณเมืองสุพรรณบุรีเสด็จเข้ามาถึง จึงเจ้ามหาเสนาบดียกเข้าปล้นเอาเมืองพระนครศรีอยุธยาได้

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐ ว่า ศักราช ๗๕๗ กุรศก (๒)....ว่า ศักราช ๗๗๑ ฉลูศก

(๖) รัชกาลสมเด็จพระอินทราชา

จึงเชิญสมเด็จพระอินทราชาขึ้นเสวยราชสมบัติ ให้สมเด็จพระยารามไปกินเมืองปทาคูจาม แล้วพระราชทานเจ้ามหาเสนาบดีลูกพระสนมองค์หนึ่ง เจียดทองคู่หนึ่ง พานทองคู่หนึ่ง เต้าน้ำทองกระบี่กั้นหยั่น เสลี่ยงงา เสลี่ยงกลีบบัว

ศักราช ๗๖๕ ปีมะแมเบญจศก(๑) (พ.ศ. ๑๙๔๖) มีข่าวมาว่าพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้าเมืองพิษณุโลกเสด็จสวรรคต แลเมืองเหนือทั้งปวงเป็นจลาจล จึงเสด็จขึ้นไปเถิงเมืองพระบาง พระยาบานเมือง พระยาราม ออกมาถวายบังคม พระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับพระนคร แล้วจึงให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าอ้ายพระยากินเมืองสุพรรณบุรี เจ้ายี่พระยากินเมืองแพรกศรีราชา เจ้าสามพระยากินเมืองชัยนาท

ศักราช ๗๘๐ ปีจอสัมฤทธิศก(๒) (พ.ศ. ๑๙๖๑) สมเด็จพระอินทราชาเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๑๕ ปี เจ้าอ้ายพระยาเจ้ายี่พระยา ยกเข้ามาชิงกันจะเอาราชสมบัติ เจ้าอ้ายพระยามาตั้งตำบลป่ามะพร้าวที่วัดพลับพลาชัย เจ้ายี่พระยามาตั้งอยู่วัดชัยภูมิจะเข้าทางตลาดเจ้าพรหม ช้างต้นมาปะทะกันเข้าที่เชิงตะพานป่าถ่านทั้งสองพระองค์ก็ทรงพระแสงของ้าว ต้องพระศอขาดพร้อมกันทั้งสองพระองค์

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๗๘๑ กุรศก (๒)...ว่าศักราช ๗๘๖ มะโรงศก

(๗) รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราช (ที่ ๒)

มุขมนตรีออกไปเฝ้าเจ้าสามพระยา ทูลการซึ่งพระเชษฐาธิราช ขาดคอช้างทั้งสองพระองค์ แล้วเชิญเสด็จเข้ามาในพระนคร เสวยราชสมบัติ ทรงพระนามชื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า ท่านจึงให้ขุดเอาพระศพเจ้าอ้ายพระยา เจ้ายี่พระยา ไปถวายพระเพลิง ที่ถวายพระเพลิงนั้น ให้สถาปนาพระมหาธาตุและพระวิหารเป็นอารามแล้ว ให้นามชื่อว่าวัดราชบุรณะ ที่เจ้าอ้ายพระยา เจ้ายี่พระยา ชนช้างกันถึงพิราลัย ให้ก่อพระเจดีย์สององค์ไว้ที่เชิงตะพานป่าถ่าน

ศักราช ๗๘๓ ปีฉลูตรีศก (๑) (พ.ศ. ๑๙๖๔) สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า เสด็จไปเอาเมืองนครหลวงได้ ท่านจึงให้พระราชกุมารท่านพระนครอินท์เจ้า เสวยราชสมบัติณเมืองนครหลวง ท่านจึงให้เจาพระยาแก้วพระยาไท และครอบครัว กับทั้งรูปพระโครูปสิงห์สัตว์ทั้งปวงมาด้วย ครั้นถึงพระนครศรีอยุธยา จึงให้เอารูปสัตว์ทั้งปวงไปบูชาไว้ ณวัดพระศรีรัตนมหาธาตุบ้าง ไว้วัดพระศรีสรรเพชญ์บ้าง

ศักราช ๗๘๖ ปีมะโรงฉอศก (๒) (พ.ศ. ๑๙๖๗) สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าสร้างวัดมเหยงคณ์ สมเด็จพระราเมศวรเจ้าผู้เป็นพระราชกุมารท่าน เสด็จไปเมืองพิษณุโลก ครั้งนั้นเห็นน้ำพระเนตรพระพุทธเจ้าพระชินราช ตกออกเป็นโลหิต

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๗๙๓ กุรศก (๒) ...ว่า ศักราช ๘๐๐ มะเมียศก

ศักราช ๗๘๘ ปีมะเมียอัฐศก (๑) (พ.ศ. ๑๙๖๙) ครั้งนั้น เกิดเพลิงไหม้พระราชมนเทียรสถาน

ศักราช ๗๘๙ ปีมะแมนพศก (๒) (พ.ศ. ๑๙๗๐) ครั้งนั้น เกิดเพลิงไหม้พระที่นั่งตรีมุข

ศักราช ๗๙๐ ปีวอกสัมฤทธิศก (๓) (พ.ศ. ๑๙๗๑) สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า เสด็จไปเอาเมืองเชียงใหม่ และเข้าปล้นเมืองมิได้ พอทรงพระประชวร ทัพหลวงเสด็จกลับคืน

ศักราช ๗๙๒ ปีจอโทศก (๔) (พ.ศ. ๑๙๗๓) เสด็จขึ้นไปตีเชียงใหม่อีกครั้งหนึ่ง และตั้งทัพหลวงตำบลท้ายกระเษม ครั้งนั้นได้เชลย ๑๒๐๐๐๐ ทัพหลวงเสด็จกลับคืน

ศักราช ๗๙๖ ปีขาลฉอศก (๕) (พ.ศ. ๑๙๗๗) สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๑๖ ปี

(๘) รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

สมเด็จพระราเมศวรเจ้า ผู้เป็นพระราชกุมารขึ้นเสวยราชสมบัติ ทรงพระนามชื่อพระบรมไตรโลกนาถ ยกวังทำเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ เสด็จมาอยู่ริมน้ำ จึงให้สร้างพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทองค์หนึ่ง แล้วพระราชทานชื่อขุนนางตามตำแหน่งนา ให้เอาทหารเป็นสมุห

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๘๐๒ วอกศก (๒)...ว่าศักราช ๘๐๓ ระกาศก (๓)...ว่าศักราช ๘๐๔ จอศก (๔)...ว่าศักราช ๘๐๖ ชวดศก (๕)...ว่า ศักราช ๘๑๐ มะโรงศก

พระกลาโหม เอาพลเรือนเป็นสมุหนายก เอาขุนเมืองเป็นพระนครบาลเมือง เอาขุนวังเป็นพระธรรมาธิกรณ์ เอาขุนนาเป็นเกษตร์ เอาขุนคลังเป็นโกษาธิบดี ให้ถือศักดินาหมื่น และที่ถวายพระเพลิงสมเด็จพระรามาธิบดี ที่พระองค์สร้างกรุงนั้น ให้สถาปนาพระมหาธาตุและพระวิหารเป็นพระอาราม ให้นามชื่อวัดพระราม

ศักราช ๘๐๒ ปีวอกโทศก(๑) (พ.ศ. ๑๙๘๓) ครั้งนั้นคนออกทรพิษตายมากนัก

ศักราช ๘๐๓ ปีระกาตรีศก(๒) (พ.ศ. ๑๙๘๔) แต่งทัพไปเอาเมืองมะละกา

ศักราช ๘๐๔ ปีจอจัตวาศก(๓) (พ.ศ. ๑๙๘๕) แต่งทัพไปเอาเมืองศรีสพเถิน ครั้งนั้นเสด็จหนุนทัพขึ้นไปตั้งทัพหลวงตำบลบ้านโคน

ศักราช ๘๐๕ ปีกุรเบญจศก(๔) (พ.ศ. ๑๙๘๖) ข้าวเปลือกแพงเป็นทะนานละ ๘๐๐ เบี้ย เบี้ย ๘๐๐ ต่อเฟื้อง เกวียนหนึ่งเป็นเงิน ๓ ชั่งกับ ๑๐ บาท

ศักราช ๘๐๖ ปีชวดฉอศก(๕) (พ.ศ. ๑๙๘๗) ให้บำรุงพระพุทธศาสนาบริบูรณ์ และหล่อรูปพระโพธิสัตว์ ๕๕๐ พระชาติ

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๘๑๖ จอศก (๒)...ว่าศักราช ๘๑๗ กุรศก (๓)...ว่าศักราช ๘๑๘ ชวดศก (๔)...ว่าศักราช ๘๑๙ ฉลูศก (๕)...ว่าศักราช ๘๒๐ ขาลศก

ศักราช ๘๐๘ ปีขาลอัฐศก (๑) (พ.ศ. ๑๙๘๙) เล่นการมหรศพฉลองพระ และพระราชทานสมณชีพราหมณ์และวัณณิพกทั้งปวง ครั้งนั้นพระยาเชลียงคิดขบถ พาเอาครัวทั้งปวงไปแต่มหาราช

ศักราช ๘๐๙ ปีเถาะนพศก (๒) (พ.ศ. ๑๙๙๐) พระยาเชลียงนำมหาราชมาเอาเมืองพิษณุโลก เข้าปล้นเอาเมืองสามารถมิได้ จึงยกทัพแปรไปเอาเมืองกำแพงเพ็ชร เข้าปล้นเมือง ๗ วันมิได้ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้า และสมเด็จพระอินทราชา เสด็จขึ้นไปช่วยเมืองกำแพงเพ็ชรทัน และสมเด็จพระอินทราชาเจ้าตีทัพพระยาเกียรติ์แตก ทัพท่านมาปะทัพหมื่นนคร ได้ชนช้างด้วยหมื่นนคร และข้าศึกลาวทั้งสี่ช้างเข้ารุมเอาช้างพระที่นั่งช้างเดียว ครั้งนั้นพระอินทราชาเจ้าต้องปืนพระพักตร์ ทัพมหาราชนั้นเลิกกลับคืนไป

ศักราช ๘๑๐ ปีมะโรงสัมฤทธิศก (๓) (พ.ศ. ๑๙๙๑) สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้าสร้างพระวิหารวัดจุฬามณี

ศักราช ๘๑๑ ปีมะเส็งเอกศก (๔) (พ.ศ. ๑๙๙๒) สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้า ทรงพระผนวชวัดจุฬามณีได้ ๘ เดือน แล้วลาผนวช

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๘๒๒ มะโรงศก (๒)...ว่าศักราช ๘๒๕ มะแมศก (๓)....ว่าศักราช ๘๒๖ วอกศก (๔)....ว่าศักราช ๘๒๗ ระกาศก

ศักราช ๘๑๓ ปีมะแมตรีศก (๑) (พ.ศ. ๑๙๙๔) ครั้งนั้น ท้าวมหาบุญ ชิงเมืองเชียงใหม่แก่ท้าวลูก

ศักราช ๘๑๕ ปีระกาเบญจศก (๒) (พ.ศ. ๑๙๙๖) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ช้างเผือก

ศักราช ๘๑๖ ปีจอฉอศก (๓) (พ.ศ. ๑๙๙๗) สมภพพระราชโอรสท่าน

ศักราช ๘๑๘ ปีชวดอัฐศก (๔) (พ.ศ. ๑๙๙๙) เสด็จไปเมืองเชลียง

ศักราช ๘๒๑ ปีเถาะเอกศก (๕) (พ.ศ. ๒๐๐๒) แรกตั้งนครไทย

ศักราช ๘๒๒ ปีมะโรงโทศก (๖) (พ.ศ. ๒๐๐๓) พระศรีราชเดโชถึงแก่กรรม

ศักราช ๘๒๔ ปีมะเมียจัตวาศก (๗) (พ.ศ. ๒๐๐๕) พระยาล้านช้างถึงแก่กรรม พระราชทานให้อภิเศกพระยาซ้ายขวา เป็นพระยาล้านช้าง

ศักราช ๘๒๖ ปีวอกฉอศก (๘) (พ.ศ. ๒๐๐๗) ทรงพระกรุณาให้เล่นการมหรสพ ฉลองพระศรีรัตนมหาธาตุ ๑๕ วัน

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๘๓๐ ชวดศก (๒)...ว่าศักราช ๘๓๓ เถาะศก (๓)...ว่าศักราช ๘๓๔ มะโรงศก (๔) ว่าศักราช ๘๓๖ มะเมียศก (๕)...ว่าศักราช ๘๓๙ ระกาศก (๖)....ว่าศักราช ๘๔๑ กุรศก (๗)....ว่าศักราช ๘๔๒ ชวดศก (๘)...ว่า ศักราช ๘๔๔ ขาลศก

ศักราช ๘๒๘ ปีจออัฐศก(๑) (พ.ศ. ๒๐๐๙) พระบรมราชาผู้เป็นพระราชโอรสทรงผนวช

ศักราช ๘๒๙ ปีกุรนพศก(๒) (พ.ศ. ๒๐๑๐) สมเด็จพระราชโอรสเจ้า ลาผนวช ประดิษฐานพระองค์ไว้ในที่พระมหาอุปราช

ศักราช ๘๓๐ ปีชวดสัมฤทธิศก(๓) (พ.ศ. ๒๐๑๑) สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า ไปวังช้างตำบลสัมฤทธิบริบูรณ์

ศักราช ๘๓๑ ปีฉลูเอกศก(๔) (พ.ศ. ๒๐๑๒) มหาราชท้าวลูก พิราลัย

ศักราช ๘๓๒ ปีขาลโทศก(๕) (พ.ศ. ๒๐๑๓) สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า เสด็จยกทัพไปตีเมืองทะวาย แลเมื่อเมืองทะวายจะเสียนั้น เกิดอุบาทว์เป็นหลายประการ โคตกลูกตัวหนึ่งเป็น ๘ เท้า ไก่ฟักฟองตกลูกตัวหนึ่งเป็น ๔ เท้า ไก่ฟักฟองคู่ขอนตกลูกเป็น ๖ ตัว อนึ่งข้าวสารงอกเป็นใบ ในปีนั้นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้าเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๓๘ ปี

ศักราช ๘๓๔ ปีมะโรงจัตวาศก( ) (พ.ศ. ๒๐๑๕) แรกให้ก่อกำแพงเมืองพิชัย

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๘๔๖ มะโรงศก (๒)...ว่าศักราช ๘๔๗ มะเส็งศก (๓)...ว่าศักราช ๘๔๘ มะเมียศก (๔)...ว่าศักราช ๘๔๙ มะแมศก (๕)...ว่าศักราช ๘๕๐ วอกศก (๖)...ว่าศักราช ๘๕๒ จอศก

(๔) รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดี (ที่ ๒)

ศักราช ๘๓๕ ปีมะเส็งเบญจศก[๑] (พ.ศ. ๒๐๑๖) สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า ขึ้นเสวยราชสมบัติ ทรงพระนามชื่อสมเด็จพระรามาธิบดี

ศักราช ๘๓๖ ปีมะเมียฉอศก[๒] (พ.ศ. ๒๐๑๗) ประดิษฐานพระอัฐิธาตุสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้าไว้ในพระสถูป

ศักราช ๘๓๘ ปีวอกอัฐศก[๓] (พ.ศ. ๒๐๑๙) ท่านประพฤติการเบญจเพส พระองค์ให้เล่นการดึกดำบรรพ์

ศักราช ๘๓๙ ปีระกานพศก[๔] (พ.ศ. ๒๐๒๐) ให้ทำการประถมกรรม

ศักราช ๘๔๑ ปีกุรเอกศก[๕] (พ.ศ. ๒๐๒๒) แรกสร้างพระวิหารวัดศรีสรรเพชญ์ สมเด็จพระรามาธิบดี แรกหล่อพระศรีสรรเพชญ์[๖] ในวันอาทิตย์เดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ

ครั้นถึงศักราช ๘๔๕ ปีเถาะเบญจศก[๗] (พ.ศ. ๒๐๒๖) วันศุกรเดือน ๘ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ฉลองพระพุทธเจ้าพระศรีสรรเพชญ์ คณนาพระพุทธเจ้านั้น แต่พระบาทถึงยอดพระรัศมี สูงได้ ๘ วา พระพักตร์นั้นยาวได้ ๔ ศอก โดยกว้างได้ ๓ ศอก พระอุระกว้าง

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๘๕๓ กุรศก (๒)....ว่าศักราช ๘๕๔ ชวดศก (๓)....ว่าศักราช ๘๕๘ มะโรงศก (๔)....ว่าศักราช ๘๕๙ มะเส็งศก (๕)....ว่าศักราช ๘๖๑ มะแมศก (๖)....ว่าศักราช ๘๖๒ วอกศก (๗)....ว่า ศักราช ๘๖๕ กุรศก

ได้ ๑๑ ศอก และทองหล่อพระพุทธเจ้าหนัก ๕๓๐๐๐ ชั่ง ทองคำหุ้มนั้นหนัก ๒๘๖ ชั่ง ข้างหน้านั้นทองเนื้อ ๗ ชั้น ๒ ขา ข้างหลังนั้นทองเนื้อ ๖ น้ำ ๒ ขา

ศักราช ๘๖๐ ปีมะเมียสัมฤทธิศก (๑) (พ.ศ. ๒๐๔๑) สมเด็จพระรามาธิบดี แรกให้ทำตำราพิชัยสงคราม และแรกทำสารบัญชีพระราชพิธีทุกเมือง

ขณะนั้นคลองสำโรงที่จะไปคลองศีรษะจรเข้ คลองทับนางจะไปปากน้ำเจ้าพระยาตื้น เรือใหญ่จะเดินไปมาขัดสน จึงให้ชำระ ขุดได้รูปเทพารักษ์ ๒ องค์ หล่อด้วยทองสัมฤทธิ จารึกชื่อองค์หนึ่งชื่อพญาแสนตา องค์หนึ่งชื่อบาทสังขกร ในที่ร่วมคลองสำโรงกับคลองทับนางต่อกัน จึงให้พลีกรรมบวงสรวง แล้วรับออกมาปลูกศาลเชิญขึ้นประดิษฐานไว้ณเมืองพระประแดง

ศักราช ๘๖๖ ปีชวดฉอศก (๒) (พ.ศ. ๒๐๔๗) ครั้งนั้นงาเบื้องขวาช้างต้นเจ้าพญาปราบแตกออก อนึ่งในเดือน ๗ นั้น คนทอดบัตรสนเท่ห์ ครั้งนั้นให้ฆ่าขุนนางเสียมาก

ศักราช ๘๖๗ ปีฉลูสัปตศก (๓) (พ.ศ. ๒๐๔๘) น้ำน้อยข้าวตายฝอยสิ้น อนึ่งแผ่นดินไหวและเกิดอุบาทว์หลายประการ

ศักราช ๘๖๘ ปีขาลอัฐศก (๔) (พ.ศ. ๒๐๔๙) ข้าวแพงเป็น ๓ ทะนานต่อเฟื้อง เบี้ย ๘๐๐ ต่อเฟื้อง เกวียนหนึ่ง ๑๑

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๘๘๐ ขาลศก (๒)....ว่าศักราช ๘๘๖ วอกศก (๓)... ว่าศักราช ๘๘๗ ระกาศก (๔)....ว่าศักราช ๘๘๘ จอศก

ชั่ง ๒ ตำลึง ๑ สลึง ครั้งนั้นประดิษฐานสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระอาทิตยวงศ์ในที่มหาอุปราช ให้ขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก

ศักราช ๘๗๑ ปีมะเส็งเอกศก (๑) (พ.ศ. ๒๐๕๒) ในเพลาราตรีภาค เห็นอากาศนิมิตรเป็นอินทธนูแต่ทิศหรดีผ่านมาทิศพายัพ มีพรรณสีขาว อยู่มาณวันอาทิตย์เดือน ๑๒ ขึ้น ๘ ค่ำ สมเด็จพระรามาธิบดีเจ้าเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๓๘ ปี

(๑๐) รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร

สมเด็จพระอาทิตยวงศ์ขึ้นเสวยราชสมบัติ ทรงพระนามชื่อสมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร

ศักราช ๘๗๕ ปีระกาเบญจศก (๒) (พ.ศ. ๒๐๕๖) สมเด็จพระบรมราชาเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๕ ปี

(๑๑) รัชกาลสมเด็จพระรัษฎาธิราชกุมาร

สมเด็จพระกุมารท่านได้เสวยราชสมบัติ

ศักราช ๘๗๖ ปีจอฉอศก (๓) (พ.ศ. ๒๐๕๗) สมเด็จพระราชกุมารท่านเถิงแก่พิราลัย

(๑๒) รัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราช

สมเด็จพระชัยราชาธิราชเจ้าได้ราชสมบัติ

ศักราช ๘๘๐ ปีขาลสัมฤทธิศก (๔) (พ.ศ. ๒๐๖๑) แรกให้พูนดินวัดชีเชิง ถึงเดือน ๑๑ เสด็จไปเชียงไกรเชียงตราน ถึง

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่าศักราช ๘๙๑ ฉลูศก (๒)...ว่าศักราช ๘๙๕ มะเส็งศก (๓)...ว่าศักราช ๘๙๖ มะเมียศก (๔)...ว่าศักราช ๙๐๐ จอศก

เดือน ๔ ขึ้น ๙ ค่ำเพลาประมาณยามหนึ่งเกิดลมพายุพัดหนัก คอเรือ อ้อมแก้วแสนเมืองนั้นหัก เรือไกรแก้วนั้นหักแตก อนึ่งเมื่อเสด็จมา แต่เมืองกำแพงเพ็ชรนั้น พระยานารายน์เป็นกบฏ ให้กุมเอาพระยา นารายน์ฆ่าเสียในเมืองกำแพงเพ็ชร

ศักราช ๘๘๗ ปีระกาสัปตศก (๑) (พ.ศ. ๒๐๖๘) วัน พฤหัสบดีเดือน ๗ ขึ้น ๔ ค่ำ สมเด็จพระชัยราชาธิราชเจ้าเสด็จไป เมืองเชียงใหม่ ให้พระยาพิษณุโลกเป็นแม่ทัพ ยกพลออกตั้งทัพ ชัยตำบลยางขาน วันเสาร์เดือน ๗ ขึ้น ๑๔ ค่ำ จึงยกทัพหลวง จากที่ทัพชัยไปเถิงเมืองกำแพงเพ็ชร วันอาทิตย์เดือน ๗ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ยกทัพไปตั้งเมืองเชียงทอง แล้วยกไปเถิงเมืองเชียงใหม่ ครั้นณวัน อาทิตย์เดือน ๙ ขึ้น ๔ ค่ำ เสด็จยกพยุหยาตราทัพหลวงกลับคืนยัง พระนครศรีอยุธยา อยู่ณวันพุธเดือน ๓ ขึ้น ๔ ค่ำเกิดเพลิงไหม้พระนคร แต่ท่ากลาโหมลงไปเถิงพระราชวังท้ายท่าตลาดยอด ลมหอบเอา ลูกเพลิงไปตกลงตะแลงแกง ไหม้ลามลงไปป่าตองโรงครามฉะไกร ๓ วันจึงดับ มีบัญชีเรือนศาลากุฎีพระวิหารไหม้ ๑๐๐๐๕๐ (๒) เรือน

ศักราช ๘๘๘ ปีจออัฐศก (๓) (พ.ศ. ๒๐๖๙) ณวันอาทิตย์ เดือนยี่ขึ้น ๑๑ ค่ำ สมเด็จพระชัยราชาธิราชเจ้า เสด็จยก พยุหยาตราทัพไปเมืองเชียงใหม่ ดำรัสให้พระยาพิษณุโลกถือพล ๒๐๐๐๐ เป็นกองหน้า เสด็จยกพยุหแสนยากรรอนแรมไปโดยระยะทาง

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่าศักราช ๙๐๗ มะเส็งศก (๒)...ว่า หมื่นห้าสิบเรือน (๓)...ว่า ศักราช ๙๐๗ มะเส็งศก

๑๒ เวนเถิงเมืองกำแพงเพ็ชร เสด็จประทับแรมอยู่ ๑๕ เวน ครั้นณวันพฤหัสบดีเดือน ๓ ขึ้น ๖ ค่ำเสด็จตั้งทัพชัย เถิงณวันเสาร์เดือน ๓ ขึ้น ๘ ค่ำ จึงยกทัพหลวงเสด็จจากที่นั้น ครั้นณวันอังคารเดือน ๔ ขึ้น ๓ ค่ำได้เมืองลำพูนชัย เถิงณวันจันทร์เดือน ๔ ขึ้น ๙ ค่ำ ได้เมืองเชียงใหม่ ณวันศุกรเดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำยังเกิดอุบาทว์ มีนิมิตรเห็นโลหิตตกอยู่ณประตูบ้าน และเรือนชนทั้งปวงในเมืองนอกเมืองทุกตำบล ครั้นณวันจันทร์เดือน ๔ แรม ๑๕ ค่ำ เสด็จยกพยุหยาตราทัพหลวงจากเมืองเชียงใหม่มายังพระนครศรีอยุธยา

ศักราช ๘๘๙ ปีกุรนพศก (๑) (พ.ศ. ๒๐๗๐) เสด็จสวรรคตณมัชฌิมวิถีประเทศ มุขมนตรีเชิญพระบรมศพเข้าพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระชัยราชาธิราชเจ้าเสด็จอยู่ในสิริราชมไหสวรรย์ ๑๔ พระวษา มีพระราชโอรส ๒ พระองค์ พระราชโอรสผู้พี่ทรงพระนามชื่อพระยอดฟ้า พระชนม์ได้ ๑๑ พระวษา พระโอรสผู้น้องทรงพระนามชื่อพระศรีสิน พระชนม์ได้ ๕ พระวษา ครั้นถวายพระเพลิงพระชัยราชาธิราชเจ้าเสร็จแล้ว ฝ่ายพระเทียรราชาซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์สมเด็จพระชัยราชาธิราชเจ้านั้น จึงดำริว่า ครั้นจะอยู่ในฆราวาส บัดนี้เห็นภัยจะบังเกิดมิเป็นมั่นคง ไม่เห็นสิ่งใดที่จะเป็นที่พึ่งได้ เห็นแต่พระพุทธศาสนาและผ้ากาสาวพัสตร์ อันเป็นธงชัยแห่งพระอรหัตต์จะเป็นที่พึ่งพำนักพ้นภัยอุปัทวันตราย ครั้นดำริแล้วก็ออกไปอุปสมบทเป็นภิกขุภาวะอยู่ในวัดราชประดิษฐาน

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๐๘ มะเมียศก

(๑๓) รัชกาลสมเด็จพระยอดฟ้า

ฝ่ายสมณพราหมณาจารย์มุขมนตรีกวีราชนักปราชญ์บัณฑิตโหราราชครูสโมสรพร้อมกัน ประชุมเชิญพระยอดฟ้าพระชนม์ได้ ๑๑ พระวษา เสด็จผ่านพิภพถวัลราชประเวณีสืบศรีสุริวงศ์อยุธยาต่อไป แล้วนางพระยาแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ ผู้เป็นสมเด็จพระชนนี ช่วยทำนุบำรุงประคองราชการแผ่นดิน ในปีนั้นแผ่นดินไหว

ครั้นศักราช ๘๙๐ ปีชวดสัมฤทธิศก[๑] (พ.ศ. ๒๐๗๑) ณวันเสาร์เดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ สมเด็จพระยอดฟ้าเสด็จออกสนามพร้อมด้วยหมู่มุขอำมาตย์มนตรีเฝ้าพระบาทยุคลเป็นอันมาก ดำรัสสั่งให้เอาช้างบำรูงากัน บังเกิดทุจริตนิมิตร งาช้างพระยาไฟนั้นหักเป็น ๓ ท่อน ครั้นเพลาค่ำช้างต้นพระฉัตทันต์ไหลร้องเป็นเสียงคนร้องไห้ ประการหนึ่งประตูไพชยนต์ร้องเป็นอุบาทว์ ครั้นอยู่มานางพระยาแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์เสด็จไปประพาสเล่นณพระที่นั่งพิมานรัถยาหอพระข้างหน้า ทอดพระเนตรเห็นพันบุตรศรีเทพผู้เฝ้าหอพระก็มีความเสน่หารักใคร่พันบุตรศรีเทพ จึงสั่งสาวใช้ให้เอาเมี่ยงหมากห่อผ้าเช็ดหน้าไปพระราชทานพันบุตรศรีเทพ ๆ รับแล้วก็รู้อัธยาสัยว่านางพระยามีความยินดีรักใคร่ พันบุตรศรีเทพจึงเอาดอกจำปาส่งให้สาวใช้เอาไปถวายแก่นางพระยา ๆ ก็มีความกำหนัดในพันบุตรศรีเทพเป็นอันมาก จึงมีพระเสาวณีสั่งพระยาราชภักดี ว่าพนบุตรศรีเทพเป็นข้าหลวงเดิม ให้เอามาเป็นที่ขุนชินราช รักษาหอพระข้างใน ให้เปลี่ยน

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๘๑๐ วอกศก

ขุนชินราชออกไปเป็นพันบุตรศรีเทพรักษาหอพระข้างหน้า ครั้นพันบุตรศรีเทพเป็นขุนชินราช เข้าไปอยู่รักษาหอพระข้างในแล้ว นางพระยาก็ลอบลักสมัครสังวาสกับด้วยขุนชินราชมาช้านาน แล้วดำริจะเอาราชสมบัติให้สิทธิกับขุนชินราช จึงตรัสสั่งพระยาราชภักดีให้ตั้งขุนชินราชเป็นขุนวรวงศาธิราช ให้ปลูกจวนอยู่ริมศาลาสารบัญชี ให้พิจารณาเลขสังกัดสมพัน หวังจะให้กำลังมากขึ้น แล้วให้เอาเตียงที่อันเป็นราชอาสน์ตั้งไว้ข้างหน้า สำหรับขุนวรวงศาธิราชนั่ง เพื่อจะให้ขุนนางทั้งปวงอ่อนน้อมยำเกรง แล้วนางพระยาสั่งให้ปลูกจวนให้ขุนวรวงศาธิราชว่าราชการประตูดินริมต้นหมัน อยู่มาพระยามหาเสนาพยพระยาราชภักดีจึงพูดว่า เมื่อแผ่นดินเป็นทรยศฉะนี้ เราจะคิดประการใด ครั้นรุ่งขึ้นนางพระยารู้ว่า พระยามหาเสนาพูดกับพระยาราชภักดี จึงสั่งให้หาพระยามหาเสนามาเฝ้าที่ประตูดิน ครั้นเพลาค่ำพระยามหาเสนากลับออกไป มีผู้แทงพระยามหาเสนาล้มลง เมื่อจะใกล้สิ้นใจพระยามหาเสนาจึงว่า เมื่อเราเป็นดังนี้แล้ว ผู้อยู่ภายหลังจะเป็นประการใดเล่า

(๑๔) รัชกาลขุนวรวงศาธิราช

ขณะนั้นนางพระยาแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ มีครรภ์ด้วยขุนวรวงศาธิราช จึงมีพระเสาวณีตรัสปรึกษาด้วยหมู่มุขมนตรีทั้งปวงว่าพระยอดฟ้าโอรสเรายังเยาว์นัก สาละวนแต่จะเล่น จะว่าราชกิจการแผ่นดินนั้น เห็นเหลือสติปัญญานัก อนึ่งหัวเมืองฝ่ายเหนือเล่ามิปกติ จะไว้ใจแก่ราชการมิได้ เราคิดจะให้ขุนวรวงศาธิราช

ว่าราชการแผ่นดิน กว่าราชบุตรเราจะจำเริญวัยขึ้น จะเห็นเป็นประการใด ท้าวพระยามุขมนตรีรู้พระอัชฌาสัยก็ทูลว่า ซึ่งตรัสโปรดมานี้ก็ควรอยู่แล้ว นางพระยาจึงมีพระเสาวณีตรัสสั่งปลัดวังให้เอาราชยานและเครื่องสูงแตรสังข์ กับขัตติยวงศ์ออกไปรับขุนวรวงศาธิราช เข้ามาในราชนิเวศมนเทียรสถาน แล้วตั้งพระราชพิธีราชาภิเศกยกขุนวรวงศาธิราชขึ้นเป็นเจ้าพิภพกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา จึงเอานายจันผู้น้องขุนวรวงศาธิราชเจ้า บ้านอยู่มหาโลกนั้น เป็นมหาอุปราช แล้วขุนวรวงศาธิราชผู้เป็นเจ้าแผ่นดิน ตรัสปรึกษากับนางพระยาว่า ยังคนข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยรักเราบ้างชังเราบ้าง หัวเมืองเหนือทั้งปวงก็ยังกระด้างกระเดื่องอยู่ เราจำจะให้หาลงมาผลัดเปลี่ยนเสียใหม่ จึงจะจงรักภักดีต่อเรา นางพระยาก็เห็นด้วย ครั้นรุ่งขึ้นเสด็จออกขุนนาง สั่งสมุหนายกให้มีตราขึ้นไปหาหัวเมืองเหนือ ๗ เมืองลงมา

ครั้นศักราช ๘๙๑ ปีฉลูเอกศก (๑) (พ.ศ. ๒๐๗๒) ณวันอาทิตย์เดือน ๘ ขึ้น ๕ ค่ำ ขุนวรวงศาธิราชเจ้าแผ่นดิน คิดกับแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ ให้เอาพระยอดฟ้าไปประหารชีวิตเสียณวัดโคกพระยา แต่พระศรีสินน้องชาย พระชนม์ได้ ๗ พรรษานั้นเลี้ยงไว้ สมเด็จพระยอดฟ้าอยู่ในราชสมบัติปีกับ ๒ เดือน

ฝ่ายขุนพิเรนทรเทพเชื้อพระวงศ์ กับขุนอินทรเทพ หมื่นราชเสน่หา หลวงศรียศ บ้านอยู่ลานตากฟ้า ๔ คนไว้ใจกัน เข้าไปใน

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๑๐ วอกศก

ที่ลับแล้วปรึกษากัน ว่าเมื่อแผ่นดินเป็นทรยศดังนี้เราจะละไว้ดูไม่ยังควร จำจะกุมเอาตัวขุนวรวงศาธิราชประหารชีวิตเสีย ขุนอินทรเทพ หมื่นราชเสน่หา หลวงศรียศ จึงว่า ถ้าเราทำได้สำเร็จแล้วจะเห็นผู้ใดเล่าที่จะปกป้องครองประชาราษฎรสืบไป ขุนพิเรนทรเทพจึงว่า เห็นแต่พระเทียรราชาที่บวชอยู่นั้นจะเป็นเจ้าแผ่นดินได้ ขุนอินทรเทพ หมื่นราชเสน่หา หลวงศรียศ จึงว่า ถ้าฉะนั้นเราจะไปเฝ้าพระเทียรราชาปรึกษาให้เธอรู้จะได้ทำด้วยกัน แล้วขุนอินทรเทพ ขุนพิเรนทรเทพ หมื่นราชเสน่หา หลวงศรียศ ก็พากันไปยังวัดราชประดิษฐาน เข้าไปเฝ้าพระเทียรราชาถวายนมัสการ จึงแจ้งความว่าทุกวันนี้แผ่นดินเกิดทรยศ ข้าพเจ้าทั้งสี่คนนี้คิดจะจับขุนวรวงศาธิราชฆ่าเสียแล้วจะเชิญพระองค์ลาผนวชขึ้นครองสิริราชสมบัติ จะเห็นประการใด พระเทียรราชาก็เห็นด้วย

ฝ่ายขุนอินทรเทพ หมื่นราชเสน่หา หลวงศรียศ จึงว่า เราคิดการทั้งปวงนี้เป็นการใหญ่หลวงนัก จำจะไปอธิษฐานเสี่ยงเทียนจำเพาะพระพักตร์พระพุทธเจ้าพระพุทธปฏิมากรเจ้า ขอเอาพระพุทธคุณเป็นที่พำนักให้ประจักษ์แจ้ง ว่าพระเทียรราชาประกอบด้วยบุญญบารมี จะเป็นที่สาสนูปถัมภกปกป้องอาณาประชาราษฎรได้หรือมิได้ประการใดจะได้แจ้ง พระเทียรราชาก็เห็นด้วย ขุนพิเรนทรเทพจึงว่า เราคิดการใหญ่หลวงถึงเพียงนี้ อนึ่งก็ได้เตรียมการไว้พร้อมแล้ว ถ้าเสี่ยงเทียนมิสมดังเจตนา จะมิเสียชัยสวัสดิมงคลไปหรือ ถ้าไม่เสี่ยงเทียนตก จะไม่ทำหรือประการใด ว่าแล้วต่างคนต่างไป ครั้นค่ำลงวันนั้น ฝ่ายขุนอินทรเทพ หมื่นราชเสน่หา หลวงศรียศ, พระ

เทียรราชา ก็ชวนกันฟั่นเทียน ๒ เล่มขี้ผึ้งหนักเท่ากัน ด้ายไส้นั้นนับเส้นเท่ากัน เล่มเทียนนั้นสั้นยาวเสมอกัน แล้วก็พากันไปณอุโบสถวัดป่าแก้ว ฝ่ายพระเทียรราชากราบถวายนมัสการพระพุทธปฏิมากรเจ้าโดยเบญจางคประดิษฐ์ แล้วจึงกระทำเสี่ยงวจีสัจจาธิษฐานว่า

ข้าแต่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้า เสด็จยังสถิตเที่ยวโปรดสัตว์อยู่ ย่อมยังโลกอันมีความวิมุติให้สันดานบริสุทธิ์สิ้นสงสัยด้วยพระญาณสัพพัญญู ครั้นพระพุทธองค์เสด็จเข้าสู่พระมหาปรินิพพาน ก็ทรงพระมหากรุณาประดิษฐานพระเจดีย์ทั้งห้า พระปฏิมากร พระมหาโพธิ พระสถูป พระชินธาตุ พระไตรปิฎก ไว้สนองพระพุทธองค์เป็นที่พึ่งแก่สัตวโลกอันเกิดมาภายหลัง เป็นความสัตย์แห่งข้าพระพุทธเจ้าฉะนี้ ประการหนึ่งข้าพระพุทธเจ้าคิดจะได้ราชสมบัติครั้งนี้ ด้วยโลกียจิตต์จะใคร่เป็นใหญ่ จะได้จัดแจงราชกิจจานุกิจให้สถิตอยู่ในยุตติธรรม จะได้เป็นที่พึ่งที่พำนักในนิกรราชบรรสัช ให้มีสุขสมบูรณ์ตามบุราณราชประเวณี เป็นความสัตย์แห่งข้าพระพุทธเจ้าฉะนี้ถ้วนครบสอง และยังมีความสงสัยอยู่ จักสมฤดังมโนรถแลหรือ หรือมิสมฤประการใดมิได้แจ้ง ข้าพระพุทธเจ้าขอพระบวรคุณานุภาพพระมหาเจดียสถานเจ้าทั้งห้ามีพระพุทธปฏิมากรเจ้าเป็นอาทิ อันพระพุทธองค์ทรงประดิษฐานไว้ต่างพระองค์ แล้วจึงสัตยาธิษฐานทั้งสองสัจจะแห่งข้าพระพุทธเจ้า จงเป็นที่พำนักตัดความสงสัย ข้าพระพุทธเจ้าจะกระทำสัตย์เสี่ยงเทียนของข้าพระองค์เล่มหนึ่ง ของขุนวรวงศาธิราชเล่มหนึ่ง ถ้าข้าพระองค์จะสมฤมโนรถ

ความปรารถนาด้วยบุญญาธิการโบราณ และปัจจุบันกรรม ควรจะได้มหาเศวตฉัตรสกลรัฐาธิปไตย อันจะได้ระงับทรยศยุคเข็ญเป็นจลาจลแห่งสมณพราหมณ์เสนาบดีไพร่ฟ้าประชาราษฎร ได้ความเดือดร้อน และได้เป็นมหาอรรคทานทายก อุปถัมภกพระบวรพุทธศาสนาในวราชัยสวรรยาสืบไป ขอให้เทียนขุนวรวงศาธิราชดับก่อน ถ้ามิสมสุมโนรถปรารถนาแล้ว ขอให้เทียนข้าพระองค์ดับก่อน ขอพระบวรคุณานุภาพและความสัตย์ทั้งสองแห่งข้าพระพุทธเจ้า จงมาตัดความสงสัยให้ปรากฏตามเสี่ยงวจีสัตยาธิษฐาน อันข้าพระพุทธเจ้าอุทิศเสี่ยงเทียนทั้งสองเล่มนี้ เป็นพุทธสักการบูชา และเสี่ยงกระทำด้วยสัตยเคารพนี้เถิด

ครั้นอธิษฐานเสร็จแล้ว ก็จุดเทียนทั้งสองเล่มนั้นเข้า ฝ่ายขุนพิเรนทรเทพไปเห็นเทียนขุนวรวงศาธิราชยาวกว่าเทียนพระเทียรราชาก็โกรธ จึงว่าห้ามมิให้ทำสิ ขืนทำเล่า ก็คายชานหมากดีบทิ้งไปจะได้ตั้งใจทิ้งเอาเทียนขุนวรวงศาธิราชนั้นหามิได้ เป็นศุภนิมิตรเหตุพอทิ้งไปต้องเทียนขุนวรวงศาธิราชดับลง คนทั้งห้าคนก็ยังเกิดโสมนัสยินดีนัก ขณะนั้นมีพระสงฆ์องค์หนึ่งครองไตรจีวรครบถือตาลิปัตรเดินเข้าไปในพระอุโบสถ ให้พรว่า ท่านทั้งนี้จะได้สำเร็จมโนรถความปรารถนาเป็นอันแท้ ทั้งห้าคนก็นมัสการรับเอาพร พระสงฆ์องค์นั้นกลับออกมาก็หายไป ต่างคนก็ต่างกลับมาที่อยู่ ครั้นประมาณ ๑๕ วันกรมการเมืองลพบุรีบอกลงมาว่า ช้างพลายสูง ๖ ศอก ๔ นิ้วหูหางสรรพต้องลักษณะติดโขลง สมุหนายกกราบทูล ตรัสว่าเราจะขึ้นไปจับ อยู่อีก ๒ วันจะเสด็จ แล้วสั่งให้มีตราขึ้นไปว่าให้กรมการจับ

เสียเถิด ครั้นอยู่มาประมาณ ๗ วัน โขลงชักปกเถื่อนเข้ามาทาง วัดแม่นางปลื้ม เข้าพะเนียดวัดซอง สมุหนายกกราบทูล ตรัสว่า พรุ่งนี้เราจะไปจับ ครั้นเวลาค่ำขุนพิเรนทรเทพจึงสั่งหมื่นราชเสน่หา นอกราชการ ให้ออกไปคอยทำร้ายมหาอุปราชอยู่ที่ท่าเสือ สั่งแล้ว พอพระยาพิชัย พระยาสวรรคโลกลงมาถึง ขุนพิเรนทรเทพจึงให้ไป บอกโดยความลับ พระยาพิชัย พระยาสวรรคโลก ดีใจ จึงไปซุ่ม ซ่อนอยู่ที่คลองบางปลาหมอ กับด้วยขุนพิเรนทรเทพ หลวงศรียศ หมื่นราชเสน่หาในราชการ ขี่เรือคนละลำ พลพายมีสาตราครบมือ ฝ่ายหมื่นราชเสน่หานอกราชการ ถืออื่นไปแอบคอยอยู่ ทำอาการ ดุจหนึ่งทะนายเลือก ครั้นเห็นมหาอุปราชขึ้นช้างจะไปพะเนียด หมื่นราชเสน่หาก็ยิงถูกมหาอุปราชตกช้างลงตาย ครั้นเช้าตรู่ ขุนวรวงศาธิราชกับแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ และราชบุตรที่เกิดด้วย กันนั้น ทั้งพระศรีสินก็ลงเรือพระที่นั่งลำเดียวกัน มาตรงคลองสระบัว ขุนอินทรเทพก็ตามประจำมา ฝ่ายขุนพิเรนทรเทพ พระยาพิชัย พระยา สวรรคโลก หลวงศรียศ หมื่นราชเสน่หาในราชการ ครั้นเห็นเรือพระ ที่นั่งขึ้นมา ก็พร้อมกันออกสะกัด ขุนวรวงศาธิราชร้องไปว่า เรือใคร ตรงเข้ามา ขุนพิเรนทรเทพก็ร้องตอบไปว่า กูจะมาเอาชีวิตเองทั้งสอง ฝ่ายขุนพิเรนทรเทพก็เร่งให้พายรีบกระหนาบเรือพระที่นั่งขึ้นมา แล้ว ช่วยกันเข้ากลุ้มรุมจับขุนวรวงศาธิราชกับแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ และ บุตรซึ่งเกิดด้วยกันนั้นฆ่าเสีย แล้วให้เอาศพไปเสียบประจานไว้

ณวัดแร้ง แต่พระศรีสินนั้นเอาไว้ ขุนวรวงศาธิราชอยู่ในราชสมบัติ ๕ เดือน

(๑๕) รัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช (ครั้งที่ ๑)

ขุนพิเรนทรเทพ ขุนอินทรเทพ กับขุนนางทั้งปวงกลับเข้ามารักษาพระราชวัง ฝ่ายขุนพิเรนทรเทพ จึงให้หลวงราชนิกูล พระรักษ์มนเทียร และเจ้าพนักงานทั้งปวง เอาเรือพระที่นั่งชัยสุพรรณหงส์ไปยังวัดราชประดิษฐาน อัญเชิญพระเทียรราชาให้ปริวัตลาผนวช แล้วเชิญเสด็จลงเรือพระที่นั่งชัยสุพรรณหงส์อลงการ ประดับด้วยเครื่องสูงมยุรฉัตรพัดโบกจามรมาศ ดาษดาด้วยเรือดั้งกัน แห่เป็นขนัดแน่นโดยชลมารควิถี เสด็จถึงประทับฉนวนน้ำแล้ว เชิญเสด็จเข้าสู่พระราชวัง ครั้นได้มหามหุติวารศุภฤกษพิชัยดิถี จึงประชุมสมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะ คามวาสีอรัญวาสี มุขมนตรีกวีมาตยา โหราราชครูหมู่พราหมณ์ปโรหิตาจารย์ ก็โอมอ่านอิศวรเวทวิศณุมนต์ พร้อมทั้งพุทธจักรอาณาจักร มอบเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ ถวายภิเศโกทกมุรธารา ปราบดาภิเศกถวัลราชประเพณีสืบศรีสุริวงศ์กษัตริย์ ดำรงแผ่นพิภพมณฑลเสมาอาณาจักร์ กรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยามหาดิลกภพ นพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมพระราชนิเวศมหาสถานสืบไป ทรงพระนามสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า[๑]

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๑๐ วอกศก

ฝ่ายขุนพิเรนทรเทพจึงพาเอาตัวพระศรีสินไปถวาย สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ทรงพระมหากรุณาการุญภาพเลี้ยงพระศรีสินไว้ ครั้นรุ่งขึ้นจึงเสด็จออก หมู่มุขมาตย์มนตรีทั้งปวงพร้อมกันแล้ว ตรัสปรึกษาความชอบขุนพิเรนทรเทพ ขุนอินทรเทพ หมื่นราชเสน่หา หลวงศรียศ บ้านลานตากฟ้า ๔ คนนี้เป็นประถมคิด และพระหลวงขุนหมื่นหัวเมืองทั้งปวง เป็นผู้ช่วยราชการ พระมหาราชครูทั้งสี่ เชิญพระธรรมนูญหอหลวงมาปรึกษาความชอบ เอาบำเหน็จครั้งเจ้ามหาเสนาธิบดี รับพระอินทราชาเข้ามาแต่เมืองสุพรรณบุรี เข้าพระราชวังได้ เอามาเปรียบให้บำเหน็จ พระราชทานลูกสนมองค์หนึ่ง เงียดทองคู่หนึ่ง พานทองคู่หนึ่ง เต้าน้ำทอง กระบี่กั้นหยั่น เสลี่ยงงา เสลี่ยงกลีบบัว เอาคำปรึกษากราบบังคมทูลพระกรุณา ทรงพระดำรัสตรัสว่าน้อยนัก คน ๔ คนนี้เอาชีวิตและโคตรแลกความชอบในแผ่นดิน แล้วตรัสว่า ขุนพิเรนทรเทพเล่า บิดาเป็นพระราชวงศ์พระร่วง มารดาไซร้ได้เป็นพระราชวงศ์แห่งสมเด็จพระชัยราชาธิราชเจ้า ขุนพิเรนทรเทพเป็นปฐมคิด เอาเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า ให้รับพระราชบัณฑูร ครองเมืองพิษณุโลก จึงตรัสเรียกสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระสวัสดิราชธิดา ถวายพระนามชื่อพระวิสุทธิกษัตริย์ เป็นตำแหน่งพระอัครมเหษีเมืองพิษณุโลก เครื่องราชาบริโภค ให้ตั้งตำแหน่งศักดิ์ฝ่ายทหารพลเรือน เรือชัยพื้นดำพื้นแดงคู่หนึ่ง และเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้าทรงขึ้นไป เอาขุนอินทรเทพเป็นเจ้าพระยา

ศรีธรรมโศกราช พระราชทานลูกพระสนมองค์หนึ่ง เจียดทองคู่หนึ่ง พานทองคู่หนึ่ง เต้าน้ำทอง กระบี่กั้นหยั่น เสลี่ยงงา เสลี่ยงกลีบบัว เครื่องสูง

เอาหลวงศรียศ เป็นเจ้าพระยามหาเสนาบดี เอาหมื่นราชเสน่หา เป็นเจ้าพระยามหาเทพ พระราชทานลูกพระสนม และเครื่องสูง เครื่องทอง เสลี่ยงงา เสลี่ยงกลีบบัว เจ้าพระยามหาเสนาบดี เจ้าพระยามหาเทพ เหมือนกันกับเจ้าพระยาศรีธรรมโศกราช หมื่นราชเสน่หานอกราชการ ที่ยิงมหาอุปราชตกช้างตายนั้น ปูนบำเหน็จให้เป็นเจ้าพระยาภักดีนุชิต เจียดทองซ้ายขวา กระบี่บั้งทอง เต้าน้ำทอง พระราชทานลูกพระสนมเป็นภรรยา

ฝ่ายพระยาพิชัย พระยาสวรรคโลกนั้น พระราชทานบำเหน็จโปรดให้เป็นเจ้าพระยาพิชัย เจ้าพระยาสวรรคโลก พระราชทานเจียดทองซ้ายขวา กระบี่บั้งทอง เต้าน้ำทอง พระหลวงขุนหมื่นนอกนั้น พระราชทานบำเหน็จความชอบ โดยนุกรมลำดับ แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำรัสสาบาลไว้ ว่ากษัตริย์พระองค์ใดครองพิภพภายหน้า อย่าให้ทำแก่ญาติพี่น้องพวกพงศ์สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า เจ้าพระยาศรีธรรมโศกราช เจ้าพระยามหาเสนา เจ้าพระยามหาเทพ ให้โลหิตตกลงในแผ่นดิน ถ้ากษัตริย์พระองค์ใดมิได้กระทำตามเราสาบาลไว้ อย่าให้กษัตริย์พระองค์นั้นคงอยู่ในเศวตฉัตร ครั้งนั้นได้ช้างเผือกช้างหนึ่ง

ขณะเมื่อแผ่นดินพระนครศรีอยุธยาเป็นทุรยุค ปรากฏขึ้นไปถึงกรุงหงสาวดี สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีแจ้งประพฤติเหตุไปว่า สมเด็จพระชัยราชาธิราชเจ้าแผ่นดินพระนครศรีอยุธยาสวรรคตแล้ว เสนาบดียกพระยอดฟ้าราชกุมาร พระชนม์ ๑๑ ขวบขึ้นครองราชสมบัติ แม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ มารดาพระยอดฟ้ากระทำทุราจารสมรสสังวาสด้วยขุนชินราช ให้ฆ่าพระยอดฟ้าเสีย ยกขุนชินราชขึ้นผ่านพิภพกรุงทวาราวดีศรีอยุธยา เสนาพฤฒามาตย์มีความพิโรธเคืองแค้นคิดกันฆ่าขุนชินราช แม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์เสีย แผ่นดินเป็นจลาจลสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ทรงพระราชดำริว่า ถ้าพระนครศรีอยุธยาเป็นดังนี้จริง เห็นว่าหัวเมืองขอบขันธเสมาและเสนาพฤฒามาตย์ทั้งปวงจะกระด้างกระเดื่องมิปกติ ถ้ายกกองทัพรุดไปโจมตีเอา เห็นจะได้พระนครศรีอยุธยาโดยง่าย ทรงพระดำริแล้วก็ตรัสให้จัดพลทหารรบ ๓๐๐๐๐ ช้างเครื่อง ๓๐๐ ม้า ๒๐๐๐ เศษ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็เสด็จยกทัพรุดรีบมาโดยทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ตีเมืองกาญจนบุรีจับได้กรมการถามให้การว่า พระนครเป็นจลาจลก็จริง แต่บัดนี้พระเทียรราชาได้ครองราชสมบัติ เสนาพฤฒามาตย์และหัวเมืองทั้งปวงพร้อมมูลเป็นปกติกันแล้ว สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสว่า ได้ล่วงเกินมาถึงนี่แล้ว จะกลับเสียนั้นดูไม่มีเกียรติยศเลย จะเข้าไปเหยียบให้ถึงชานเมืองพอเห็นพระนครแล้วจะกลับ ประการหนึ่งจะได้ดูมือทหารกรุงศรีอยุธยา ผู้ใดจะออกรับทัพเราบ้าง ตรัสแล้วก็ยกทัพไปตีเมืองสุพรรณบุรี แล้วเดินตัดทุ่งเข้าท้ายป่าโมกข์ ข้ามพลเข้าไปตั้งค่ายหลวง

ตำบลลุมพลีณวันอังคารเดือนยี่ขึ้น ๕ ค่ำ ศักราช ๘๙๒ ปีขาลโทศก (พ.ศ. ๒๐๗๓) ขณะนั้นมีหนังสือเมืองสุพรรณบุรีบอกราชการเข้าไปถึงกรุง พอทัพพระเจ้าหงสาวดีถึงทุ่งลุมพลีพร้อมกัน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าตกพระทัย ตรัสให้เร่งพลนอกเมืองในเมืองขึ้นรักษาหน้าที่เป็นกุลาหล สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตั้งอยู่ลุมพลี ๓ วัน พอทอดพระเนตรดูกำแพงพระนครศรีอยุธยา และปราสาทราชมนเทียรแล้ว ก็เลิกทัพกลับไปกรุงหงสาวดีโดยทางมา

ขณะเมื่อพระเจ้าหงสาวดียกทัพกลับมานั้น ฝ่ายพระยาละแวกรู้ว่าพระนครศรีอยุธยาผลัดแผ่นดินใหม่ ก็ยกทัพรีบมาถึงเมืองปราจีนบุรี ตีจับได้คนถามให้การว่า พระเทียรราชาครองสมบัติเสนาบดีพร้อมมูลกันอยู่ พระยาละแวกมิอาจยกเข้ามา กวาดแต่ครัวอพยพชาวปราจีนบุรีแล้วกลับไปเมืองละแวก ครั้นพระเจ้าหงสาวดียกกลับไปแล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า คิดแค้นแก่พระยาละแวก ว่ากรุงหงสาวดีดูหมิ่นแล้ว เมืองเขมรมาดูหมิ่นด้วยเล่า ถ้าราชการฝ่ายหงสาวดีสงบลงเมื่อใด เราจะแก้แค้นมันให้จงได้ แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ซ่อมแซมกำแพงนครซึ่งชำรุดปรักหักพัง ให้มั่นคงโดยรอบคอบแล้ว ให้สฐาปนาที่พระตำหนักวังเป็นพระอุโบสถและสร้างพระวิหารอาราม ให้นามชื่อวัดวังชัย อธิการให้ชื่อพระนิกรม แล้วตรัสว่าเมื่อเราอุปสมบทนั้น บิณฑบาตขึ้นไปป่าโทนป่าถ่านจนถึงป่าชมพู อากรซึ่งขึ้นสารพากรเป็นหลวงนั้น ให้เถรเณรไปขอเป็นกัปปิยจังหันเถิด

ศักราช ๘๙๓ ปีเถาะตรีศก[(๑)] (พ.ศ. ๒๐๗๔) เดือน ๘ ขึ้น ๒ ค่ำ ทำการพระราชพิธีประถมกรรม สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ตำบลท่าแดง พระกรรมวาจาเป็นพระพฤฒิบาศ พระพิเชฐเป็นหัสดาจารย์ พระอินโทรเป็นธรรมการ[(๒)]

ศักราช ๘๙๔ ปีมะโรงจัตวาศก (พ.ศ. ๒๐๗๕) สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ฟังข่าวราชการข้างกรุงหงสาวดีสงบอยู่ ก็ตรัสให้เตรียมทัพณพะเนียด ๕๐๐๐๐ ให้เกณฑ์หัวเมืองปากใต้เป็นทัพเรือไป ให้พระยาเยาว์เป็นแม่ทัพ พระศรีโชติกเป็นกองหน้า ถึงณวันอาทิตย์เดือนยี่ขึ้น ๖ ค่ำ เพลาเช้า ๓ โมง ๒ บาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จยกกองทัพหลวงไปโดยทางมัตบองถึงเมืองละแวก ฝ่ายทัพเรือไปข้างปากน้ำพุทไธมาศ เข้าคลองเชิงกระชุม และกองหน้าตั้งห่างเมือง ๑๐ เส้น ทัพหลวงตั้งไกลเมือง ๑๕๐ เส้น ฝ่ายพระยาละแวกเห็นจะป้องกันเมืองไว้มิได้ จึงให้มีศุภอักษร แต่งเสนาบดีถือมากราบถวายบังคมทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในลักษณะนั้นว่า

ข้าพระองค์ผู้ครองกรุงกัมพูชาธิบดี ขอถวายบังคมมาแทบพระบาทบงกชมาศ สมเด็จพระนั่งเกล้าพระองค์ผู้ทรงอิศวรภาพเป็นปิ่นกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยามหาดิลกภพ นพรัตนราชธานีบุรีรมย์อุดมพระราชมหาสถาน ด้วยข้าพระองค์เป็นคนโมหจริต มิได้คิดเกรงพระเดชเดชานุภาพ และยกทัพเข้าไปกวาดเอาชาวปราจีนบุรีอันเป็นข้าขอบขัณฑเสมากรุงเทพมหานครมานั้น ผิดหนักหนาอยู่แล้ว

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่าศักราช ๙๑๒ จอศก (๒)....ว่ากรมการ

ขอสมเด็จพระนั่งเกล้าได้โปรดงดโทษานุโทษแก่ข้าพระองค์เถิด อย่าเพ่อยกพยุหโยธาเข้าหักเอาเมืองก่อนเลย งดไว้ก่อน ๓ วัน ข้าพระองค์จะแต่งเครื่องราชบรรณาการออกไปถวาย ขอเป็นข้าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ไปตราบเท่ากัลปาวสาน

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ก็ทรงพระการุญภาพแก่พระยาละแวก ตรัสกำหนดหาทัพหากอง ให้งดการศึกซึ่งเข้าหักเมืองโดยศุภอักษรพระยาละแวก ครั้นถ้วนกำหนด ๓ วัน พระยาละแวกก็นำเครื่องราชบรรณาการ กับนักพระสุโท นักพระสุทันอันเป็นราชบุตรออกมาเฝ้า ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายเป็นข้าพระบาท สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าก็สิ้นความพิโรธ จึงตรัสแก่พระยาละแวกว่า ท่านจงรักษาแผ่นดินกรุงกัมพูชาธิบดีโดยยุติธรรมราชประเพณีสืบมาแต่ในกาลก่อนนั้นเถิด แล้วพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า นักพระสุโทนักพระสุทันนี้ เราจะขอไปเลี้ยงเป็นโอรส พระยาละแวกมิอาจที่จะขัดได้ก็ให้โดยบัญชาพระเจ้าอยู่หัว แล้วพระยาละแวกก็ถวายบังคมลาคืนเข้าไปเมือง จัดแจงเครื่องราชูปโภคชายหญิงให้แก่ราชบุตร แล้วก็พามาถวายกราบทูลฝาก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า ท่านอย่าวิตกเลย ราชบุตรท่านทั้งสองนี้ก็เหมือนโอรสแห่งเรา พระยาละแวกมีความยินดีนัก ให้เสนาบดีไปต้อนครัวอพยพชาวปราจีนบุรีมาส่งยังค่ายหลวง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จยกกองทัพบกกองทัพเรือกลับคืนมา และครัวอพยพทั้งนั้นกลับมายังกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา จึงทรงพระกรุณาให้นักพระสุทันขึ้นไปครองเมืองสวรรคโลก

ศักราช ๘๙๕ ปีมะเส็งเบญจศก[๑] (พ.ศ. ๒๐๗๖) ครั้งนั้นพระเจ้าอยู่หัวให้แปลงเรือแซ่เป็นเรือชัยและเรือศีรษะสัตว์ต่าง ๆ

ศักราช ๘๙๖ ปีมะเมียฉอศก (พ.ศ. ๒๐๗๗) เดือน ๘ ทำการพระราชพิธีมัธยม สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ตำบลชัยนาทบุรี

ศักราช ๘๙๗ ปีมะเมียสัปตศก[๒] (พ.ศ. ๒๐๗๘) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปวังช้างตำบลบางละมุง ได้ช้างพลายพัง ๖๐ ช้าง อนึ่งในเดือน ๑๒ นั้น ได้ช้างเผือกพลาย ตำบลกาญจนบุรี สูง ๔ ศอกเศษ ชื่อคเชนทโรดม ครั้งนั้นมีข่าวมาว่า เมืองละแวกเสียแก่ญวน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแจ้งว่า นักพระสัตถายกมารบเมืองละแวก เสียบิดานักพระสุทันนักพระสุโทแก่ญวนแล้ว จำจะให้ออกไปกำจัดเอาเมืองคืน ทรงพระกรุณาตรัสแก่มุขมนตรีว่า จะออกไปเมืองละแวกครั้งนี้ จะเห็นใครที่จะเป็นแม่ทัพออกไป มุขมนตรีทั้งปวงปรึกษาพร้อมกันกราบทูลว่า เห็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอบุตรบุญธรรมที่ไปครองเมืองสวรรคโลกออกไป จะได้เอาใจชาวละแวก จึงมีพระราชกำหนดให้หาพระองค์สวรรคโลกลงมาเฝ้า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า จะให้เจ้าเป็นแม่ทัพออกไป พระองค์สวรรคโลกกราบทูลว่า พระชันษาร้ายถึงฆาต สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า มุขมนตรีปรึกษาพร้อมกันแล้ว ประการหนึ่งแผ่นดินกรุงกัมพุชาธิบดีก็เป็นของเจ้าอยู่จำจะไป

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๑๔ ชวดศก (๒)....ว่า ศักราช ๙๑๖ ขาลศก

ศักราช ๘๙๘ ปีวอกอัฐศก (๑) (พ.ศ. ๒๐๗๙) เดือน ๑๒ พระองค์สวรรคโลกเป็นแม่กองถือพล ๓๐๐๐๐ พระมหามนตรีถือ อาชญาสิทธิ์ พระมหาเทพถือวัวเกวียน ฝ่ายทัพเรือ พระยาเยาว์ เป็นนายกอง ครั้งนั้นลมขัด ทัพเรือมิทันทัพบก ๆ ใกล้ถึงเมืองละแวก พระยารามลักษณ์ซึ่งเกณฑ์เข้าทัพบกนั้น เข้ายุทธ์ในกลางคืน ทัพ ญวนแต่งรับเป็นสามารถ และทัพพระยารามลักษณ์แตกมาปะทะ ทัพใหญ่ ครั้งนั้นเสียพระองค์สวรรคโลกกับคอช้าง เสียช้างม้ารี้พล เป็นอันมาก

ศักราช ๘๙๙ ปีระกานพศก (๒) (พ.ศ. ๒๐๘๐) ณวันอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้นค่ำหนึ่งเกิดเพลิงไหม้ในพระราชวัง อนึ่งในเดือน ๓ นั้น ทำพระราชพิธีอาจริยาภิเศก และกระทำการพระราชพิธีอินทราภิเศก ในพระราชวัง อนึ่งในเดือน ๕ นั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชา ธิราชเจ้า พระราชทานสัตสดกมหาทาน และให้ช้างเผือกมีกรอง เชิงเงิน ๔ เท้าช้าง เป็นเงิน ๑๖๐๐ ชั่ง ราชรถ ๗ เล่มเทียมด้วยม้า มีนางสำหรับรถเสมอรถละ ๗ นาง อนึ่งในเดือน ๗ เสด็จไปวังช้าง ตำบลโตรกพระ ได้ช้างพลายพัง ๖๐ ช้าง

ศักราช ๙๐๐ ปีจอสัมฤทธิศก (๓) (พ.ศ. ๒๐๘๑) เสด็จ ไปวังช้างตำบลแสนตอ ได้ช้างพลายพัง ๔๐ ช้าง

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๑๘ มะโรงศก (๒)....ว่า ศักราช ๙๑๙ มะเส็งศก (๓) ..ว่า ศักราช ๙๒๑ มะแมศก

ศักราช ๙๐๒ ปีชวดโทศก[1] (พ.ศ. ๒๐๘๓) เสด็จไปวังช้างตำบลวัดกะได ได้ช้างพลายพัง ๕๐ ช้าง

ศักราช ๙๐๔ ปีขาลจัตวาศก[2] (พ.ศ. ๒๐๘๕) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไปวังช้างตำบลไทรย้อย ได้ช้างพลายพัง ๗๐ ช้าง

ศักราช ๙๐๕ ปีเถาะเบญจศก[3] (พ.ศ. ๒๐๘๖) สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีทรงพระดำริว่า ครั้งก่อนเรายกทัพรุดไปพระนครศรีอยุธยา พลแต่ ๓๐๐๐๐ ล่วงเข้าตั้งถึงชานเมืองตำบลลุมพลีหามิผู้ใดมาปะทะมือไม่ แต่หากทว่าพลน้อย จะทำการช้าวันมิถนัด ครั้งนี้จะยกไปให้มาก ๑๐ เท่าก็เห็นจะได้พระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีทรงพระดำริแล้ว ให้เกณฑ์พล ๓๐ หมื่น ช้างเครื่อง ๗๐๐ ม้า ๓๐๐๐ ให้พระมหาอุปราชาเป็นกองหน้า พระเจ้าแปรเป็นเกียกกาย พระยาพะสิมเป็นกองหลัง ครั้นณวันอาทิตย์ เดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำเพลาอุษาโยค สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็ทรงเครื่องสิริราชปิลันทนาลังกาภรณ์ บวรมหาสังวาลเนาวรัตน์ สพักตร์พระอังษาลงกฎ อังคาพยพอย่างอัครราชรามัญวิลัยสำหรับมหาพิชัยรณรงค์เสร็จ เสด็จทรงช้างพระที่นั่งพลายมงคลปรายทวีป เป็นราชพาหนะ ประดับเครื่องคเชนทราลังกาภรณ์ บวรมหาสารวิภูษิต พร้อมด้วยเสนางคนิกรพิริยโยธาหาญ พลดายตั้งดายเขนเป็นขนัดแน่นแสนเสโลห์ โตมรมาศทวนทอง เป็นทิวแถวดายดา ดูมโหฬารเลิศพันลึก อธึก

(๑)....ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๒๒ วอกศก (๒)...ว่าศักราช ๙๒๔ จอศก (๓)....ว่าศักราช ๙๑๐ วอกศก

ด้วยธวัชธงฉานธงชัย รุจิตไพโรจน์อัมพรวิถีเดียรดาษด้วยทัพท้าวพระยารามัญรายเรียงเป็นระยะ โดยกระบวรพยุหยาตราหน้าหลังทั้งปวงพร้อมเสร็จ ได้เพลามหาศุภฤกษ์ โหราธิบดีลั่นฆ้องชัย เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์กังสดาลดนตรี ศัพท์ฆ้องกลองก้องสนั่นนฤนาทดำเนินธงคลาพยุหโยธาทัพ ออกจากกรุงหงสาวดีรอนแรมมา ๗ วัน ข้ามแม่น้ำเมาะตะมะ เดินทัพโดยทางสะมิ

ขณะนั้นมีหนังสือบอกเมืองกาญจนบุรีเข้ามาว่า ชาวด่านไปถึงด่านถึงตำบลจอยยะ ได้เนื้อความว่า สมเด็จพระเจ้าหงสาวดียกมา ข้ามพลเมืองเมาะตะมะถึง ๗ วันจึงสิ้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ตรัสสั่งให้เทครัวเมืองตรีจัตวา และแขวงจังหวัดเข้าพระนครแล้ว มีพระราชกำหนดขึ้นไปถึงเมืองพิษณุโลกว่าถ้าศึกหงสาวดีมาติดพระนครศรีอยุธยาเมื่อใด ให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาเอาทัพเมืองเหนือทั้งปวงเป็นทัพกระหนาบ แล้วตรัสให้พระยาจักรีออกตั้งค่ายตำบลลุมพลี พล ๑๕๐๐๐ ล้วนใส่เสื้อแดงหมวกแดง

ฝ่ายมหานาคบวชอยู่วัดภูเขาทอง ก็ออกรับตั้งค่ายกันทัพเรือตั้งค่ายแต่วัดภูเขาทองลงมาจนวัดป่าพลู พักพวกสมกำลังญาติโยมทายชายทายหญิงของมหานาค ช่วยกันขุดคูนอกค่ายกันทัพเรือจึงเรียกว่าคลองมหานาค เจ้าพระยามหาเสนาถือพล ๑๐๐๐๐ ออกตั้งค่ายบ้านดอกไม้ป้อมท้องนาหันตรา พลใส่เสื้อเขียวหมวกเขียวพระยาพระคลังถือพล ๑๐๐๐๐ ตั้งป้อมค่ายคู พลใส่เสื้อเหลืองหมวกเหลือง พระสุนทรสงครามถือพล ๑๐๐๐๐ ตั้งค่ายป้อมจำปา

พลใส่เสื้อดำหมวกดำ และขันดาการพระนครนั้น ก็ตกแต่งป้องกันเป็นสามารถ

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ยกทัพข้ามกาญจนบุรี ถึงพระนครศรีอยุธยาณวันเสาร์เดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำ ตั้งค่ายหลวงตำบลกุ่มดอง ทัพพระมหาอุปราชาตั้งค่ายตำบลพะเนียด ทัพพระเจ้าแปรตั้งค่ายตำบลบ้านใหม่มะขามหยอง ทัพพระยาพะสิมตั้งค่ายตำบลทุ่งประเชด

ครั้นรุ่งขึ้นวันอาทิตย์เดือน ๔ ขึ้น ๖ ค่ำ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า จะเสด็จยกพยุหโยธาทวยหาญ ออกไปดูกำลังข้าศึกณทุ่งภูเขาทอง จึงทรงเครื่องราชลังการยุทธ์ เสด็จทรงช้างต้นพลายแก้วจักรรัตน์สูง ๖ ศอกคืบ ๕ นิ้ว เป็นพระคชาธาร ประดับคชาลังกาภรณ์เครื่องมั่นมีกลางช้างและควาญ พระสุริโยทัยผู้เป็นเอกอัครราชมเหษี ประดับองค์เป็นพระยามหาอุปราช ทรงเครื่องสำหรับราชรณรงค์ เสด็จทรงช้างพลายทรงสุริยกษัตริย์ สูง ๖ ศอกเป็นพระคชาธาร ประดับคชาภรณ์เครื่องมั่นเสร็จ มีกลางช้างและควาญ พระราเมศวรทรงเครื่องสิริราชปิลันทนาวราภรณ์ สำหรับพิชัยยุทธสงครามเสร็จ เสด็จทรงช้างต้นพลายมงคลจักรพาฬ สูง ๕ ศอกคืบ ๑๐ นิ้ว ประดับคชาภรณ์เครื่องมั่น มีกลางช้างและควาญ พระมหินทราธิราชทรงราชวิภูสนาลังกาภรณ์สำหรับพระมหาพิชัยยุทธรณรงค์ เสด็จทรงช้างต้นพลายพิมานจักรพรรดิ สูง ๕ ศอกคืบ ๘ นิ้ว ประดับด้วยกุญชรอลงกฎเครื่องมั่น มีกลางช้างและควาญ ครั้นได้มหาศุภวารฤกษ์ราช

ดิถี พระโหราลั่นฆ้องชัยประโคมอุโฆษณ์แตรสังข์อึงอินทเภรี สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ก็ยาตราพระคชาธาร พระอัครมเหษีและพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์โดยเสด็จ เหล่าคชพยุหตั้งกันแทรกแทรงค่ายค้ำพังคาโคตรแล่น มีทหารประจำขี่ กรกุมปลายขอประจำคอทุกตัวสารควาญประจำท้าย ล้อมเป็นกันกงโดยขนัดแล้วถึงหมู่พยุหแสนยากรโยธาทหารเดินเท้า ถือดาบดั้งเสโลห์โตมรหอกใหญ่หอกคู่ ธงทวนธนูปืนนกสับคับคั่งซ้ายขวาหน้าหลัง โดยกระบวนคชพยุหสงคราม เสียงเท้าพลและช้างสะเทือนดังพสุธาดลจะซุดสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า เสด็จยืนพระคชาธารประมวลพลและคชพยุห โดยกระบวนตั้งอยู่ณโคกพระยา

ฝ่ายกองตระเวนรามัญเห็นดังนั้น ก็เข้าไปกราบบังคมทูลพระเจ้าหงสาวดี โดยได้เห็นทุกประการ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสว่า ชรอยจะเป็นทัพพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ยกออกมาจะกระทำคชพยุหสงครามกับเรา พระองค์ตรัสให้ยกพลหลวงออกจากค่ายตั้งกระบวน สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีทรงเกราะเครื่องพิชัยยุทธ์ย้อมทับถมด้วยวิชาศาสตร์เวชคาถา แล้วสอดพระมหาสุพรรณสังวาลประดับเพ็ชรพื้นถมสรรพคุณเวชคาถาต่าง ๆ ทรงพระมหามาลาลงเลขยันต์ กันสรรพสาตราวุธภยันตราย สำหรับราชรณรงค์ยุทธ์เสร็จเสด็จทรงช้างต้นพลายมงคลปราบทวีปสูง ๗ ศอกเป็นพระคชาธารประดับคชาภรณ์เครื่องมั่น มีกลางช้างและควาญ เครื่องสูงสำหรับราชรณรงค์แห่โดยขนัด มีหมู่ทหารถือดาบดั้ง ๑๐๐๐๐ ล้อมพระ-

คชาธาร พระเจ้าแปรประดับเครื่องอลังการพิชัยยุทธ์ ทรงช้างต้นพลายเทวนาคพินาย สูง ๖ ศอกคืบ ๗ นิ้วเป็นพระคชาธาร ประดับคชาภรณ์เครื่องมั่นมีควาญและกลางช้าง ยกเป็นกองหน้า มีทหารถายสองมือ ๑๕๐๐ ล้อมพระคชาธาร ช้างท้าวพระยารามัญคับคั่งตั้งโดยกระบวนกันกงเป็นขนัด เหล่าพยุหโยธาทหารเดินเท้าถือสรรพสาตราถาถายโดยกระบวน

สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็ยกพยุหโยธาทวยหาญออกตั้งยังท้องทุ่งตรงหน้าทัพสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ห่างกันประมาณ ๑๐๐ เส้น เสด็จยืนพระคชาธารคอยฤกษ์ จึงตรัสให้พลม้ารำทวนชักชิงคลองกันไป ให้พลเท้าเริงหน้าทัพ ฝ่ายพลเครื่องเล่นเต้นรำร้องเฮฮาเป็นกุลาหล ฝ่ายพลถายดั้งถาย ๒ มือก็รำล่อเลี้ยวกันไปมา ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีทอดพระเนตรดูบนอากาศ เห็นพระอาทิตย์แจ่มดวงหมดเมฆหมอกแล้ว คิชฌราชบินนำหน้าทัพ ครั้นเห็นศุภนิมิตรราชฤกษ์ดังนั้น ก็ให้ลั่นฆ้องชัยอุโฆษณ์แตรสังข์ฆ้องอินทเภรีขึ้นพร้อมกัน ก็ตรัสให้ขับพลเข้าโจมทัพสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิดำรัสให้แยกพลเป็นปีกกา พลโยธาหารทั้งสองฝ่าย ข้างเห่โห่โกลาหลเข้าปะทะประจันต์พื้นแทงแย้งยุทธ์ยิงปืนระดมสาตราวุธมาการตลบไปทั้งอากาศ พลทั้งสองฝ่ายข้างตายข้างลำบาก กลิ้งกลาดเกลื่อนท้องทุ่งเป็นอันมาก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ก็ขับพระคชาธารเข้าชนช้างกองหน้าพระเจ้าหงสาวดี พระคชาธารเสียทีให้หลังข้าศึกเอาไว้ไม่อยู่ พระเจ้าแปร

ได้ท้ายข้าศึกดังนั้น ก็ขับพระคชาธารตามไล่ช้างพระมหาจักรพรรดิ พระสุริโยทัยเห็นพระราชสามีเสียทีไม่พ้นมือข้าศึก ทรงพระกตัญญูภาพก็ขับพระคชาธารพลายทรงสุริยกษัตริย์สะอึกออกรับ พระคชาธารพระเจ้าแปรได้ล่างแบกถนัด พระคชาธารพระสุริโยทัยแหงนหงายเสียที พระเจ้าแปรจ้วงฟันด้วยพระแสงของ้าว ต้องพระอังษาพระสุริโยทัยขาดกระทั่งถึงราวพระถันประเทศ พระราเมศวรกับพระมหินทราธิราช ก็ขับพระคชาธารถลันจะเข้าแก้พระราชมารดาไม่ทันที พอพระชนนีสิ้นพระชนม์กับคอช้าง พระพี่น้องทั้งสองพระองค์ถอยรอรับข้าศึก กันพระศพสมเด็จพระราชมารดาเข้าพระนครได้ โยธาชาวพระนครแตกพ่ายข้าศึก รี้พลตายเป็นอันมาก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า จึงให้เชิญพระศพพระสุริโยทัยผู้เป็นพระอัครมเหษีมาไว้ตำบลสวนหลวง ครั้นรุ่งขึ้นพระมหาอุปราชาแต่งพลเข้าตีค่ายพระสุนทรสงคราม ๆ ต่อรบข้าศึกเป็นสามารถ แต่พลาเช้าจนพลบค่ำ ข้าศึกหนุนแน่นเข้ามาหักค่ายพระสุนทรสงครามแตก เสียค่ายและข้อมจำปา พลตายลำบากมาก รุ่งขึ้นสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีทรงช้างต้นพลายกามกวมสูง ๗ ศอกตัวทาแดง เสด็จยกพลมาทุ่งลุมพลี ให้ทหารเดินเท้าแซงตามทิวไม้ ๒ ฟากทุ่ง เสด็จยืนช้างชี้พระหัตถ์ให้ทหารม้า ๕๐๐ เข้ายั่วหน้าค่ายพระยาจักรี ๆ ก็ขับทหารออกรบ ฝ่ายนายทหารหงสาซึ่งซุ่มแซง ๒ ชายทุ่งนั้นเห็นได้ทีก็ยกออกโจมตีโอบลงไปเป็นทัพกระหนาบจนใกล้ค่าย ทหารม้าก็ตา

ไล่ตะลุมบอนฆ่าฟันทหารพระยาจักรีล้มตายเป็นอันมาก พระยาจักรี และทหารทั้งปวงเสียที ก็ล่าทัพเข้าพระนคร ครั้นได้ค่ายพระยาจักรีแล้ว สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็เสด็จกลับเข้าค่ายหลวง ทหารที่ได้ศีรษะชาวพระนครไปประมาณ ๔ ส่วน ที่มิได้ศีรษะประมาณส่วนหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสให้ปลูกร้านขึ้น แต่งเครื่องมัชชมังษาสุราบานให้รับพระราชทาน ที่มิได้ศีรษะนั้นให้นั่งรับพระราชทานใต้ถุนร้าน ให้ทหารซึ่งรับพระราชทานบนร้านนั้นราดน้ำล้างมือลงมาครบ ๓ วันให้พ้นโทษ

ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ตรัสแก่มุขมนตรีว่า ทหารหงสาวดียังกำลังกล้ารื่นเริงอยู่ ทั้งสะเบียงอาหารก็ยังไม่ขัดสน จำจะรักษามั่นหน่วงไว้คิดการเดือน คอยทัพเมืองพิษณุโลกซึ่งจะลงมาขนาบนั้นด้วย แล้วจะคิดเอาปืนใหญ่ล้างค่ายทำลายความคิดให้อ่อนลง จึงค่อยคิดการเอาชัยชำนะเมื่อภายหลัง เห็นจะได้โดยง่าย มุขมนตรีทั้งหลายก็เห็นด้วย จึงให้เชิญปืนนารายน์สังหารลงสำเภาใหญ่ขึ้นไปทางบ้านป้อม แต่งทัพยกป้องกัน ๒ ฝั่งฟากขึ้นไปทางขนอนปากคู ทหารทคมาตั้งกองร้อยคอยเหตุอยู่ ก็เอาข่าวเข้าไปกราบทูลแก่พระเจ้าหงสาวดีว่า ชาวพระนครฉ้อสำเภาขึ้นมา มีทัพยกป้องกัน ๒ ฝั่งฟาก เห็นทีจะขันทุกปืนใหญ่ขึ้นมาล้างค่าย ทูลยังมิทันสิ้นคำ ชาวพระนครยิงปืนนารายน์สังหารไป กระสุนตกลงในค่ายใกล้พลับพลาสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ๆ ให้เอากระสุนปืนมาบวงสรวงพลี แล้วให้เลิกไปตั้งค่ายหลวงณทุ่งพุดทะเลา อยู่ ๓ วัน สมเด็จพระเจ้า

หงสาวดีเสด็จทรงช้างพระที่นั่งกระโจมทอง ยกพลหลวงออกจากค่ายข้ามโพสามต้นมาตามทุ่งพะเนียด เสด็จยืนช้างอยู่ณวัดสามพิหาร ตรัสให้มหาอุปราชาต้อนพลเข้าหักพระนคร จึงพระยารามให้เอาปืนนารายน์สังหาร ลงใส่สำเภาไม้รักแม่นางไว้ขึ้นไปยิงค่ายสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ปืนถีบท้ายสำเภาจมลง กระสุนปืนขึ้นไปถูกกิ่งพระศรีมหาโพธิใหญ่ประมาณ ๓ กำเศษ ขาดตกลงใกล้ช้างพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีประมาณ ๓ วา ขณะนั้นชาวป้อมมหาชัยก็ยิงปืนใหญ่ระดมมาต้องพลหงสาวดีตายมาก จะปล้นเอาพระนครมิได้ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็เสด็จยกทัพกลับยังพลับพลา

ฝ่ายสมเด็จพระมหาธรรมราชาแจ้งข่าวขึ้นไปว่า กองทัพสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีมาติดพระนครศรีอยุธยา ก็เกณฑ์กองทัพเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองพิจิตร เป็นคน ๕๐๐๐๐ ลงมาถึงเมืองชัยนาทบุรี ตั้งค่ายมั่น ๒ ฝั่งฟาก แต่งกองร้อยลงมาสืบถึงแขวงเมืองสิงหบุรี พอพบสมิงจะคร้าน สมิงมะลุม คุมทัพประมาณ ๓๐๐๐ ไปลาดหาสะเบียง กองร้อยชาวเมืองพระพิษณุโลกเห็นรามัญมากกว่าก็วิ่งหนี พวกรามัญเอาม้าไล่สะกัดจับได้ ๒ คน คุมตัวมาถวาย สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสถาม นายมั่น ปืนยาว นายคง หนวด ให้การกราบทูลว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชผู้ครองเมืองพระพิษณุโลก แจ้งขึ้นไปว่า ทัพกรุงหงสาวดีมาติดพระนครศรีอยุธยา จึงยกพลเมืองพระพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองพิจิตร เป็นคน ๕๐๐๐๐ ลงมาช่วยตีกระหนาบ

ขัดนี้มาตั้งอยู่ชัยนาทบุรี แต่งให้พันโรมจัตุรงค์ พันยงใจหาญ คุมข้าพเจ้าคน ๑๐๐ มาสืบทัพ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีแจ้งดังนั้น ก็แย้มพระโอษฐแล้วตรัสว่า อ้าย ๒ คนนี้ให้โกนศีรษะเสีย ปล่อยมันขึ้นไปทูลพระมหาธรรมราชา ว่าซึ่งจะลงมาเป็นทัพกระหนาบนั้นเราคอยอยู่ ถ้ามิลงมา ให้มั่นไว้ เราจะขึ้นไปหา สมิงจะคร้านรับสั่งสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ก็เอาตัวนายมั่น ขึ้นยาว นายคง หนวด ไปโกนศีรษะ แล้วคุมตัวขึ้นไปปล่อยถึงแขวงเมืองสิงหบุรี นายมั่น นายคงก็ขึ้นไปถึงชัยนาท ให้ขุนนางนำเฝ้ากราบทูลเนื้อความ ซึ่งพระเจ้าหงสาวดีสั่งมานั้นให้ทราบทุกประการ สมเด็จพระมหาธรรมราชาตรัสถามว่า เองเข้าไปถึงพระเจ้าหงสาวดีนั้น เห็นรี้พลประมาณเท่าใด นายมั่น ขึ้นยาว นายคง หนวด กราบทูลว่า ข้าพเจ้ามิได้เที่ยวไปเห็นแต่วงค่ายหลวงนั้น พอเต็มทุ่งพุดทะเลา สมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงตรัสแก่มุขมนตรีว่า ซึ่งสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสสั่งมาทั้งนี้จะจริงหรือ มุขมนตรีทั้งปวงกราบทูลว่า สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีล้นคำองค์นี้ ได้ยินเล่าลือกันว่าตรัสสิ่งใดเป็นสัตย์จริง สมเด็จพระมหาธรรมราชาตรัสว่า อันการสงครามจะพึงเอาเป็นสัจจริงนั้นยากนัก เกลือกเกรงเราจะกระหนาบแลหากสำทับไว้ จะเลิกไปโดยทางมา จำจะแต่งทัพลงไปตั้งรอไว้ดูที แล้วตรัสให้ทัพพระยาสวรรคโลก พระยาสุโขทัย ๒ ทัพ คน ๒ หมื่นยกลงไปเมืองอินทบุรี

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ตรัสให้ไปสั่งมหาอุปราชาให้ตีค่ายทุ่งหันตราเสีย จะได้คิดการบรรชิเมือง รุ่งขึ้นณวันอังคาร

เดือน ๔ แรม ๓ ค่ำเพลาเช้าตรู่ พระมหาอุปราชาก็ยกพลทหารไป ตีค่ายเจ้าพระยามหาเสนา ๆ นายทัพนายกองต่อสู้เป็นสามารถ ข้าศึกหักเอามิได้ พระมหาอุปราชาโกรธ เสด็จข่ายช้างไปยืนตรงหน้าค่ายห่างประมาณ ๓ เส้น ให้ประกาศแก่นายทัพนายกองว่า มิได้ค่ายเพลานี้ จะตัดศีรษะเสียยเสีย นายทัพนายกองกลัว ก็ต้อนพลทหารตายตั้งหนุนแน่นหนั่นกันเข้าไปพั้นค่ายหักเข้าได้ เจ้าพระยามหาเสนา นายทัพนายกองไพร่พลแตกลาดลงคลองน้ำ ข้ามไปฟากวัดมเหยงคณ์ ที่ป่วยเจ็บล้มตายในน้ำก็มาก พระมหาอุปราชาก็ยกกองทัพกลับไปค่าย จึงเสด็จไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี กราบทูลซึ่งมีชัยได้ค่ายให้ทราบทุกประการ ขณะนั้นไพร่พลในกองทัพ ขัดสนสะเบียง แต่งกองทัพออกลาดหาก็มิได้ ที่ได้บ้างซื้อขายแก่กันเป็นทะนานละเฟื้อง ท้าวพระยาพระหลวงหัวเมือง เอาเนื้อความกราบทูล สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสปรึกษาดูความคิดท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวงว่า สะเบียงอาหารสิขัดสนอยู่แล้ว ๆ ก็จวนเทศกาลฟ้าฝน จะทำการช้าวันมิได้ จำจะเลิกทัพกลับไป แต่ทว่าจะไปทางใดดี ท้าวพระยามุขมนตรีปรึกษากราบทูลว่า ถ้าจะเสด็จไปทางเมืองกำแพงเพ็ชรออกด่านแม่ละเมาเล่า กองทัพฝ่ายเหนือก็มาตั้งมั่นรับอยู่ณเมืองชัยนาท เกลือกราชการติดพันช้าไป ไพร่พลจะขัดสนโดยสะเบียงอาหารเห็นจะเสียท่วงที แม้นเสด็จไปทางกาญจนบุรีแรกมาเห็นจะสะดวก สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสว่า ซึ่งจะกลับไปทางกาญจนบุรีนั้น เห็นจะขัดสนอีก ด้วยเหตุว่ากองทัพเรายก

เหยียบเมืองมา สะเบียงอาหารยับเยินสิ้นอยู่แล้ว ประการหนึ่งได้สั่งไปถึงพระมหาธรรมราชาว่า ให้ลงมา ถ้ามิลงมาเราจะขึ้นไปตีแลพระมหาธรรมราชามิลงมานั้น คิร้ายจะตั้งมั่นรับ และผ่อนสะเบียงอาหารลงมาไว้มาก เห็นสมคะเนเราอยู่แล้ว ทำไมแก่ทัพพระมหาธรรมราชาเท่านั้น เพลาเดียวก็จะแตก จะได้สะเบียงอาหารพอไพร่พลเราไม่ขัดสน ท้าวพระยานายทัพนายกองก็บังคมทูลว่า ทรงพระราชดำริครั้งนี้ดีหาที่สุดมิได้ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสว่า ซึ่งเราจะล่าทัพไปครั้งนี้ จะต้องตีทั้งหน้าทั้งหลัง ด้วยเหตุว่า ทัพพระมหาธรรมราชามาตั้งอยู่ชัยนาทบุรี เห็นจะรู้ถึงสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ๆ จะคิพระทัยว่า ทัพพระราชบุตรเขยมาตั้งสะกัดกระหนาบอยู่แล้ว คิร้ายจะแต่งทัพตามตัดท้ายพลเราเป็นมั่นคง เราจำจะคิดเอาชัยชะนะทั้งหน้าทั้งหลังให้ได้ ตรัสแล้วมีพระราชกำหนดให้ทัพพระยาพะสิม ทัพพระยาละเคิ่ง ทัพพระยาเสรี่ยง ทัพพระยาตองอูทัพพระยาจิตตอง ๕ ทัพ ๆ ละ ๓๐๐๐๐ เป็นคน ๑๕ หมื่น ให้พระเจ้าแปร เป็นแม่กองยกไปหน้า ถ้าพบทัพพระมหาธรรมราชาตั้งรับแห่งใดตำบลใด ให้ตีจงแตกแต่ในเพลาเดียว ถ้าล่วงราตรีไปจะเอาศีรษะนายทัพนายกองเสียบแทนซะเลย และให้ทัพพระมหาอุปราชารั้งท้าย ถ้ามีทัพพระนครศรีอยุธยาตามมา ได้คิดทัพพ่อทัพซุ่มหุ้มจับเอาตัวนายทัพนายกองให้ได้เป็น ๑ คน ๒ คน ถ้ามิทำได้ดังนี้จะเอาพระมหาอุปราชาเป็นโทษเถิงสิ้นชีวิต และให้นายทัพนายกองจัดแจงให้พร้อม อีก ๓ วันจะเลิกทัพจากพระนครศรีอยุธยา

ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าแจ้งว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชา ยกกองทัพเมืองพระพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองพิจิตร คน ๕๐๐๐๐ มาตั้งเมืองชัยนาทบุรี ทัพหน้าลงมาตั้งเมืองอินทบุรี สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดีพระทัยนัก ก็ตรัสแก่มุขมนตรีว่า ถ้าสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี รู้ว่าทัพพระมหาธรรมราชายกมา เห็นไม่อยู่ช้า ดีร้ายจะเลิกไป ถ้าไปทางเหนือสมคะเนเรา จะได้กระทบหน้าหลังซ้ำเติมถนัด เกลือกจะหลีกไปทางสุพรรณกาญจนบุรี จะสลักซ้ำเติมไม่เต็มที่ พระสุนทรสงครามกราบทูลว่า อันสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ประกอบด้วยกำลัง ๓ ประการ คือกำลังปัญญาความคิดหนึ่ง รี้พลมากหนึ่ง มีทหารกล้าหนึ่ง เห็นไม่ไปทางสุพรรณกาญจนบุรี ด้วยเหตุว่าเป็นต้นทางมา สะเบียงอาหารยับเยินสิ้นอยู่แล้ว เห็นจะเดินทางเหนือหมายตีเอาสะเบียงอาหารในกองทัพสมเด็จพระมหาธรรมราชานั้นอีก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่เห็นด้วยจึงตรัสว่า ถ้าดังนั้นพระสุนทรสงครามสิเป็นเจ้าเมืองสุพรรณบุรี ชัดเจนป่าทาง ให้คุมทัพ ๕๐๐๐ ลอบออกไปเพลาค่ำพรุ่งนี้ ให้ซุ่มสลักคอยโจมตีทัพพระเจ้าหงสาวดี ให้ได้บำเหน็จมือมา ถ้ามิได้สลักสำคัญมาจะเอาตัวเป็นโทษ พระสุนทรสงครามก็โดยพระราชบัญชาถวายทานบนไว้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงตรัสว่า ถ้าพระเจ้าหงสาวดีเลิกทัพไปทางเหนือ ดุจคำพระสุนทรสงครามว่านั้น ผู้ใดจะไปตาม จึงพระเจ้าลูกเธอพระราเมศวร

พระมหินทราธิราช กราบทูลว่า ข้าพเจ้าทั้งสองขอยกตามตีทัพพระเจ้าหงสาวดีให้เป็นบำเหน็จมือ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็บัญชาตาม

ครั้นณวันอาทิตย์เดือน ๔ แรม ๙ ค่ำ เพลา ๒ ยาม ถึงกำหนดพระเจ้าแปร และพระยาพะสิม พระยาละเคิ่ง พระยาเสรี่ยง พระยาตองอู พระยาจิตตอง ก็เลิกทัพเดินเป็นกองหน้า ทัพหลวงพระเจ้าหงสาวดีเดินเป็นอันดับ และทัพพระมหาอุปราชาก็เดินเป็นกองหลัง พระมหาอุปราชาแต่งม้า ๕๐๐ ให้อยู่รั้งท้ายคอยเหตุ ถ้าเห็นทัพตามประมาณ ๑๐๐๐ ให้ม้าไปบอกม้าหนึ่ง ถ้าพลประมาณ ๒๐๐๐ ให้ม้าไปบอก ๒ ม้า ถ้าพลประมาณ ๓๐๐๐ ๔๐๐๐ ๕๐๐๐ ก็ไปบอก ๓ ม้า ๔ ม้า ๕ ม้าเป็นกำหนด ฝ่ายทัพหน้านำเดินตามคลองบางแก้ว ไปตามทิวทุ่งลำแม่น้ำใหญ่ เพื่อรี้พลช้างม้ามากจะได้อาศัยน้ำ ครั้นเพลารุ่งเช้า ชาวพระนครรู้ว่าทัพสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีเลิกไป มุขมนตรีก็เอากิจจากราบทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ว่าทัพพระเจ้าหงสาวดีมิได้ยกไปทางเมืองกาญจนบุรี ไปทางแนวแม่น้ำใหญ่ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ตรัสให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ คุมทัพ ๑๐๐๐๐ ยกตาม จึ่งพระราเมศวร พระมหินทราธิราช ปรึกษากันว่า ซึ่งทัพล่าไปในวันหนึ่งสองวันนี้เห็นจะระวังนัก จะคิดกองทัพรับเราเป็นสามารถ อันจะรีบจู่โจมเข้าตีนั้น เห็นจะเอาชัยชำนะยาก จะคอยสะกดตามไปวันหนึ่งสองวัน ให้ประมาทลงก่อน ประการหนึ่งจะได้จวนกระทบทัพสมเด็จพระมหาธรรมราชา พะว้าพะวังเป็น ๒ ฝ่าย เราจึงเข้าโจมตี เห็นจะได้ชัยชำนะโดยง่าย ครั้นปรึกษากันแล้ว

ก็สะกดตามไปแต่ห่างทางประมาณกึ่งวัน ฝ่ายทัพม้ากองหน้าไปถึงอินทบุรี เห็นค่ายใหญ่ ๒ ค่าย ก็กลับมาแจ้งแก่นายทัพนายกอง พระยาพะสิม พระยาละเคิ่ง พระยาเสรี่ยง พระยาตองอู พระยาจิตตองคิใจ ต่างคนแต่งตัวขี่ช้างพลายกั้นสัปประทนต้อนพลเข้าตีค่าย ฝ่ายพระเจ้าแปรทรงช้างพลายมณีฉัตรกั้นพระกลดไปยืนให้ทหารเข้าหักค่าย เหล่าทหารหงสาก็เห่โห่ลั่นปืนแกว่งหอกดาบดาแข็ง กรูเข้าถอนขวากหนามยื้นย้ายหักค่ายเป็นโกลาหล ทหารในค่ายก็วางปืนใหญ่น้อยออกมาต้องพลมอญพะม่าล้มตายเป็นอันมาก ก็ยิ่งหนุนเนื่องหนักเข้ามาเย่อค่าย แหกค่าย จนถึงได้แทงฟันกันเป็นอันมาก พลพะม่ามอญก็เข้าค่ายได้ ไล่ตะลุมบอนฆ่าฟันตายเป็นอันมาก ซึ่งเหลือนั้นก็หนีกระจัดกระจายขึ้นมากราบทูลสมเด็จพระมหาธรรมราชาโดยซึ่งเสียแก่ข้าศึกนั้นทุกประการ พอผู้ลงไปสอดแนมฟังราชการณกรุงเทพมหานครกลับมาทูลว่า ทัพพระเจ้าหงสาวดีเลิกขึ้นมาทางเหนือสิ้นแล้ว สมเด็จพระมหาธรรมราชาแจ้งว่า กำลังศึกกล้ามากเหลือกำลังดังนั้นเห็นระรับมิอยู่ คิดจะเลิกหลีกเสียให้พ้นหน้าทัพซุ่มอยู่ณป่าพะเนินฟากตะวันออก แล้วจะคอยตามสะกัดตี จึงตรัสกำหนดให้นายทัพนายกองเลิกออกจากค่าย ให้เป็นหมวดเป็นกองกันนายทัพนายกองก็ทำโดยพระราชบัญชาทุกประการ พวกกองทัพพระเจ้าแปรยกมาถึง เห็นค่ายเปล่า ก็ตั้งอยู่ณเมืองชัยนาท แล้วก็บอกลงมายังกองทัพหลวง ขณะเมื่อวันกองหน้าตีค่ายพระยาสวรรคโลก พระยาสุโขทัย ณเมืองอินทบุรีนั้น พระมหาอุปราชา

ตรัสปรึกษากับนายทัพนายกองว่า ล่ามาถึง ๒ วัน ๓ วัน ซึ่งทัพพระนครศรีอยุธยามิได้ตามนั้น ชะรอยจะคิดแคลงว่า เราแต่งทัพป้องกันระวังอยู่มิได้ประมาท จะค่อยสะกดตามมา ๒ วัน ๓ วัน ให้เราประมาทก่อน ประการหนึ่งจะให้ปะทะทัพฝ่ายเหนือซึ่งตั้งอยู่ ณเมืองชัยนาท เมืองอินท์ จึงจะโจมตีให้เราพะว้าพะวัง เห็นจะคิดดังนี้มั่นคง จำจะซ้อนความคิดชาวพระนครศรีอยุธยา จับเอานายทัพและไพร่ไปถวายสมเด็จพระราชบิดาให้เป็นบำเหน็จมือจงได้ ตรัสมิทันขาดคำ เห็นม้าเร็วมา ๑๐ ม้า พระมหาอุปราชาก็แจ้งว่า มีทัพตามมาประมาณ ๑๐๐๐๐ จึงให้สมิงพัตเบิด สมิงพัตตะบะคุมทัพ ๕๐๐๐ ม้า ๒๐๐ ยกไปตั้งซุ่มสงบอยู่ตามทิวไม้ฟากทุ่ง กำหนดว่า ถ้าเห็นทัพอย่าเพ่อให้ตีก่อน ให้ล่วงถลำขึ้นมา ต่อได้ยินเสียงปืนรบ จึงให้โจมตีท่อนท้าย จับเอานายทัพนายกองให้จงได้ สมิงพัตเบิด สมิงพัตตะบะ ก็ยกไปซุ่มอยู่ตามกำหนดรับสั่ง แล้วก็เดินทัพขึ้นไปตั้งอยู่ทางประมาณ ๒๐๐ เส้น

ฝ่ายพระราเมศวร พระมหินทราธิราช ดำริว่า วันนี้เห็นทัพหงสาวดีจะเถิงเมืองอินทบุรี จะได้ติดกับทัพฝ่ายเหนืออยู่แล้ว ก็รีบเร่งเดินทัพ หวังจะโจมตี ขณะนั้นสมิงพัตเบิด สมิงพัตตะบะ เห็นทัพยกมา ก็สงบสังเกตดู เห็นช้างที่นั่งหลังคาทอง ๒ ช้าง ก็แจ้งว่าเป็นนายพล ก็ได้ยินเสียงปืน ทัพพระมหาอุปราชาก็ยกออกโจมตีกัดเอาตรงช้างที่นั่ง ทัพชาวพระนครไม่ทันรู้ตัวก็แตกฉาน เหล่ารามัญก็ล้อมจับเอาพระราเมศวร พระมหินทราธิราช กับมหาด

เล็กท้ายช้าง ๒ คนไปถวายพระมหาอุปราชา ๆ ก็พาไปถวายสมเด็จพระราชบิดา พร้อมกันกับคนพระเจ้าแปร ซึ่งให้ลงมาทูลว่า ค่ายเมืองชัยนาทยุรีก็เลิกหนีไปแล้ว สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีดีพระทัยก็เสด็จไปตั้งประทับแรมอยู่ณเมืองชัยนาท จึงให้เอาพระราเมศวรพระมหินทราธิราชเข้ามาแล้วตรัสว่า เจ้าทั้งสองสิเป็นข้าศึกกับเราบัดนี้เราจับได้ จะคิดประการใดเล่า พระราเมศวร พระมหินทราธิราชกราบบังคมทูลว่า ข้าพระองค์นี้ก็จนอยู่แล้ว จะฆ่าเสียก็จะตายถ้าพระองค์โปรดพระราชทานชีวิตไว้ก็จะรอด สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีได้ทรงฟังก็แย้มพระโอษฐ์ แล้วตรัสให้พระมหาอุปราชา เอาพระราเมศวร พระมหินทราธิราช ไปคุมไว้

ฝ่ายนายทัพนายกอง ซึ่งแตกจากทัพพระราเมศวร พระมหินทราธิราชก็กลับไปพระนคร เอาเหตุกราบทูล สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าได้แจ้งดังนั้น ก็ตกพระทัยโทมนัสถึงสมเด็จโอรสทั้งสองพระองค์นัก แล้วแต่งพระราชสารให้พระมหาราชครูปโรหิต ขุนหลวงพระเกษม ขุนหลวงพระไกรสี ถือมาทางเรือขึ้นไปถึงเมืองชัยนาท ท้าวพระยารามัญนำเข้าเฝ้า ทูลถวายพระราชสารแด่พระเจ้าหงสาวดี และในลักษณะนั้นว่า

พระราชสารสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า พระนครศรีอยุธยา ขอจำเริญทางพระราชไมตรี มายังสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีผู้มีอิศวรภาพใหญ่ยิ่งกว่าขัตติยราชกษัตริย์สามนต์ในชมพูทวีป ด้วยพระองค์ยกพยุหโยธาทัพมากระทำยุทธนาการกับพระนครศรีอยุธยา

เป็นที่สำเริงราชหฤทัยในบรมกษัตราธิราชโดยบุรประเพณี และเลิกกลับไปโดยปกติ มิได้แพ้พ่าย ฝ่ายราชโอรสแห่งข้ามิได้รู้ในเชิงพิชัยยุทธ์ ยกติดตามมาติกองทัพพระองค์จับไว้ได้ โอรสทั้งสองถึงซึ่งอัปราชัยอยู่แล้ว อุปมาดุจสกุณโปดกอันต้องแร้วพนจรใส่กรงขังไว้ ขอพระองค์อย่าได้มีอาฆาตจองเวรเลย จงปล่อยโอรสแห่งข้าพระองค์ให้คืนมาพระนคร ก็จะเป็นพระเกียรติยศแห่งพระองค์สืบไปตรายเท่ากัลปาวสาน

สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ได้แจ้งในลักษณะพระราชสารดังนั้นก็แย้มพระโอษฐ แล้วตรัสแก่ผู้จำทูลพระราชสารว่า สมเด็จพระเจ้าพี่เราได้มาอ่อนง้อขอพระราชโอรสแล้วเราอนุญาตให้ จึงดำรัสสั่งพระราเมศวร พระมหินทราธิราชว่า เจ้าทั้งสองจงไปทูลแก่พระราชบิดาว่าเราขอช้างพลายมงคลทวีป ช้างพลายศรีมงคล ๒ ช้าง ไปชมเล่นณกรุงหงสาวดี พระราเมศวร พระมหินทราธิราช และผู้จำทูลพระราชสาร ก็กราบถวายบังคมลาสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี มายังพระนครศรีอยุธยา สองพระองค์กราบทูลพระราชบิดาว่า ซึ่งตามตีกองทัพกลับให้ข้าศึกจับไปได้ ให้เสียพระยศพระเกียรติ โทษผิดถึงสิ้นชีวิตอยู่แล้ว ขอพระราชทานโทษครั้งหนึ่งก่อน สมเด็จพระราชบิดาก็ประทานโทษให้ พระราเมศวร พระมหินทราธิราชจึงกราบทูลว่า สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี สั่งมาขอช้างพลายศรีมงคลช้างพลายมงคลทวีป ซึ่งชะนะงา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช ก็ตรัสปรึกษาด้วยมุขมนตรีทั้งปวงว่า พระเจ้าหงสาวดีขอช้าง

พลายศรีมงคล พลายมงคลทวีป ๒ ช้างนี้ควรจะให้หรือประการใด ท้าวพระยามุขมนตรีกราบทูลว่า พระเจ้าหงสาวดีให้พระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์คืนมานั้น ก็เป็นทางราชไมตรีอยู่ ชอบให้ช้างพลาย ๒ ช้างตอบไปจึงจะควร สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ก็ตรัสให้กรมช้างคุมรีบขึ้นไปถวายสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีณเมืองชัยนาทบุรี สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสให้พะม่ามอญรับ และช้างพลายศรีมงคลพลายมงคลทวีป เห็นหมอควาญผิดเสียง ก็อาละวาดเอาไว้มิอยู่ ไล่แทงช้างแทงคนวุ่นวายทั้งทัพ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสว่าเสียดายเหลือมือพะม่ามอญนัก ให้กรมช้างเอาคืนลงไปเถิด กรมช้างกราบถวายบังคมลาลงมาพระนครศรีอยุธยา ทูลประพฤติเหตุแก่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกประการ ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ให้จ่ายสะเบียงอาหารให้ไพร่พลเสร็จแล้ว ก็เสด็จยกทัพหลวงกลับไปเมืองหงสาวดีโดยทางเมืองกำแพงเพ็ชรออกด่านแม่ละเมา

ฝ่ายสมเด็จพระมหาธรรมราชาก็เสด็จลงมาเฝ้ากราบทูลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ซึ่งได้รบกันกับทัพหงสาวดีทุกประการ ครั้นกองทัพสมเด็จพระเจ้าหงสาวดียกไปแล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าให้แต่งการพระราชทานเพลิงศพพระสุริโยทัยซึ่งขาดคอช้างเสร็จแล้ว สมเด็จพระมหาธรรมราชาก็ถวายบังคมลากลับคืนไปยังเมืองพระพิษณุโลก

ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ให้สถาปนาที่พระราชทานเพลิงนั้นเป็นพระเจดีย์วิหารเสร็จแล้ว ให้นามชื่อวัดศพสวรรค์

แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า ไพร่บ้านพลเมืองตรีจัตวาปากใต้เข้าพระนครนี้น้อย หนีออกอยู่ตงห้วยเขา ต้อนไม่ได้เป็นอันมาก ให้บ้านท่าจีนตั้งเป็นเมืองสาครบุรี ให้เอาบ้านตลาดขวัญตั้งเป็นเมืองนนทบุรี ให้แบ่งเอาแขวงเมืองราชบุรี แขวงเมืองสุพรรณบุรี เป็นเมืองนครชัยศรี แล้วปรึกษาว่า กำแพงเมืองลพบุรี เมืองนครนายก เมืองสุพรรณบุรี ๓ เมืองนี้ควรจะล้างเสีย หรือจะเอาไว้ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระราเมศวร พระมหินทราธิราช กับมุขมนตรีพร้อมกันปรึกษากราบทูลว่า จะให้ไปรับทัพหัวเมืองนั้น ถ้ารับได้ก็เป็นคุณ ถ้ารับมิได้ ข้าศึกจะอาศัย ให้รื้อกำแพงเสียดีกว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็บัญชาตาม แล้วให้ตั้งพิจารณาเลขสังกัดสมพันลำเครื่อง ๒๐๐๐๐๐ เศษ

ศักราช ๙๐๖ ปีมะโรงฉอศก (พ.ศ. ๒๐๘๗) ฝ่ายพระศรีสินผู้น้องพระยอดฟ้า พระองค์เอามาเลี้ยงไว้ จนอายุได้ ๑๓-๑๔ ปี จึงให้ออกบวชเป็นสามเณร อยู่ณวัดราชประดิษฐาน พระศรีสินมิได้ตั้งอยู่ในกตัญญู ส้องสุมพวกพลคิดการกบฏ ครั้นทราบจึงดำรัสสั่งเจ้าพระยามหาเสนา ให้เอาตัวพระศรีสินมาพิจารณา ได้ความเป็นสัตย์ หาประหารชีวิตเสียไม่ ให้แต่คุมเอาตัวไว้ณวัดทะมุขราช(๑) หมื่นจ่ายวดเป็นผู้คุม ครั้นจวนเข้าพระวษา ทรงพระกรุณาตรัสว่า พระศรีสินซึ่งเป็นโทษคุมไว้นั้น อายุจะได้อุปสมบทเป็นภิกขุภาวะอยู่แล้ว ให้เอามาอุปสมบท จึงทราบว่าพระศรีสินหนีก่อนนั้นเถิง ๓ วัน

(๑) วัดธรรมิกราช

ไปซุ่มพลอยู่ณเมืองมดแดง ทรงพระกรุณาคำรัสให้เจ้าพระยามหาเสนาไปตาม ฝ่ายพระศรีสินให้ไปขอฤกษ์พระพนรัตน์ป่าแก้ว พระพนรัตน์ป่าแก้วก็ให้ฤกษ์ว่า ณวันเสาร์เดือน ๘ ขึ้นค่ำหนึ่ง ฤกษ์ดีให้ยกเข้ามาเถิด และพระยาเดโช พระยาท้ายน้ำ พระยาพิชัยรณฤทธิ หมื่นภักดีศวร หมื่นภัยนรินทร์ ซึ่งเป็นโทษอยู่ก่อนจำไว้ในที่สงัด ให้หนังสือออกไปวันแรม ๑๓ ค่ำถึงพระศรีสินว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า รุ่งขึ้น ๑๔ ค่ำ จะให้เอาข้าพเจ้าทั้งห้าคนไปฆ่าเสีย ขอให้พระองค์เข้ามาแต่ในกลางคืนวันนี้ อย่าให้ทันรุ่ง พระศรีสินก็ยกเข้ามาทางหอรัตนชัย เจ้าพระยามหาเสนารู้ว่าพระศรีสินยกเข้ามา ก็ตามเข้ามาข้ามท่า พอช้างเผือกลงอาบน้ำ เจ้าพระยามหาเสนาขี่ช้างเผือกออกมารับพระศรีสินณถนนหน้าบางตรา พระศรีสินร้องว่า เจ้าพระยามหาเสนาจะสู้เราหรือ เจ้าพระยามหาเสนาว่าพระราชกำหนดโทษพระองค์ฉันใด โทษข้าพเจ้าดุจฉันนั้น ไสช้างเข้าชนกัน พระศรีสินตีด้วยขอ เจ้าพระยามหาเสนาตกช้างลง พระศรีสินยกเข้าไปทางประตูเสาธงชัย เข้าพระราชวังได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าไม่ทันรู้พระองค์ ลงเรือพระที่นั่งหนีขึ้นไปมหาพราหมณ์ พระศรีสินให้ถอดพระยาเดโช พระยาท้ายน้ำ พระยาพิชัยรณฤทธิ หมื่นภักดีศวร หมื่นภัยนรินทร์ออก ฝ่ายพระราเมศวรพระมหินทราธิราชกับเสนาบดีพร้อมกัน เข้ารบพระศรีสินจนถึงตะลุมบอน ล้มตายเป็นอันมากด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่พระศรีสินนั้นต้องปืนตาย สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ก็เสด็จคืนเข้าพระราชวัง

ครั้นรู้ว่าพระพนรัตน์ป่าแก้วให้ฤกษ์พระศรีสินเป็นแท้ ก็ให้เอาพระพนรัตน์ป่าแก้ว และพระยาเคโช พระยาท้ายน้ำ พระยาพิชัยรณฤทธิ หมื่นภักดีศวร หมื่นภัยนรินทร์ ฆ่าเสีย ไปเสียบไว้ณตะแลงแกงกับศพพระศรีสิน

ครั้งนั้นเมียน้อยขุนนางโจทก์ว่า ผัวเข้าด้วยพระศรีสิน และคอยรับพระศรีสิน ถามเป็นสัตย์ให้ฆ่าเสียเป็นอันมาก

ศักราช ๙๐๗ ปีมะเส็งสัปตศก (พ.ศ. ๒๐๘๘) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปวังช้างตำบลไทรย้อย ได้ช้างเผือกสูง ๔ ศอก ๑๐ นิ้วช้างหนึ่ง ให้ชื่อพระรัตนากาศ

ศักราช ๙๐๘ ปีมะเมียอัฐศก (พ.ศ. ๒๐๘๙) เสด็จไปวังช้างตำบลป่าเพ็ชรบูรณ์ ได้ช้างเผือกพลายสูง ๔ ศอกเศษ ให้ชื่อพระแก้วทรงบาศ ในเดือน ๑๐ ปีมะเมียนั้น เสด็จไปได้ช้างเผือกตำบลป่ามหาโพธิ ลูกเป็นเผือกแม่ก็เป็นเผือก ๒ ช้าง

ศักราช ๙๐๙ ปีมะแมนพศก (พ.ศ. ๒๐๙๐) เสด็จไปได้ช้างป่าชเลชยศร เป็นเผือกสูง ๔ ศอก ๕ นิ้วช้างหนึ่ง ให้ชื่อพระบรมไกรศร ครั้นณเดือนอ้ายปลายปี เสด็จไปได้ช้างเผือกตำบลป่าน้ำทรงสูง ๔ ศอกคืบ ให้ชื่อพระสุริยกุญชร ครั้งนั้นพระนครศรีอยุธยาไพศาลสมบูรณ์ ด้วยมีช้างเผือกถึง ๗ ช้าง เกียรติยศปรากฏไปในนานาประเทศทั้งปวง มีกำปั่นลูกค้าเมืองฝรั่งเศส เมืองอังกฤษ เมืองวิลันดา เมืองสุรัต และสำเภาจีน เข้ามาค้าขายเป็นอันมาก สมเด็จพระสังฆราชพระราชาคณะ และเสนาพฤฒามาตย์ราชปโรหิต ถวาย

พระนามพระเจ้าแผ่นดิน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือก กิติศัพท์ลือไปถึงกรุงหงสาวดีว่า พระนครศรีอยุธยามีช้างเผือกถึง ๗ ช้าง

สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีมีพระทัยจะใคร่ได้สัก ๒ ช้าง จึงมีพระราชสารแต่งให้สมิงโยคราชกับไพร่ ๑๐๐ ถือมาพระนครศรีอยุธยา มุขมนตรีนำเฝ้า ในลักษณะนั้นว่า

พระราชสารสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ผู้มีมเหศวรศักดานุภาพปราบบุราราชธานีน้อยใหญ่ ให้อัยปราชัยไปทั่วทศทิศ อันท้าวพระยาสามนตราชโอนโมลีศนอบน้อมถวายสุวรรณบุบผาบรรณาการจะนับมิได้ ขอจำเริญทางพระราชไมตรีมายังสมเด็จพระเชษฐาธิราช ผู้ผ่านพิภพกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ด้วยแจ้งกิติศัพท์ขึ้นไปว่า สมเด็จพระเชษฐาเรา ประกอบด้วยบุญญาธิการเป็นอันมาก มีเศวตกุญชรชาติพลายพังถึง ๗ ช้าง พระราชอนุชาท่านประสงค์จะขอช้างเผือกพลาย ๒ ช้าง มาไว้เป็นศรีในกรุงหงสาวดี ให้สมเด็จพระเชษฐาเราเห็นแก่ทางพระราชไมตรีอนุชาท่านเถิด กรุงหงสาวดีกับพระมหานครศรีอยุธยาจะได้เป็นราชสัมพันธมิตรสนิทเสน่หา เป็นมหาพสุธาทองแผ่นเดียวกันไปตรายเท่ากัลปาวสาน ถ้าสมเด็จพระเชษฐาเราจะถือทิษฐิมานะและรักช้าง ๒ ช้างยิ่งกว่าทางพระราชไมตรี ก็เห็นว่ากรุงหงสาวดีกับกรุงศรีอยุธยาขาดกันเป็นอันแล้ว น่าที่จะได้ร้อนอกสมณพราหมณามาตยาประชาราษฎร

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชพระเจ้าช้างเผือก ได้แจ้งในลักษณะพระราชสารดังนั้น ตรัสให้มุขมนตรีปรึกษา มุขมนตรีปรึกษาว่า สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีลิ้นคำอันเป็นใหญ่ในรามัญประเทศ พระองค์นี้ มีกฤษฎาธิการผ่านแผ่พระเดชานุภาพไปทั้งสิบทิศ และให้มีพระราชสารเป็นทางพระราชไมตรี มาขอพระยาช้างตระกูล ๒ ช้างโดยสุนทรภาพสวัสดิ แล้วสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็ไว้ทางพระราชไมตรี ครั้งให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์มากมายอยู่ ควรให้ช้าง จะได้เป็นเกียรติยศไปนานาประเทศ

ฝ่ายพระราเมศวร พระยาจักรี พระสุนทรสงคราม เจ้าเมืองสุพรรณบุรีปรึกษาว่า ช้างเผือกเป็นศรีมงคลสำหรับพระนคร ซึ่งจะให้ไปนั้นไม่ควร ถึงสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีมีไมตรีครั้งนั้น ก็ขอช้างพลายศรีมงคล และพลายมงคลทวีป ซึ่งชะนะงาทั้งสองช้างสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้แล้ว หากทว่าเอาไปมิได้ และซึ่งจะส่งพระยาช้างตระกูลไปนั้น จะเสียพระเกียรติยศไปนานาประเทศ จะว่าให้โดยเกรงอานุภาพพระเจ้าหงสาวดี เอาคำปรึกษาทั้งสองฉะบับกราบทูลทรงพระกรุณาตรัสว่า ถ้าเรามิให้ช้างเผือกไป พระเจ้าหงสาวดียกใหญ่มา ยังจะป้องพระนครได้หรือ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระราเมศวร พระยาจักรี พระสุนทรสงคราม กราบทูลว่า ถ้าศึกหงสาวดีจะยกใหญ่หลวงมาประการใดก็ดี ข้าพระเจ้าทั้งสามนี้จะขอประกันพระนครไว้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็บัญชาตาม จึงให้มีพระราชสารตอบไป ในพระราชสารนั้นว่า

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชรามินทร์ ธิบดินทรราเชนทร์ สุริเยนทรยโสดม ราชัยสวรรยาธิปัตย์ ถวัลราชทวาราวดีศรีอยุธยา มหาดิลก นพรัตนราชธานีบุรีรม อุดมด้วยมหาเศวตตระกูลกุญชรชาติ อิศวรพงศ์พิศณุพงศ์อันประเสริฐ สนองทางพระราชไมตรีมายังสมเด็จพระอนุชาเรา ผู้ผ่านพิภพกรุงหงสาวดี อันมีอิศราฤทธิราชรณรงค์ในรามัญประเทศทวีปอัยภูงค์ ด้วยมีพระราชสารมานั้น ได้แจ้งแล้ว แต่ว่าเป็นบุรพประเพณี ผู้ใดมีสมภารบารมีเถิงที่บรมจักร แล้วก็มีจักรแก้ว ดวงแก้วมณี นางแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว ขุนพลแก้ว ขุนคลังแก้ว ถ้าหาบุญบารมีไม่ ถึงผู้อื่นจะหาให้ ก็รักษามิได้ธรรมดาประเทศธานีใด มีนางรูปงาม มีช้างเผือกช้างเนียม บ่อแก้วบ่อทอง ก็เป็นประเพณีที่จะเกิดยุทธนาการ อย่าให้พระอนุชาเราน้อยพระทัยเลย

ทูตรับพระราชสารแล้ว กราบถวายบังคมลาไปยังกรุงหงสาวดี ถวายพระราชสารทูลประพฤติเหตุทุกประการ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีแจ้งในพระราชสารและกิจจานุกิจทั้งปวง ก็ตรัสว่าขอบใจพระมหาจักรพรรดิ เราต้องประสงค์ช้างเผือกแต่ ๒ ช้าง ควรหรือตัดทางพระราชไมตรีได้ อันพระนครศรีอยุธยากับกรุงหงสาวดี ตั้งแต่วันนี้ไปจะเป็นปรปักษ์กันแล้ว แล้วตรัสปรึกษาด้วยท้าวพระยามุขมนตรีว่า เรายกไปพระนครศรีอยุธยาเถิง ๒ ครั้งมิได้นั้น เหตุ ๓ ประการ ประการหนึ่งพระนครศรีอยุธยามีน้ำล้อมรอบ ดุจเขาพระสิเนรุราช อันมีสีทันดรสมุทรแวดล้อมเป็นชั้น ๗ ประการหนึ่งขัดโดยสะเบียงอาหารจะทำการยมิได้ อนึ่งเมืองพิษณุโลก เมืองสุโขทัย เมือง

กำแพงเพ็ชร เมืองพิชัย ๕ เมืองนี้[๑] ก็ยังเป็นกำลังกรุงเทพมหานครอยู่ ทั้งสะเบียงอาหารก็บริบูรณ์ ถ้าได้เมืองฝ่ายเหนือทั้งนี้ด้วยแล้ว พระนครศรีอยุธยาไม่พ้นเงื้อมมือเรา จะเห็นประการใด มุขมนตรีทั้งปวงก็เห็นโดยพระราชบริหาร สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสว่า เราจะยกครั้งนี้จะให้มากกว่าก่อน ๓ เท่า จึงให้มีพระราชกำหนดไปถึงพระเจ้าอังวะราชบุตรเขย พระเจ้าแปร ผู้เป็นราชนัดดาพระเจ้าเชียงใหม่และท้าวพระยาหัวเมืองน้อยใหญ่ทั้งปวงว่า จะยกไปตีกรุงพระนครศรีอยุธยา ให้เร่งบำรุงช้างม้ารี้พลไว้ ออกพระวษาแล้วให้ยกมาพร้อมกันณกรุงหงสาวดี

ฝ่ายพระเจ้าอังวะ พระเจ้าแปร พระเจ้าเชียงใหม่ และท้าวพระยาหัวเมืองทั้งปวงแจ้งในพระราชกำหนดแล้ว ก็เกณฑ์ทัพบำรุงช้างม้ารี้พลไว้สรรพ ครั้นออกพระวษาแล้ว ก็ยกทัพมาพร้อมกันณกรุงหงสาวดี

ลุศักราช ๙๑๐ ปีวอกสัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๐๙๑) สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี เกณฑ์ทัพหงสาวดี กรุงอังวะ เมืองเชียงใหม่ เมืองพุกาม เมืองปรวน เมืองแปร เมืองละเคิ่ง เมืองจิตตอง เมืองตองอู เมืองพะสิม เมืองบัวเผื่อน เมืองเสรี่ยง เมืองตราง เมืองเมาะตะมะ เมืองเมาะลำเลิง เมืองทะวาย เป็นคน ๙๐ หมื่น ช้างเครื่อง ๗๐๐๐ ม้า ๑๕๐๐๐ ให้พระมหาอุปราชาเป็นกองหน้า ถือพล ๒๐ หมื่น

---

(๑) ตามรายชื่อระบุไว้ เพียง ๔ เมือง น่าจะตกชื่อพิจิตรหรือนครสวรรค์ไปเมืองหนึ่ง

ม้า ๓๐๐๐ ช้างเครื่อง ๑๕๐๐ พระเจ้าอังวะเป็นปีกขวา ถือพล ๑๐ หมื่น ม้า ๑๐๐๐ ช้างเครื่อง ๕๐๐ พระเจ้าแปรเป็นปีกซ้าย ถือพล ๑๐ หมื่น ม้า ๑๐๐๐ ช้างเครื่อง ๕๐๐ พระเจ้าเชียงใหม่เป็นกองหลัง ถือพล ๑๐ หมื่น ช้างเครื่อง ๕๐๐ ม้า ๑๐๐๐ พร้อมเสร็จแล้ว ถึงณวันพุธเดือน ๑๒ ขึ้น ๒ ค่ำ เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ๖ บาท ได้ศุภวารฤกษ์ดิถี สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ก็สอดใส่ฉลองพระองค์ทรงสุวรรณมหาสังวาล ๗ สายเฉียงพระอังษา ทรงกาญจนามัยมาลาลงกฎวิจิตร พิพิธภูษิตาภรณ์นิลรัตน์ โดยขัตติยเวสวิสัย สำหรับวิชัยราชรณยุทธ์เสร็จ เสด็จทรงช้างพระที่นั่งพลายเทวนาคพินาย สูง ๖ ศอกคืบ ๕ นิ้วเป็นบรมอัครราชยาน ประดับเครื่องนาเคนทราลังกาภรณ์ บวรสัตตพิธรัตน์ พร้อมด้วยหมู่สุรงคพลากรโยธาทวยหาญ เป็นขนัดแน่นสารสินธพพาชีชาติราชยทมุลิกากร บวรองครักษ์กันกง ทรงสรรพศาสตราลังการา นานาวุธวิภูษิตพิพิธทวนทง เป็นทิวท้องรัถยางค์เดียรดาย ดูโอภายพันลึก อธึกด้วยธวัชกลิ้งกลด อภิรมยังสูรย์ส่องคัคณัมพรประเทศไพโรจ ดายดาด้วยท้าวพระยาเสนามาตยนิกร พิริยพฤนธเรียงรายระดับโดยขะบวนพยุหยาตราซ้ายขวาหน้าหลังทั้งปวงเสร็จ ได้เพลามหามหุติฤกษ์โหราลั่นฆ้องชัย ปโรหิตาจารย์เป่าสังข์ประโคมฆ้องกลองกาหลดนตรีศัพทอุโฆษณ์ นินนาทนี่สนั่น ดำเนินกระบี่ธุชโบกโบย เคลื่อนพยุหโยธาทัพหลวงออกจากกรุงหงสาวดี ประทับรอนแรมมา ๗ เวน ถึงเมืองเมาะตะมะ ดำรัสให้ข้ามพลเหนือเมาะตะมะ ๕ วันจึงสิ้น แล้วยกมา ๒๐ เวนถึงเมืองกำแพงเพ็ชร สมเด็จ

พระเจ้าหงสาวดี ตรัสให้พระเจ้าเชียงใหม่ ตั้งอยู่ต่อเรือรบกะจังเหลา คา ๒๐๐ ลำ ให้พระยาหริภุญชัย พระยานครลำปาง ขึ้นไปเอาเรือเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน ถ่ายลำเรียงลงมาไว้ตำบลระแหงให้พร้อมแล้ว สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็เสด็จยกทัพหลวงไปทางเมืองสุโขทัยตั้งค่ายประทับแรม ให้หาพระยาสุโขทัย พระยาสวรรคโลกมาเฝ้า ตรัสปราสัย และสั่งให้เตรียมทัพ แล้วเสด็จยกไปเมืองพระพิษณุโลก ตั้งค่ายหลวงตำบลโทก และค่ายทั้งนั้นก็ตั้งโดยกระบวน

ขณะเมื่อกองทัพพระเจ้าหงสาวดียกมาเถิงปลายด่าน สมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้าแจ้งเหตุ ก็บอกข้อราชการ ให้เรือเร็วลงไปกรุงพระนครศรีอยุธยาขอกองทัพช่วย แล้วให้กวาดครัวอพยพแขวงเมือง เข้าเมืองพระพิษณุโลก และแต่งการป้องกันเมืองเป็นสามารถ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ยังมิได้สั่งให้เข้าล้อมเมือง ให้ทำแต่บันไดหกบันไดพาดไว้เป็นอันมาก แล้วให้ขุดมูลดินปั้นก้อนใส่ซะลอมกองไว้แต่ละกองสูงกว่ากำแพงเมือง แล้วสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีแต่งเป็นรับสั่งเข้าไปว่า สมเด็จพระเจ้าชะนะสิบทิศเสด็จยกพยุหโยธามาทั้งนี้จะลงไปพระนครศรีอยุธยา บัดนี้มาเยือนเมืองพระพิษณุโลก ให้ธิงเชิญเสด็จพระมหาธรรมราชาน้องเราออกมาหาเรา จะได้เจรจาความเมืองกัน สมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้าแจ้งดังนั้น ก็ตอบออกไปว่า แผ่นดินเป็นของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชพระเจ้าช้างเผือก แลข้าพระองค์จะออกไปเฝ้านั้นมิควร สมเด็จพระเจ้า

หงสาวดีตรัสให้ทูตกลับเข้ามาอีก ว่าถ้าน้องเรามิออกมาหาเรา เมือง พระพิษณุโลกน้อยนัก แต่ทหารกองหน้าก็จะคับเมือง สมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้า จึงนิมนต์พระสงฆ์ ๔ รูปออกไปฟังการ พระสงฆ์ออกไป สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีให้นำพระสงฆ์ไปดูมูลดินและบันไดหก บันไดพาด แล้วให้เอาข่าวไปแจ้งแก่น้องเรา ถ้าน้องเรามิออกมา จะให้ทหารถือมูลดินแต่คนละก้อนถมเมืองเสียให้เต็มแต่นาฬิกาเดียว พระสงฆ์ไปดูแล้ว กลับเข้ามาแจ้งแก่พระมหาธรรมราชาเจ้าโดยได้เห็น และพระเจ้าหงสาวดีสั่งมาทุกประการ สมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้า จึงปฤกษามุขมนตรีว่า เราคอยกองทัพกรุงเทพมหานครช้าพ้นกำหนดอยู่แล้วก็ไม่ยกขึ้นมา อันศึกพระเจ้าหงสาวดียกมาครั้งนี้เป็นอันมาก เสียงพลเสียงช้างเสียงม้า ดังเกิดลมพายุใหญ่ เห็นเหลือกำลังเรานัก ถ้าเราจะมิออกไป พระเจ้าหงสาวดีก็จะให้ทหารเข้าหักเหยียบเอาเมือง สมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎรจะเถิงแก่พินาสฉิบหายสิ้น ทั้งพระพุทธศาสนาก็จะเสร้าหมองดูมิควรเลย จำเราจะออกไป เถิงสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชพระเจ้าช้างเผือก จะทรงพระพิโรธประการใดก็ดี ก็ตายแต่ตัว จะแลกเอาชีวิตสัตว์ให้รอดไว้

ครั้นรุ่งขึ้นวันอาทิตย์เดือนยี่แรม ๕ ค่ำ สมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้าก็เสด็จออกไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ๆ ตรัสว่า น้องเราไปด้วยเรา ให้เร่งเตรียมพลให้พร้อมใน ๗ วัน สมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้า ก็จัดพล ๓๐๐๐๐ มาโดยเสด็จในกองทัพหลวง สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็เสด็จยกลงมาประชุมทัพณเมืองนครสวรรค์

ขณะเมื่อพระมหาธรรมราชาเจ้าบอกข้อราชการไปเถิงกรุงเทพมหานครนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชพระเจ้าช้างเผือกตรัสให้พระยาพิชัยรณฤทธิ พระยาวิชิตรณรงค์ ถือพล ๑๐๐๐๐ ให้รีบขึ้นไปช่วยเมืองพระพิษณุโลก แล้วพระเจ้าอยู่หัวให้กวาดครัวหัวเมืองตรีจัตวาเข้าพระนคร และทัพพระยาพิชัยรณฤทธิ ทัพพระยาวิชิตรณรงค์ยกไปเถิงแดนเมืองนครสวรรค์ ได้ข่าวว่าเมืองพระพิษณุโลก และหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง พระเจ้าหงสาวดีได้สิ้นแล้ว แล้วกองทัพพะม่ามอญก็ลงมาถึงเมืองนครสวรรค์ พระยาพิชัยรณฤทธิ พระยาวิชิตรณรงค์ จะตั้งรับก็เห็นไม่ได้ จึงปรึกษากันถอยทัพลงไปทูลประพฤติเหตุสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า บัดนี้เมืองพระพิษณุโลกและเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงเสียสิ้นแล้ว กองทัพพะม่ามอญก็ยกล่วงมาตั้งอยู่ณเมืองนครสวรรค์ สมเด็จพระมหาธรรมราชาก็ลงมาด้วย สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชพระเจ้าช้างเผือกแจ้งดังนั้นก็เสียพระทัยนัก จึงตรัสแก่พระราเมศวร พระยาจักรี พระสุนทรสงคราม ว่าศึกพระเจ้าหงสาวดีก็ยกมาแล้ว ตัวทั้งสามคนนี้จะคิดทำเป็นประการใด พระราเมศวรพระยาจักรี พระสุนทรสงคราม บังคมทูลว่า บัดนี้กองทัพพะม่ามอญยังประชุมพร้อมมูลกันอยู่ไม่รู้กำลัง ถ้าลงมาใกล้พระนครแผ่คนออกบางแล้วเมื่อใด จะยกออกตี สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็บัญชาตาม ตรัสให้จัดทหารเป็นเหล่าเป็นกองตั้งไว้กลางเมืองเป็น ๓ กองแล้ว ให้เร่งจัดตรวจตราซ่อมแปลงการซึ่งจะรักษาพระนคร ทั้งกลางวันกลางคืนเป็นสามารถ

ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่ ซึ่งตั้งต่อเรือกะจังเหลาคาอยู่ณเมือง กำแพงเพ็ชรนั้นเสร็จแล้ว ก็ยกทัพเรือรบเรือลำเลียงลงมาบรรจบทัพหลวงณเมืองนครสวรรค์ เมื่อสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีจัดแจงทัพยกทัพเรืออยู่ณเมืองนครสวรรค์นั้น ท้าวพระยานายทัพนายกองเฝ้าพร้อม จึงตรัสถามสมเด็จพระมหาธรรมราชาว่า เราให้มีราชสารมาขอพญาช้างตระกูล ๒ ช้าง ควรหรือสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือกไม่ให้ รักช้างยิ่งกว่าเศวตฉัตรอีกเล่า หรือว่ามีผู้ใดทัดทาน พระเจ้าน้องเรารู้หรือไม่ สมเด็จพระมหาธรรมราชากราบทูลว่า ทราบอยู่ เดิมพระเจ้าแผ่นดินให้ปรึกษาว่า พระองค์ให้พระราชสารมาขอพญาช้างนี้ ควรให้หรือไม่ควร เสนาบดีปรึกษาว่า ควรให้ แต่พระราเมศวร พระยาจักรี พระสุนทรสงคราม ปรึกษาว่า ช้างเป็นศรีพระนครไม่ควรให้ พระเจ้าแผ่นดินก็ได้ตรัสตอบว่า แม้นมิให้พญาช้าง ถ้าพระองค์ยกทัพใหญ่มา ยังจะป้องกันพระนครได้หรือ พระราเมศวร พระยาจักรี พระสุนทรสงคราม รับประกันพระนครไว้ และเหตุดังนี้พระเจ้าแผ่นดินจึงยังมิได้ส่งช้างไปถวายพระองค์ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีได้ทรงฟังดังนั้น ทรงพระสรวลแล้วก็ตรัสว่า เป็นธรรมดาคนโมหจริต มิได้รู้กำลังตนกำลังท่าน เหมือนสัตว์สองจำพวก คือนกน้อย คือกระต่าย และกระต่ายขาตัวสั้นเท่านั้น หมายว่าจะหยั่งท้องพระมหาสมุทรได้ และว่ายน้ำออกไปยังมิทันได้หยั่ง ก็จมน้ำเถิงแก่กาลกิริยาตาย นกน้อยเล่า ปีกหางก็เท่านั้น ชวนพระยาครุฑบินข้ามพระมหาสมุทร และบินแต่พักของตัว

ยังมิได้กวักแห่งพระยาครุฑ ก็ตกน้ำทำกาลกิริยาตาย แล้วสัตว์ ๒ จำพวกนี้เหมือนกันกับผู้ปรึกษาและรับประกันพระนครไว้ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสแล้ว รุ่งขึ้นณวันพุธเดือนยี่แรม ๑๐ ค่ำ ศักราช ๙๑๑ ปีระกาเอกศก (พ.ศ. ๒๐๙๒) ก็เสด็จยาตราทัพลงมาพระนครศรีอยุธยา และทัพพระมหาอุปราชากองหน้า ตั้งค่ายตำบลพะเนียดค่ายพระเจ้าแปรปีกซ้าย ตั้งตำบลทุ่งวัดโพธารามไปคลองเกาะแก้วทัพพระเจ้าอังวะปีกขวา ตั้งค่ายตำบลวัดพุทไธสวรรย์มาคลองตะเคียนทัพพระยาตองอู ทัพพระยาจิตตอง ทัพพระยาละเคิ่งเกียกกาย ตั้งค่ายแต่วัดการ้องลงไปวัดชัยวัฒนาราม ทัพพระยาพะสิม ทัพพระยาเสรี่ยงกองหน้าทัพหลวง ตั้งค่ายตำบลลุมพลี ทัพหลวงตั้งตำบลวัดโพเผือกทุ่งขนอนป่าคู และทัพสมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้า ก็ตั้งตำบลมะขามหย่องหลังค่ายหลวง และทัพซึ่งรายรอบพระนครนั้น บรรดาแม่น้ำห้วยคลองทั้งปวง ก็ทำสะพานเรือกเดินม้าเดินพลตลอดเถิงกันสิ้นแต่ในวันเดียวนั้นเสร็จ

ฝ่ายข้าหลวงชาวพระนครผู้ตรวจการบนดาหน้าที่เชิงเทินกำแพงแลดูข้าศึกตั้งค่ายทำสะพานดังนั้น ก็เอาคดีโดยเห็นกราบทูลว่าเห็นศึกครั้งนี้มากกว่าแต่ก่อน ๓ เท่า ๔ เท่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชพระเจ้าช้างเผือก ได้แจ้งดังนั้น เห็นเหลือกำลังที่จะแต่งทัพออกตีข้าศึก ก็ให้กำชับตรวจตรารักษาหน้าที่ไว้เป็นสามารถ

สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีเสด็จเถิงกรุงพระมหานครได้ ๗ วันแล้วไม่เห็นทัพผู้ใดออกมาต่อยุทธ์ จึงให้แต่งพระราชสาร ในลักษณะว่า

พระราชสารสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีผู้เป็นอิศราธิปไตย ถวัลราชมไหสวรรย์ในรามัญประเทศ ทรงพระราชกฤษฎาเดชานุภาพผ่านแผอาณาจักรขจรทั่วทิศานุทิศ ดั่งแสงภาณุมาศเมื่อมัชฌันติกสมัย มาเถิงพระเชษฐาเราผู้ผ่านพิภพ กรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ครั้งหนึ่งราชบุตรทั้งสองแห่งสมเด็จพระเชษฐา ยกพลโยธาหาญไปตัดท้ายพล น้องท่านจับได้ก็มิให้กระทำซึ่งพิฆาตภยันตราย เพื่อจะเผื่อแผ่ผูกราชสมพันธมิตรไมตรี รวมสามัคคีรสธรรมเป็นสุวรรณปฐพีเดียวกัน อันสนิทมิได้ร้าวฉาน จนพระเชษฐาธิราชให้มีลักษณะราชสารขึ้นมาขอ ฝ่ายน้องท่านก็ส่งราชบุตรทั้งสองมายังพระบรมเชษฐา แล้วยกกลับขึ้นไปพระนครหงสาวดี รู้กิติศัพท์ไปว่าพระเชษฐาธิราชมีกฤษฎาภินิหารมาก กอปด้วยเศวตกุญชรชาติศุภลักษณะตระกูลพลายพังถึง ๗ ช้าง จึ่งให้ทูตานุทูตจำทูลลักษณะราชสารสุนทรภาพสวัสดิ มาขอเศวตกุญชร ๒ ช้างไปไว้เป็นศรีพระนครหงสาวดี พระเชษฐาเรามิได้มีอาลัยในราชสัมพันธมิตรไมตรี กลับกล่าวกระทบท้าวท้าเนียยมาว่า พระนครใดมีนางรูปงามและช้างเผือกช้างเนียม เป็นที่จะเกิดราชศัตรู น้องท่านได้แจ้งจาเป็นจริงดังงยกพยุหโยธาหาญมาตามลักษณะราชสาร บัดนี้ก็มาเหยียบชานพระนครเถิง ๗ วันแล้ว ไฉนจึ่งมิได้ออกมารณรงค์โดยขัตติยาภิรมย์สำเริงราชหฤทัยบ้างเลย ให้เร่งยกพยุหโยธาออกมาสงครามกันดูเล่นเป็นขวัญตา หรือไม่รณรงค์แล้วก็เชิญเสด็จออกมาสนทนากัน ถ้ามิออกมาก็อย่าให้พระเชษฐาเราน้อยพระทัยเลย น้องท่านจะชิงเอาเศวตฉัตรให้จงได้

ครั้นแต่งเสร็จแล้วให้ทูตถือเข้าไป สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช ครั้นได้แจ้งในลักษณะพระราชสาร จึงทรงพระราชดำริว่า ศึกครั้งนี้ใหญ่หลวงนัก เห็นเหลือมือเหลือกำลังทหารจะกู้พระนครไว้ได้ ถ้าเราจะมิออกไป สมณชีพราหมณ์ประชาราษฎรไพร่ฟ้าข้าขอบขัณฑเสมา จะถึงแก่พินาศฉิบหายสิ้น ทั้งพระศาสนาก็จะเศร้าหมอง จำเราจะออกไป มาตรว่าสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีมิคงอยู่ในสัตยานุสัตย์ดั่งราชสารเข้ามานั้นก็ตามเถิด แต่เราจะรักษาสัตยานุสัตย์ให้มั่น ทรงพระราชดำริเท่าดังนั้นแล้ว ก็ให้แต่งลักษณะพระราชสารกำหนดที่จะเสด็จ ให้ทูตานุทูตถือออกไปถวายพระเจ้าหงสาวดี แล้วตรัสให้เจ้าพนักงานออกไปปลูกราชสัณฐาคารณตำบลวัดพระเมรุราชิการามกับวัดหัศดาวาสต่อกัน มีราชบัลลังกาอาศน์ ๒ พระที่นั่ง สูงเสมอกัน หว่างพระที่นั่งห่าง ๔ ศอก แล้วให้แต่งรัตนตยาอาศน์สูงกว่าราชาอาศน์อีกพระที่นั่งหนึ่ง ให้เชิญพระศรีรัตนตรัยออกไปไว้เป็นประธาน

ครั้นรุ่งขึ้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงเรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์ พร้อมด้วยมุขมนตรีกวีชาติ ราชครูโหราโยธาหาญข้ามไป เสด็จขึ้นบนพระที่นั่ง ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี พร้อมด้วยท้าวพระยามุขมนตรีทั้งปวงเสด็จมา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าร้องอัญเชิญเสด็จ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี เสด็จขึ้นบนพระที่นั่งแล้วตรัสว่า สมเด็จพระเจ้าพี่เราให้อาราธนาพระพุทธปฏิมากรเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆเจ้า มาเป็นประธานก็คืออยู่แล้ว ขอจงเป็นสักขี

ทิพพะยานเถิด อันแผ่นดินกรุงเทพมหานครศรีอยุธยานี้ ยกถวาย
ไว้แต่สมเด็จพระเจ้าพี่เรา แต่ทว่าน้องท่านให้มาขอช้างเผือก ๒ ช้าง
พระเจ้าพี่มิได้ให้ บัดนี้ต้องยกพยุหโยธาหาญ มาโดยวิถีทุเรศกันดาร
จะขอช้างเผือกอีก ๒ ช้าง เป็น ๔ ช้าง พระเจ้าพี่จะว่าประการใด
สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าก็ตรัสบัญชาให้ สมเด็จ
พระเจ้าหงสาวดีตรัสว่า จะขอพระราเมศวรไปเลี้ยงเป็นพระราชโอรส
ถ้าพระเจ้าพี่เราให้แล้วจะยกทัพกลับไป สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
ราชาธิราชเจ้า ตรัสตอบว่า ขอไว้เถิด จะได้สืบประยุรวงศ์ สมเด็จ
พระเจ้าหงสาวดีตรัสว่า พระมหินทราธิราชผู้น้องนั้น ก็จะสืบวงศ์
ได้อยู่ อันจะเอาไว้ด้วยกัน ถ้าพระเจ้าพี่เราสวรรคตแล้ว ครั้นพี่น้อง
จะหม่นหมองมีความพิโรธกัน สมณพราหมณามุขมนตรีอาณา
ประชาราษฎรจะได้ความเดือดร้อน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชา
ธิราชเจ้าขัดมิได้ ก็บัญชาตาม สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสว่า
จะขอพระยาจักรีและพระสุนทรสงครามไปด้วยพระราชโอรส สมเด็จ
พระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าก็ยอมให้ แล้วตรัสว่า อาณาประชา
ราษฎรหัวเมือง และข้าขอบขัณฑเสมา ซึ่งกองทัพจับไว้นั้น ขอไว้
สำหรับพระนครเถิด สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็บัญชาให้ สมเด็จ
พระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ส่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระราเมศวร
และพระยาจักรี พระสุนทรสงคราม กับช้างพลายเผือก ๔ ช้าง คือ
พระคเชนทโรดม พระบรมไกรสร พระรัตนากาศ พระแก้วทรงบาศ
ให้สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี แล้วเสด็จเข้าพระราชวัง สมเด็จพระเจ้า

หงสาวดีก็เสด็จไปพลับพลา สั่งให้ประกาศแก่นายทัพนายกองว่า อาณาประชาราษฎรพระนครศรีอยุธยานั้น ให้ปล่อยเสียจงสิ้น แล้วให้สมเด็จพระราเมศวร พระยาจักรี พระสุนทรสงครามเข้าไปรับบุตรภรรยา ทั้งสามก็เข้ามารับบุตรภรรยา จึงถวายบังคมลาพระเจ้าแผ่นดินออกไปตามพระราชกำหนด

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีมีพระราชบริหารดำรัสสั่ง ให้กองทัพหน้าล่วงไปได้ ๗ วันแล้ว ก็เสด็จยกทัพหลวงไปทางเมืองกำแพงเพ็ชร สมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้า ก็ตามไปส่งเสด็จสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีถึงเมืองกำแพงเพ็ชร แล้วก็กลับมาเมืองพิษณุโลก

ขณะนั้นพระยาตานีศรีสุริยต่านยกทัพเรือยาหยับ ๒๐๐ ลำ เข้ามาช่วยราชการสงคราม ถึงทอดอยู่หน้าวัดกุฎีบางกะจะ รุ่งขึ้นยกเข้ามาทอดอยู่ประตูชัย พระยาตานีศรีสุริยต่านได้ทีกลับเป็นกบฏ ก็ยกเข้าในพระราชวัง สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าไม่ทันรู้ เสด็จลงเรือพระที่นั่งศรีสักหลาดหนีไปเกาะมหาพราหมณ์ และเสนาบดีมนตรีมุขพร้อมกันเข้าในพระราชวัง สะพัดไล่ชาวตานีแตกฉานลงเรือรุดหนีไป ฝ่ายมุขมนตรีทั้งปวงก็ออกไปเชิญเสด็จสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชพระเจ้าช้างเผือก เสด็จเข้าสู่พระราชนิเวศมหาสถาน

ศักราช ๙๑๒ ปีจอโทศก (๑) (พ.ศ. ๒๐๙๓) พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตทราบว่า พระราชบุตรีพระสุริโยทัย ซึ่งขาดคอช้าง

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๒๕ กุรศก ปีเดียวกับศึกช้างเผือก

แก่กรุงหงสาวดีนั้น จำเริญวัยวัฒนาขึ้นแล้ว พระองค์ก็แต่งทูตานุทูตจำทูลพระราชสาร คุมเครื่องมงคลราชบรรณาการมาถวาย แด่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชพระเจ้าช้างเผือก ในลักษณะพระราชสารนั้นว่า

ข้าพระองค์ผู้ผ่านพิภพกรุงศรีสัตนาคนหุต ขอถวายอภิวาทวันทนามายังสมเด็จพระบิตุราธิราช ผู้ผ่านพิภพกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมพระราชมหาสถาน มเหาฬารอันยิ่งเป็นมิ่งมงกุฎ ด้วยสัตตเศวตกุญชรชาติตัวประเสริฐศรีเมือง ข้าพระองค์ยังไป่มีเอกอัครราชกัลยาณี ที่จะสืบศรีสุริยวงศ์ ในกรุงศรีสัตนาคนหุตต่อไปมิได้ ข้าพระองค์ขอพระราชทานพระราชธิดาอันทรงพระนามพระเทพกษัตรีย์ ไปเป็นขื่นศรีสุรางคนิกรกัลยา ในมหานคเรศปาจินทิศ เป็นทางราชสัมพันธมิตรไมตรี สุวรรณปฐพีแผ่นเดียวกันชั่วกัลปาวสาน

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชพระเจ้าช้างเผือก ทราบในลักษณะพระราชสาร ก็ให้ประชุมท้าวพระยามุขมนตรีปรึกษา ๆ ว่า กรุงพระมหานครศรีอยุธยา กับกรุงหงสาวดี ก็เป็นอริชอกช้ำคุวรรณโรคอันมีในพระทรวง จะรักษาเป็นอันยาก และพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ก็เป็นกรุงกษัตริย์อันใหญ่ ได้มีพระราชสารนอบน้อมมาแล้ว ควรที่ทรงพระกรุณาพระราชทานให้ จะได้เป็นทางพระราชสัมพันธมิตรไมตรี เกลือกมีราชการงานพระราชสงครามภายหน้าจะได้เป็นมหากำลังยุทธนาการ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช

พระเจ้าอยู่หัวก็เห็นด้วย ดำรัสให้ตอบพระราชสารขึ้นไป ว่าซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตมีพระทัยจะรวมพระราชโลหิต เป็นมหาสัมพันธมิตรไมตรีนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือกอนุญาตแล้ว ให้แต่งมารับเถิด ทูตานุทูตรับพระราชสารกราบถวายบังคมลา ไปยังกรุงศรีสัตนาคนหุต ถวายพระราชสาร ทูลพฤติเหตุทุกประการ

พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตทราบดังนั้น ดีพระทัยนัก ก็แต่งให้ทูตานุทูตกับไพร่ ๕๐๐ และท้าวนางเถ้าแก่ลงมารับ ขณะเมื่อทูตลงมาถึงนั้น พอสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระเทพกษัตริย์ทรงพระประชวรหนัก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือก ไม่รู้ที่จะผ่อนผันฉันใดเลย จึงทรงพระราชจินตนาการว่า แม้นจะมีพระราชสารบอกขึ้นไปโดยสัตย์ไซ้ ไหนพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตจะเห็นจริง ก็จะว่าเราเจรจาเป็นสอง จะมัวหมองคลองพระราชไมตรีและไมตรีไป ได้ออกวาจาแล้วจะให้เสียคำดูมิบังควร พระองค์ก็ยกพระแก้วฟ้าราชธิดาให้แทนองค์พระเทพกษัตริย์ พระราชทานเครื่องราชูปโภคสำหรับอัครมเหษีกรุงกษัตริย์ พร้อมด้วยสนมสาวใช้ทายกรรมกรชาย ๕๐๐ หญิง ๕๐๐ ไปด้วย ทูตกราบถวายบังคมลา เชิญสมเด็จพระแก้วฟ้าราชบุตรีขึ้นไปถวาย

ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตแจ้งว่า ใช่องค์พระเทพกษัตริย์ก็เสียพระทัยนัก จึงตรัสว่า เดิมเราจำนงขอพระเทพกษัตริย์ ซึ่งเป็นพระราชธิดาพระสุริโยทัย อันเสียพระชนม์แทนพระราชสามีกับ

คอช้าง เป็นสกุลวงศ์กตัญญูอันประเสริฐ ตรัสแล้วก็แต่งให้พระยาแสน พระยานคร พระยาทิพมนตรี เป็นทูตานุทูต ให้มาส่งพระแก้วฟ้าราชบุตรี คืนยังกรุงพระนครศรีอยุธยา และมีพระราชสารเครื่องราชบรรณาการ มาถวายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือกด้วย ในลักษณะพระราชสารนั้นว่า

เดิมพระองค์ประสาทพระเทพกษัตริย์ให้ กฤติศัพท์นี้ก็ทั่วไปในนิคมชนบทขอบขัณฑเสมากรุงศรีสัตนาคนหุตสิ้นแล้ว บัดนี้พระองค์ส่งพระแก้วฟ้าราชบุตรีเปลี่ยนไปแทนนั้น ถึงมาตรว่าพระแก้วฟ้าราชบุตรีจะมีศรีสรรพลักษณะโสภาค ยิ่งกว่าพระเทพกษัตริย์ร้อยเท่าพันทวีก็ดี ยังไม่ล้างกฤติศัพท์พระเทพกษัตริย์เสียได้ ก็เป็นที่อัปประยศชั่วกัลปาวสาน ข้าพระองค์ขอส่งพระแก้วฟ้าราชธิดาคืน จงพระราชทานพระเทพกษัตริย์แก่ข้าพระองค์ ดุจมีพระราชสารอนุญาตมาแต่ก่อน

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือก แจ้งในลักษณะพระราชสารและส่งพระแก้วฟ้าคืนมาดังนั้น ก็ละอายพระทัยนัก พอพระเทพกษัตริย์หายประชวรพระโรค จึงตบแต่งการที่จะส่งพระราชธิดาและจัดเถ้าแก่กำนัลสาวใช้ทายชาย ๕๐๐ หญิง ๕๐๐

ครั้นณเดือน ๕ ศักราช ๙๑๓ ปีกุรตรีศก (๑) (พ.ศ. ๒๐๙๔) จึงมีพระราชโองการตรัสให้พระยาแมนคุมไพร่ ๑๐๐๐ ไปส่ง พระยาแมนกับทูตานุทูตก็เชิญเสด็จพระเทพกษัตริย์ ขึ้นทรงสีวิกากาญจน์ยานมาศ ไปโดยสถลมารคสมอสอ

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๒๖ ชวดศก

ฝ่ายพระมหาธรรมราชา แต่งว่า พระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือก จะส่งพระเทพกษัตริย์ขึ้นไปกรุงศรีสัตนาคนหุต ก็ให้ม้าเร็วถือหนังสือไปถวายพระเจ้าหงสาวดี ๆ ทราบ ก็แต่งให้พระตะบะเป็นนายกอง พ้าเสือต้าน มังกลอกหม้อ คุมพล ๑๐๐๐๐ รุดมาตั้งซุ่มคอยอยู่ตำบลมะเริง นอกด่านเมืองเพ็ชรบูร ออกสะกัดตีชาวกรุงศรีสัตนาคนหุตนั้นแตกฉาน ได้พระเทพกษัตริย์ไปถวายพระเจ้าหงสาวดี

ฝ่ายพระยาลาวซึ่งมารับพระเทพกษัตริย์ ก็เอาคดีทั้งปวงไปกราบทูลพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตทุกประการ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตแจ้งประพฤติเหตุ ก็ทรงพระพิโรธว่า ซึ่งพระเจ้าหงสาวดีแต่งรี้พลมาสะกัดรบชิงเอาพระเทพกษัตริย์ไปทั้งนี้ ก็เพราะเมืองพระพิษณุโลกเป็นต้น จำจะแก้แค้นให้ถึงขนาด พระองค์ก็ให้บำรุงช้างม้ารี้พลจะยกไปเอาเมืองพิษณุโลก ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือกแจ้ง ก็ตรัสให้ไปห้าม พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตก็งดโดยพระราชโองการมิได้ยกไป

(๑๖) รัชกาลสมเด็จพระมหินทราธิราช (ครั้งที่ ๑)

ครั้นศักราช ๙๑๔ ปีชวดจัตวาศก (๑) (พ.ศ. ๒๐๙๕) เดือน ๑๒ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือก ก็ยกสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระมหินทราธิราช เสด็จขึ้นผ่านทิพไอสุริยสวรรยาภิษ์เษกตามราชประเพณี ครอบครองแผ่นดินกรุงพระมหานครศรีอยุธยา สมเด็จ

(๑) ฉบับจำลอง จ. ศ. ๑๑๓๖ ว่า ปีฉลูศก ศักราช ๙๒๗

พระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือก เสด็จออกไปอยู่วังหลัง ในขณะนั้น พระชนม์ได้ ๕๙ พระพรรษา ส่วนสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน เมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติพระชนม์ได้ ๒๕ พรรษา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือก เวนราชสมบัติแล้ว ถึงณวันเดือน ๓ ก็เสด็จขึ้นไปเมืองลพบุรี ตรัสให้บุรณะอารามพระศรีรัตนมหาธาตุให้บริบูรณ์ และแต่งปะขาวนางชี ๒๐๐ กับข้าพระ ให้อยู่รักษาพระมหาธาตุ แล้วก็เสด็จลงมายังกรุงพระมหานครศรีอยุธยา

ครั้งนั้นเมืองเหนือทั้งปวงเป็นสิทธิ์แก่พระมหาธรรมราชาเจ้าอนึ่ง การแผ่นดินในกรุงพระมหานครศรีอยุธยา พระมหาธรรมราชาบังคับบัญชาลงมาประการใด สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินต้องกระทำตามทุกประการ ก็ขุ่นเคืองพระราชหฤทัย จึงเอาความนั้นไปกราบทูลสมเด็จพระราชบิดา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือก ก็น้อยพระทัย ขณะนั้นพระยารามออกจากที่กำแพงเพ็ชรเอามาเป็นพระยาจันทบูร สมเด็จพระมหินทราธิราช ก็ตรัสกิจการทั้งปวงด้วยพระยารามเป็นความลับ แล้วก็ส่งข่าวไปแก่พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ให้ยกมาเอาเมืองพระพิษณุโลก จึงพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ก็บำรุงช้างม้ารี้พลสรรพ จะยกมาเอาเมืองพิษณุโลก พระมหาธรรมาราชาตรัสรู้ว่า พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต จะยกทัพมา มิได้แจ้งในกล ก็ส่งข่าวมาทูลแก่สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน พระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน ก็ให้พระยาศรีราชเดโช และพระท้ายน้ำขึ้นไปช่วย แต่สั่งเป็นความลับไปว่า ถ้าทัพ

กรุงศรีสัตนาคนหุตล้อมเมืองพระพิษณุโลกเมื่อใด ก็ให้คุมเอาพระมหาธรรมราชาจงได้ เสร็จราชการแล้วจะเลี้ยงให้ถึงขนาด พระยาศรีราชเดโชไปถึงเมืองพระพิษณุโลก ก็มิไว้ความลับ กลับเอาคดีซึ่งพระยารามกับสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน คิดการเป็นความลับนั้น ทูลแถลงแก่พระมหาธรรมราชาทุกประการ พระมหาธรรมราชาแจ้งตระหนัก ก็ให้ข้าหลวงเอาข่าวรุดขึ้นไปทูลแก่พระเจ้าหงสาวดี

ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ก็ยกช้างม้ารี้พลประมาณ ๒๐ หมื่น มาโดยทางนครไทย มายังเมืองพระพิษณุโลก พระมหาธรรมราชาก็ให้กวาดครัวเมืองนอกทั้งปวงเข้ามาในเมืองพระพิษณุโลก และก็แต่งการที่จะกันเมืองไว้พร้อมเสร็จ ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตยกมาถึงเมืองพระพิษณุโลกเดือนยี่แรม ๑๓ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก(๑) ก็ตั้งทัพพลับพลาชัยในตำบลโพเรียง ตรงประตูสวรรค์ ไกลออกไปประมาณ ๕๐ เส้น ทัพพระยาแสนสุรินทร์คว่างฟ้า ตั้งตำบลเตาไห พระยามือไฟ ตั้งตำบลวัดเขาพราหมณ์ ทัพพระยานคร ตั้งตำบลสระแก้ว ทัพพระยามือเหล็ก ตั้งตำบลบางสะแก

ฝ่ายสมเด็จพระมหินทราธิราชแจ้งกำหนดว่า ทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตยกมายังเมืองพระพิษณุโลกแล้ว พระองค์ก็กรีฑาพลเสด็จขึ้นไปโดยทางชลมารค ตั้งทัพหลวงตำบลพิง พระยารามและพระยาจักรีเป็นกองหน้าขึ้นไปตั้งตำบลวัดจุฬามณี และทัพเรือจอดแต่วัดจุฬามณีทั้งสองฟากน้ำ แน่นตลอดลงไปจนทัพหลวงณปากน้ำพิง แล้วก็บอก

(๑) ฉบับจำลอง จ. ศ. ๑๑๓๖ ว่า ปีเถาะศก ๙๒๙

ขึ้นไปว่า จะยกเข้าไปช่วยกันเมืองพระพิษณุโลก พระมหาธรรมราชาตรัสทราบการอยู่แล้ว ก็ให้ออกมาห้ามมิให้เข้าไป ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตแจ้งว่า สมเด็จพระมหินทราธิราชยกกองทัพเรือขึ้นมาเหมือนกำหนดก็ดีพระทัย ตรัสให้ยกพลเข้ายืนเมือง และแต่งทหารห่มเสื้อเหลือง ๓๐๐๐ หนุนพลเข้าไป เจ้าหน้าที่เชิงเทินก็สาดปืนไฟแหลนหลาว ต้องชาวล้านช้างตายมากนัก พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเห็นดังนั้น ก็เสด็จยกพลเข้ายืนช้างพระที่นั่งแฝงวิหารอยู่แทบริมคูเมือง ให้เจ้าหน้าที่ทำทุบทุบังตัวข้ามคูเข้าไปขุดถึงเชิงกำแพงเมือง ชาวพระพิษณุโลกผู้รักษากำแพง พุ่งอาวุธลงมามิได้ต้อง จึงพระมหาธรรมราชาก็เสด็จไปยืนช้างพระที่นั่ง ตรัสให้ขุนศรีเอาพลอาษา ๕๐๐ ออกทะลวงฟัน พลลาวก็พ่ายออกไป พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตก็ถอยไปยังค่ายหลวง และบัญชาให้นายทัพนายกองตั้งขึ้นที่เมือง

ฝ่ายสมเด็จพระมหาธรรมราชา ดำริการที่จะทำลายทัพเรือ ก็ตรัสให้เอาไม้ไผ่ผูกแพกว้าง ๑๐ วา ยาว ๒๐ วา ๕๐ แพ แล้วเอาเชื้อเพลิงใส่เต็มหลังแพ ชันน้ำมันยางรดทั่วไปทั้งนั้น และให้แต่งเรือเร็วไว้ ๒ ลำ สำหรับจะได้จุดเพลิง ครั้นจัดการเสร็จณเดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำเพลาเดือนตก ก็ให้ปล่อยแพติดกันลงไปถึงคุ้งเหนือวัดจุฬามณี เรือเร็ว ๒ ลำก็เอาเพลิงจุดเชื้อไฟหลังแพตลอดขึ้นมาทั้งสองข้าง เพลิงก็ติดรุ่งโรจน์เป็นอันหนึ่งอันเดียว น้ำที่นั้นตื่นเชี่ยวก็พัดแพเร็วลงไป กองทัพเรือมิทันรู้ตัว ต่อเห็นแพไฟเต็มแม่น้ำลงมา

ก็ตกใจ ลงเรือทันบ้างมิทันบ้าง เยียดยัดคับคั่งเป็นโกลาหล แพไฟก็ไหม้เรือต่อกันไป เสียเรือและผู้คนตายเป็นอันมาก เรือและคนกองหน้าที่เหลือนั้น ก็ร่นลงไปยังทัพหลวงณปากน้ำพิง

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีแจ้งข่าวว่า เมืองพระพิษณุโลกเกิดศึก ก็ใช้พระยาภุกาม พระยาเสือหาญ มาเป็นนายกอง ม้า ๑๐๐๐ พล ๑๐๐๐๐ รุดมาช่วยกันเมืองพระพิษณุโลก พระยาภุกาม พระยาเสือหาญ ก็ยกทัพม้ามาถึงเมืองพระพิษณุโลก เห็นข้าศึกล้อมแล้วก็ตีหักเข้าด้านพระยามือเหล็ก ซึ่งตั้งในบางสะแก ทัพพระยามือเหล็กต้านมิได้ ก็พ่ายแยกออกไป พระยาภุกามและพระยาเสือหาญก็ยกพลเข้าในเมืองพระพิษณุโลกได้ พระยาภุกามและพระยาเสือหาญกับพลทหารชาวหงสา ก็เข้าไปถวายบังคมพระมหาธรรมราชา ๆ ก็ให้รางวัลแก่ผู้มาช่วยทั้งนั้นเป็นอันมาก สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน รู้ว่าพระเจ้าหงสาวดีให้กองทัพมาช่วยเมืองพิษณุโลกเห็นการศึกไม่สมหมายแล้ว ก็เลิกกองทัพคืนลงมายังพระนครศรีอยุธยา ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต เห็นว่าจะเอาเมืองพระพิษณุโลกมิได้ ก็เลิกทัพจากเมือง พระพิษณุโลกคืนไปโดยทางบ้านมุงดอนชมภู จึงพระยาภุกามและพระยาเสือหาญ ทูลแก่พระมหาธรรมราชาว่าข้าพเจ้าทั้งสองจะขอยกไปตามตีทัพพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ให้แตกฉานเป็นยำเหน็จมือ พระมหาธรรมราชาก็ตรัสห้าม ว่าศึกใหญ่มิได้แตกฉานล่าไปดังนี้ อันจะยกไปตามนั้นหาธรรมเนียมมิได้ พระยาทั้งสองก็ทูลว่า พระเจ้าหงสาวดีใช้ข้าพเจ้าทั้งสองมาครานี้ ยังไป่

ได้รบพุ่งเป็นสามารถ ครั้นข้าพเจ้ามิยกไปตามไซ้ เห็นว่าพระเจ้าหงสาวดีจะลงโทษ พระมหาธรรมราชาก็ตรัสว่าท่านทั้งสองยกมาก็ได้กระทำการรบพุ่งมีชัยอยู่แล้ว และซึ่งว่าพระเจ้าหงสาวดีจะลงโทษนั้นเป็นภาระธุระเรา ถ้าท่านมิฟัง จะขืนยกไปให้ได้เห็นจะเสียทีข้าศึกเป็นมั่นคง พระยาภุกาม พระยาเสือหาญ มิได้ฟังบัญชา กราบถวายบังคมลาแล้วก็ยกพลไปตาม ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเมื่อล่าทัพไปนั้น บัญชาให้พระยาแสนสุรินทรคว่างฟ้า พระยานครพระยามือไฟ ทั้งสามทัพนี้อยู่รั้งหลัง ครั้นถึงตำบลวารีและทางนั้นแคบ พระยาแสนสุรินทรคว่างฟ้า พระยานคร พระยามือไฟแต่งพลทหารซุ่มไว้ ๒ ข้างทาง แล้วขยับมาตั้งพลอยู่ใกล้ทางประมาณ ๓๐ เส้น แต่งม้าไว้คอยยั่วทัพอันไปตาม พระยาภุกามและพระยาเสือหาญ ยกไปถึงตำบลวารี มิทันรู้ว่าทัพใหญ่ตั้งรับอยู่ในที่นั้นเห็นแต่ม้าเท่านั้นก็ไล่เข้าไป ทัพกรุงศรีสัตนาคนหุต ก็ยกพลเข้าปะทะกันถึงอาวุธสั้น ฝ่ายทหารชาวล้านช้างอันซุ่มไว้นั้น เห็นได้ทีก็ออกกระโจมตีกระหนาบ ทัพพระยาภุกาม พระยาเสือหาญก็แตกฉาน ชาวทัพล้านช้างก็ไล่ฟันแทงพลหงสาวดีตายมากนัก นายม้าผู้ดีตายหลายคน ทัพพระยาภุกาม พระยาเสือหาญเสียม้าและเครื่องสาตราวุธเป็นอันมาก ก็พ่ายคืนมาเมืองพระพิษณุโลก ครั้นเสร็จการศึก พระยาศรีราชเดโชมิได้ลงไป ก็อยู่ด้วยพระมหาธรรมราชา แต่พระท้ายน้ำหนีลงไปยังพระนครศรีอยุธยา

ถึงณวันเดือน ๘ ปีขาลฉอศก (จ.ศ. ๙๑๖ พ.ศ. ๒๐๙๗) สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือก ก็เสด็จทรงพระผนวช ข้าราชการก็บวชโดยเสด็จเป็นอันมาก ฝ่ายพระมหาธรรมราชาทราบพระทัยตระหนักว่า สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน คิดการทั้งปวงด้วยพระยารามพิททูลยุยง และสัญญาแก่พระเจ้าล้านช้างให้ยกมาเอาเมืองพระพิษณุโลก พระองค์ก็ให้มีหนังสือรับสั่งลงไปถึงสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน ว่าเมืองพิชัยหาเจ้าเมืองมิได้ จะขอพระยารามขึ้นมาเป็นพระยาพิชัย สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน ครั้นตรัสทราบดังนั้นก็เคืองพระทัย ฝ่ายพระยารามแจ้งดังนั้น กลัวพระมหาธรรมราชาจะส่งตัวไปหงสาวดี ก็ทูลแก่สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน ว่าข้าพเจ้าได้ฟังซึ่งกิจการในเมืองพระพิษณุโลกนั้น ว่าพระมหาธรรมราชาคิดการทั้งปวงเป็นฝ่ายข้างพระเจ้าหงสาวดี และเอาเมืองเหนือทั้งปวงไปขึ้นแก่พระเจ้าหงสาวดีแล้ว บัดนี้จะย้ายเอาท้าวพระยาผู้ใหญ่ในพระนครไปยังหงสาวดีเล่า และซึ่งพระมหาธรรมราชาบังคับบัญชาพระองค์ลงมาเป็นสิทธิดังนี้ ข้าพเจ้าเห็นมิควร ถ้าและศึกหงสาวดีมาถึงพระนครก็ดี ข้าพเจ้าขอประกันตกแต่งการป้องกันพระนครไว้ให้ได้ สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน เห็นชอบด้วยก็บัญชาโดยพระยาราม

(๑๕) รัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช (ครั้งที่ ๒)

สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน และพระยารามก็เอาเบิลคดีซึ่งคิดทั้งปวงนั้น กราบทูลแก่พระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือก

แล้วอัญเชิญพระองค์ลาพระผนวชออกมาครองราชสมบัติ พระเจ้าช้างเผือกก็มิได้รับ จึงสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน และพระยาราม ก็ทูลวิงวอนเป็นหลายครั้ง ว่าบัดนี้ภัยจะมาถึงประชาราษฎรทั้งปวงแล้ว ขอทรงพระกรุณาเสด็จมาครองราชสมบัติ เอาอาณาประชาราษฎรทั้งหลายไว้ให้รอด พระเจ้าช้างเผือกก็ตรัสบัญชาตามสมเด็จพระโอรสาธิราชกราบทูลนั้น จึงเสด็จลาพระผนวชในเดือน ๔ แรม ๑๓ ค่ำ ศักราช ๙๑๖ ปีขาลฉอศก (๑) (พ.ศ. ๒๐๙๗)

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีแจ้งข่าวไปว่า พระยาภุกาม พระยาเสือหาญ ซึ่งให้มาช่วยกันเมืองพระพิษณุโลก กลับเสียทัพแก่ชาวล้านช้าง ก็ทรงพระโกรธ และให้ม้าใช้มาหาพระยาภุกามและพระยาเสือหาญไปจะลงโทษ พระยาภุกาม พระยาเสือหาญกลัวพระราชอาชญาพระเจ้าหงสาวดี ก็ทูลวิงวอนพระมหาธรรมราชา เชิญเสด็จขึ้นไปช่วยขอโทษ พระมหาธรรมราชาก็ทรงพระกรุณาแก่พระยาภุกาม พระยาเสือหาญ จึงพาพระนเรศวรราชบุตรเสด็จขึ้นไปถึงเมืองหงสาวดี ทูลขอโทษพระยาภุกามและพระยาเสือหาญแก่พระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีตรัสว่า มันทั้งสองนี้โทษถึงตายอยู่แล้ว แต่พระเจ้าน้องเราได้ขึ้นมาขอแล้ว เรายกโทษให้ พระมหาธรรมราชาก็โสมนัส รักใคร่ในพระเจ้าหงสาวดีเป็นอันมาก ขณะเมื่อพระมหาธรรมราชาเสด็จไปกรุงหงสาวดีนั้น ข่าวแจ้งลงไปถึงกรุงพระมหานครศรีอยุธยา สมเด็จพระมหินทราธิราช ก็กราบทูลแก่สมเด็จพระราชบิดาว่า พระมหา

---

(๑) ฉบับจำลอง จ.ศ. ๑๑๓๖ ว่า ศักราชได้ ๙๓๐ ปีมะโรงศก

ธรรมราชานี้ มิได้สวามิภักดิต่อพระองค์แล้ว ไปฝ่ายฝากไมตรีแต่เจ้าหงสาวดีถ่ายเดียว จำจะยกทัพรีบขึ้นไปเชิญเสด็จพระเจ้าพี่นางกับราชนัดดา ลงมาไว้ณพระนครศรีอยุธยา ถึงมาตรพระมหาธรรมราชาจะคิดประการใด ก็จะเป็นห่วงอาลัยอยู่ อันพระมหาธรรมราชาเห็นจะไม่พ้นเงื้อมพระหัตถ์ สมเด็จพระราชบิดาก็เห็นด้วย จึงตรัสให้พระยารามอยู่จัดแจงรักษาพระนคร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับพระมหินทราธิราช ก็กรีฑาพลเสด็จโดยชลมารคถึงเมืองพระพิษณุโลก ก็รับสมเด็จพระวิสุทธิกษัตริย์ กับเอกาทศรฐ อันเป็นพระภาคิไนยราชและครัวอพยพข้าหลวงเดิม ซึ่งให้ขึ้นมาแต่ก่อนนั้น แล้วสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว กับพระมหินทราธิราช ก็เสด็จล่องจากเมืองพระพิษณุโลก ไปประทับยังเมืองนครสวรรค์ จึงสมเด็จพระมหินทราธิราช กราบทูลสมเด็จพระราชบิดาว่า เมืองกำแพงเพ็ชรเป็นทางศึกกำลังศึก จะขอทำลายเมืองกำแพงเพ็ชรเสีย กวาดเทเอาครอบครัวอพยพลงไปไว้ณกรุงพระมหานครศรีอยุธยา ถึงศึกมีมาก็จะได้หย่อนกำลังลง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ตรัสเห็นด้วย ทัพหลวงก็ตั้งยั้งอยู่ณเมืองนครสวรรค์ สมเด็จพระมหินทราธิราช ก็ยกกองทัพขึ้นไปยังเมืองกำแพงเพ็ชร ทัพหลวงตั้งค่ายท้ายเมือง พระยาศรีเป็นกองหน้าเข้าตั้งค่ายแทบคูเมือง ฝ่ายขุนอินทเสนา และขุนต่างใจข้าหลวงซึ่งตั้งไปแต่พระพิษณุโลกนั้น แต่รู้ข่าวก็ตรวจจัดรีพลแต่งกันเมืองกำแพงเพ็ชรเป็นสามารถ ครั้นกองทัพเข้าตั้งแทบคูเมือง ก็แต่งพลออกหักค่ายพระยาศรี ๆ ก็พ่ายแก่ชาวเมืองกำแพงเพ็ชร จึง

พระยาศรีก็แต่งการที่จะปล้นเมืองกำแพงเพ็ชร ก็จัดชาวอายาในหมวดพันตรีชัยศักดิ์ ๑๐๐๐ แต่งการสรรพ์ยกเข้าปล้นเมืองในเพลากลางคืน เมื่อแรกยกเข้าไปนั้น ชาวเมืองสงบอยู่ ละให้เข้าไปถึงเชิงกำแพง แล้วก็วางปืนไฟและพุ่งสาตราวุธมาต้องชาวอายา ๆ ก็พ่ายออกมา แต่ยกเข้าปล้นเมืองถึง ๓ วันรี้พลตายมาก เห็นจะเอาเมืองมิได้ สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้า ก็เลิกทัพหลวงคืนลงมายังนครสวรรค์ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือก และสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้า ก็เสด็จลงมายังพระมหานครศรีอยุธยา ส่วนพระยารามอยู่แต่งการซึ่งจะกันพระนคร และในหน้าที่กำแพงรอบพระนครนั้น ให้แต่งป้อมเพ็ชรและหอรบระยะไกลกันแต่เส้นหนึ่ง วางปืนใหญ่ไว้ระยะแต่ ๑๐ วา ปืนขะเหลี่ยมจ่ารงมณฑกระยะไกลกันแต่ ๕ วา อนึ่งกำแพงพระนครขณะนั้น ตั้งโดยกระบวนเก่าและยังไปรื้อลงตั้งในริมน้ำ พระยารามก็ให้ตั้งค่ายรายไปตามริมน้ำเป็นชั้นหนึ่ง และไว้ปืนจ่ารงมณฑกสำหรับค่ายนั้นก็มากแล้ว ให้ตั้งหอโทรในกลางน้ำ ไกลริมฝั่งไป ๕ วารอบพระนคร มิให้ข้าศึกเอาเรือเข้ามาติริมพระนครได้

ฝ่ายข้าหลวงในเมืองพระพิษณุโลก ครั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือก และสมเด็จพระมหินทราธิราช มานำพระวิสุทธิกษัตริย์และเอกาทศรฐ กับครอบครัวอพยพข้าหลวงเดิมลงไปแล้ว ก็ขึ้นม้ารีบไปยังกรุงหงสาวดี กราบทูลแด่พระมหาธรรมราชาเจ้าทุกประการ พระมหาธรรมราชาได้แจ้งดังนั้น ก็ตกพระทัย จึงเข้าไป

เฝ้าพระเจ้าหงสาวดี เอาเหตุซึ่งพระยารามกับสมเด็จพระมหินทราธิราช คิดการกันแต่ต้นจนมาหักหาญรับพระวิสุทธิกษัตริย์ ลงไปกรุงพระมหานครศรีอยุธยานั้น ทูลแก่พระเจ้าหงสาวดีทุกประการ พระเจ้าหงสาวดีแจ้งเหตุดังนั้น ก็เคืองพระราชหฤทัย จึงตรัสแก่พระมหาธรรมราชา ว่าซึ่งกรุงพระมหานครศรีอยุธยา เสียสัตยานุสัตย์กลับเป็นปรปักษ์ข้าศึกแก่พระเจ้าน้องเรานั้น จะละไว้มิได้ พระเจ้าน้องเราเร่งลงไปจัดแจงกองทัพทั้งเจ็ดเมืองเหนือ และสะเบียงอาหารไว้ให้สรรพ เดือน ๑๒ เราจะยกลงไป พระมหาธรรมราชาเจ้ารับบัญชาพระเจ้าหงสาวดีแล้ว ก็ถวายบังคมลามายังเมืองพระพิษณุโลก จัดแจงสะเบียงอาหารช้างม้ารี้พลทั้งเจ็ดเมืองเหนือไว้ ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีให้บำรุงช้างม้ารี้พลสรรพ

ศักราช ๙๑๗ ปีเถาะสัปตศก (พ.ศ. ๒๐๙๘) วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ ขึ้น ๔ ค่ำ เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ๖ บาท สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็เสด็จทรงปริตโตทกธาราภิเษกเสร็จ เสด็จทรงเครื่องสิริราชวิภูษนาธารกาญจนวิเชียรมาลี มณีมาศมงกุฎ สำหรับวิชัยยุทธราชรณภูมิเสร็จ เสด็จทรงช้างต้นพลายชมภูทัต สูง ๖ ศอก ๒ นิ้ว ผูกพระที่นั่งสุวรรณมหามรฎป เป็นบรมอัครยานพาหนะ พร้อมด้วยแสนสุรชาติโยธาพลากรเหี้ยมหาญ พลโล่ห์เขนทวนธนูคีเรกมเหาฬารนานาวุธประภูศักดิสาระสินธพดุรงคพาชีชาติพันฤก อธึกด้วยกาญจนกลิงกลด อภิรุมบังสุริยไพโรจรุจิต พิพิธประภาการ ธงชัยธงประดากเป็นขนัดแน่นไสว เดียรดาษด้วยท้าวพระยาพลากรกันถงริ้ว รายระยะ

โดยขบวนบททจร พยุหยาตซ้ายขวาหน้าหลังทั้งปวงเสร็จ ได้เพลามหาวิชัยฤกษ์ โหราลั่นฆ้องชัย ทวิชาจารย์เป่าสังข์ประโคมฆ้องกลองกาหล ก็กก้องนฤนาทนี่สนั่นพสุธาดล ดำเนินธวัชลีลาพยุหแสนยากรทัพหลวง ออกจากหงสาวดีรอนแรมมา ๒๕ เวนถึงแดนเมืองกำแพงเพ็ชร เสด็จประทับเถลิงราชพลับพลาชัยราชอาศน์ จึงดำรัสให้พระเจ้าแปรเป็นนายกองทัพเรือ แล้วพระเจ้าหงสาวดีก็ยกลงมาชุมพลทั้งทัพบกทัพเรือณเมืองนครสวรรค์ และพลพระเจ้าหงสาวดียกมาครั้งนั้น คือพลพะม่ามอญในหงสาวดี อังวะ ตองอูเมืองปรวน และเมืองประแสนิว เมืองกอง เมืองมิด เมืองตาละเมืองหน่าย เมืองอุมวง เมืองสะพัวบัวแส และเมืองสรอบ เมืองไทยใหญ่ อนึ่งทัพเชียงใหม่นั้น พระเจ้าเชียงใหม่ประชวร จึงแต่งให้พระแสนหลวงพิงชัย เป็นนายกองถือพลลาวเชียงใหม่ทั้งปวงมาด้วยพระเจ้าหงสาวดีเป็นทัพหนึ่ง และกำหนดพลนั้นมีบัญชี ๑๐๐ หมื่น สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า เป็นนายกองถือพลเมืองเหนือทั้งเจ็ดเมือง มาด้วยพระเจ้าหงสาวดีเป็นทัพหนึ่ง

ครั้นได้ศุภวารฤกษดีถี พระเจ้าหงสาวดีก็กรีพยุหโยธาทัพทั้งปวง ลงมายังพระนครศรีอยุธยา พระเจ้าช้างเผือกและสมเด็จพระมหินทราธิราชแจ้งข่าว ก็ให้ขับพลเมืองนอกทั้งปวงเข้าพระนคร และได้แต่ในแขวงจังหวัดซึ่งอยู่ใกล้พระนครทั้งสี่แขวงนั้นประมาณส่วนหนึ่ง และซึ่งมิได้เข้ามานั้นออกอยู่ป่าเป็นอันมาก อนึ่งพลเมืองเล็กน้อยทั้งปวงมิได้เข้าพระนครและออกอยู่ป่ามาก ได้แต่ตัวเจ้าเมือง

และพลสำหรับเจ้าเมืองนั้นเข้ามาพระนคร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ให้พระยารามตรวจจัดพลสรรพายุทธ์ ขึ้นประจำหน้าที่กำแพงรอบพระนคร และค่ายทั้งปวงก็มั่นคงนัก แล้วก็แต่งกองแล่นไว้ทั้ง ๔ ด้านรอบพระนคร ด้านละ ๕ กอง ส่วนพระยารามนั้นตั้งทัพในท้องสนามหลวง เป็นกองกลางจะได้ยกไปช่วยทั้ง ๔ ด้าน อนึ่งหน้าที่ใดซึ่งเป็นหน้าที่กวดขัน พระเจ้าอยู่หัวก็ไว้พระกลาโหมและพระยาพลเทพ เมืองชัยนาท เมืองสุพรรณบุรี เมืองลพบุรี เมืองอินทบุรี เมืองเพ็ชรบุรี เมืองราชบุรี เมืองนครนายก เมืองสระบุรี เมืองพรหมบุรี เมืองสรรคบุรี เมืองสิงหบุรี เมืองนครชัยศรี เมืองธนบุรี เมืองมฤททั้งนี้ อยู่ประจำหน้าที่แต่มุมหอรัตนชัยลงไปเกาะแก้ว ซึ่งมีแต่คู หาแม่น้ำกั้นมิได้ และหน้าที่ทั้ง ๓ ด้านไซ้แต่ในค่ายไปถึงประตูชัย พระยาพระคลังเป็นนายกองใหญ่ แต่ประตูชัยไปถึงวังชัย พระอินทรานครบาลเป็นนายกองใหญ่ แต่มุมวังชัยไปถึงประตูชีขัน พระท้ายน้ำเป็นนายกองใหญ่ แต่ประตูชีขันไปถึงมุมสารหลวง พระยาศรีราชเดโชเป็นนายกองใหญ่ แต่มุมสารหลวงมาพระราชวัง แต่พระราชวังไปถึงขื่อหน้า พระยาธรรมาเป็นนายกอง ถือพลทหารในทั้งปวงรักษาหน้าที่

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดี ยกทัพมาถึงกรุงพระนครศรีอยุธยา ณวันพุธ เดือนอ้ายขึ้น ๑ ค่ำ ตั้งทัพมั่นณตำบลลุมพลี จึงพระยารามก็ให้เอาปืนนารายน์สังหาร ยาว ๓ วาศอก กระสุน ๑๒ นิ้ว ลากไปตั้งในช่องมุมศพสวรรค์ ให้จังกายิงเอากลางทัพพระเจ้าหงสาวดี

ต้องช้างม้ารี้พลตายมาก และกระสุนนั้นไปตกใกล้พลับพลาพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีก็ให้เอากระสุนขึ้นสรวงพลี แล้วก็เสด็จเลิกกองทัพมาตั้งณมหาพราหมณ์ พอทัพบกทัพเรือถึงพร้อม จึงพระเจ้าหงสาวดีก็ตรัสกำหนดให้ทัพทั้งปวงเข้าล้อมพระนคร ในข้อหน้าทิศบูรพ์ไซ้ทัพมหาอุปราชาและทัพพระมหาธรรมราชา ทัพพระเจ้าอังวะไปข้างทักษิณ ทัพพระยาทะละและเจ้าฟ้าไทยใหญ่ และพระยาแสนหลวงชาวเชียงใหม่ ไปข้างประจิมทิศ ทัพพระยาพะสิมและพระยาตองอู ทัพพระยาอภัยคามณี พระยาเลา พระยาพะตะบะพะตะเบิด ตั้งทิศอุดร ฝ่ายทัพหลวงก็ยกเข้าไปตั้งณวัดมเหยงคณ์ และทัพอันล้อมพระนครทั้งสี่ด้านนั้น เมื่อแรกยกเข้าล้อมนั้นตั้งไกลริมน้ำออกไปประมาณ ๓๐ เส้น และเอาไม้ตาลเป็นค่ายพูนดินกันปืนใหญ่ กว่าจะตั้งค่ายมั่นลงได้ ชาวพระนครวางปืนใหญ่ออกไปต้องพลพระเจ้าหงสาวดีตายมากนัก ครั้นตั้งค่ายมั่นกันปืนใหญ่ได้แล้วประมาณ ๑๐ วัน ก็ยกเข้ามาตั้งค่ายอีกชั้นหนึ่ง ห่างค่ายเดิม ๑๐ เส้น ยังประมาณ ๒๐ เส้นจะถึงริมน้ำ ชาวพระนครแต่งพลอาษาออกทะลวงฟัน แล้ววางปืนใหญ่ออกไปต้องพลพระเจ้าหงสาวดีเมื่อตั้งค่ายนั้นตายมากนัก และนายทัพนายกองเห็นจะตั้งค่ายในกลางวันมิได้ ให้ลอบเข้าตั้งกลางคืนเป็นช้านาน จึงตั้งค่ายชั้นนั้นมั่นลงได้ แล้วพระเจ้าหงสาวดีก็ให้ยกเข้าตั้งค่ายอีกชั้นหนึ่งเล่า ให้ถึงริมน้ำคูเมือง และค่ายชั้นนี้ตั้งยากนัก ด้วยชาวพระนครวางปืนใหญ่ และปืนจินดา จ่ารง มณฑก ถนัดเต็มแม่นยำ พลทั้งปวง

ต้องปืนไฟตายมากนัก จึงพระเจ้าหงสาวดีให้ขุดอุโมงค์ ให้พลทั้งปวงเดินเข้ามาเป็นหลายแห่งหลายสาย ครั้นถึงริมแม่น้ำที่จะตั้งค่ายนั้นก็ขุดเป็นอุโมงค์แล่นหากันโดยหน้าค่าย และลอบตั้งค่ายนั้นในกลางคืน แล้วห้ามพลทั้งปวงให้สงบมิให้มีฉาว ฝ่ายในพระนครรู้ว่าชาวหงสาวดีขุดอุโมงค์เดิน ก็เอาปืนใหญ่ยิงออกไปมิได้ต้องข้าศึก ก็จัดกองอาษาออกไปทะลวงฟันได้หัวเข้ามาถวายหลายครั้ง และชาวหงสาวดีตั้งค่ายชั้นนั้นเป็นเดือนเศษจึงตั้งได้ แต่พระเจ้าหงสาวดียกมาให้ตั้งค่ายล้อมเป็น ๓ ครั้ง ประมาณ ๒ เดือนจึงเข้าล้อมได้ถึงริมแม่น้ำคูเมือง

ฝ่ายสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้า จึงตรัสแก่พระยาราม ให้มีศุภอักษรขึ้นไปถึงเมืองล้านช้าง ขอกองทัพลงมาช่วย พระยารามก็แต่งศุภอักษรโดยพระราชบริหารเสร็จแล้ว จึงแต่งให้ขุนราชเสนาขุนมหาวิชัย กับไพร่ ๕๐ คนถือขึ้นไปยังเมืองล้านช้าง

เมื่อศึกหงสาวดียกมาล้อมพระนคร และตั้งค่ายได้ ๓ ครั้ง พระเจ้าช้างเผือกเสด็จเลียบพระนครมิได้ขาด และแต่งกองอาษาออกไปกองละ๑๐๐๐ กองละ๒๐๐๐ ทั้งสี่ด้าน เป็นหลายหมู่หลายกอง ได้รบด้วยชาวหงสาวดีซึ่งเข้ามาตั้งค่ายนั้นทุกวัน และได้ฆ่าฟันชาวหงสาวดีตาย ได้หัวเข้ามาถวายก็มาก ฝ่ายพลหงสาวดีแม้นล้มตายเท่าใด พลทั้งปวงก็มิได้แตกฉานยิ่งยกหนุนกันเข้ามา ป้องกันให้ตั้งค่าย ครั้นตั้งค่ายล้อมทั้งสี่ด้านแล้ว พระเจ้าหงสาวดีก็ตรัสแก่พระมหาอุปราชา พระเจ้าแปร พระเจ้าอังวะ ท้าวพระยาทั้งหลายว่าเราไปรบเมืองทุกแห่งไซ้ ครั้นยกเข้าล้อมได้แล้วดังนี้ ก็แต่งการที่

จะเข้าปีนปล้นเอาได้ด้วยฉับพลัน และแผ่นดินอยุธยานี้เป็นราชธานีใหญ่หลวง เอาสมุทรเป็นคูคั่นรอบ ดุจเขาพระสิเนรุราช อันมีแม่น้ำสีทันดรนทีรอบคอบ และที่จะปล้นได้ไซ้ เห็นแต่ข้อหน้าด้านเดียวถึงดังนั้นก็ดี จะปล้นเอาเหมือนนครทั้งปวงนั้นมิได้ และซึ่งจะเอาอยุธยานครนี้ เราจะแต่งการเป็นงานปีจึงจะได้ ให้ท้าวพระยาและนายทัพนายกองทั้งปวง ให้รักษาแต่มั่นไว้ อย่าเพ่อรบพุ่ง ให้แต่งกันออกลาดหาข้าวไว้เป็นสะเบียงเลี้ยงไพร่พลทั้งปวง ให้ครบปีหนึ่ง แล้วจะให้สำรวจเอาให้ถ้วนตัวคนจงทุกหมู่ทุกกอง ถ้านายทัพนายกองผู้ใดสะเบียงพลนั้นมิครบเถิงปีไซ้ จะให้ลงโทษแก่นายทัพนายกองผู้นั้นเถิงสิ้นชีวิต จึงท้าวพระยาทั้งหลาย ก็แต่งพลไว้ประจำค่ายทั้งปวงแต่พอรบพุ่งป้องกันหน้าค่าย แล้วก็แต่งพลออกไปลาดหาข้าว ทุกหมู่ทุกกองโดยพระราชกำหนด ก็ปลูกยุ้งฉางใส่สะเบียงทั้งปวงไว้ ครั้นเถิงกำหนดที่จะสำรวจ พระเจ้าหงสาวดีก็แต่งให้สมิงพัตเบิดเป็นกองสำรวจทุกทัพทุกกอง และสะเบียงพลทั้งปวงนั้น ก็ครบปีหนึ่งดุจพระราชกำหนด แต่หมวดมะโกดข้าหลวงเดิมนั้น สะเบียงมิครบปีพระเจ้าหงสาวดีก็ให้ลงโทษเถิงสิ้นชีวิต ขณะนั้นพระเจ้าช้างเผือกทรงพระประชวรหนักได้ประมาณ ๒๕ วันก็เสด็จสวรรคต

๑๖ รัชกาลสมเด็จพระมหินทราธิราช (ครั้งที่ ๒)

ศักราช ๙๑๗ ปีเถาะสัปตศก (พ.ศ. ๒๐๙๘) อยู่ในราชสมบัตินั้น ๒๒ ปี ครั้นพระเจ้าช้างเผือกสวรรคตแล้ว สมเด็จ

พระมหินทราธิราชพระเจ้าแผ่นดินมิได้นำพาการศึก และเสด็จอยู่แต่ในพระราชวัง ไว้การทั้งปวงแก่พระยาราม ให้บังคับบัญชาตรวจทหารทั้งปวงผู้รักษาหน้าที่รอบพระนครนั้น พระยารามขี่คานหามทองมีพยุรฉัตรประดับซ้ายขวา และพลทหารแห่หน้าหลังเป็นหนั่นหนา แต่พลถือปืนนกสับนั้น ๗๐๐ เที่ยวเลียบหน้าที่ทุกวัน และเกณฑ์พลออกรบชาวหงสาวดีเป็นสามารถ

ขณะนั้น พระยาจักรรัตนถือพลออกไปหักค่ายข้าศึกณท้ายคู และเผาค่ายหน้าที่พระยาเกียรติได้ประมาณเส้นหนึ่ง พลศึกอันประจำค่ายพ่ายลงไป จึงพระยาเกียรติยกพลออกรบ พระยาจักรรัตน์ถลำลงไปก็เสียตัว และชาวอายาก็พ่ายเข้ามาพระนคร พระยาเกียรติจับพระยาจักรรัตน์ไปถวายแก่พระเจ้าหงสาวดี ๆ ทรงพระโกรธแก่พระยาเกียรติ ตรัสแก่พระมหาอุปราชาว่า ซึ่งพระยาเกียรติมิได้รักษาค่ายให้มั่น ให้ชาวพระนครออกมาเผาเสียได้ มิลงโทษพระยาเกียรตินั้นด้วยประการใด พระมหาอุปราชากราบทูลว่า พระยาเกียรติเสียค่ายก็จริง แต่ว่าได้นายกองซึ่งถือพลออกมารบนั้น ๆ ข้า ฯ เห็นว่าโทษพระยาเกียรติกลบลบกันจึงมิได้ลงโทษ พระเจ้าหงสาวดีทรงพระโกรธแก่พระมหาอุปราชาว่า ถึงพระยาเกียรติจับได้นายกองก็ดียังมิคุ้มโทษ และพระมหาอุปราชาว่าพระยาเกียรติคุ้มโทษแล้วและมิได้เอาโทษพระยาเกียรตินั้น เห็นว่า มหาอุปราชามิได้เอาใจลงในการศึก อย่าให้มหาอุปราชาอยู่บังคับการศึกในทัพนั้นเลย จะไปแห่งใดก็ตามใจเถิด ให้มหาอุปราชาเอาแต่ช้าง คนขี่ท้าย กลาง

ไปด้วย กว่านั้นอย่าให้เอาไป พระเจ้าหงสาวดีก็ให้ขับพระมหาอุปราชาเสีย แล้วก็ให้ลงโทษแก่พระยาเกียรติถึงสิ้นชีวิต พระมหาอุปราชากลับมายังทัพ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็ใช้สนองพระโอฐมาขับพระมหาอุปราชา ให้ไปจากทัพจงฉับพลัน ขณะนั้นพระเจ้าแปรพระเจ้าอังวะ กลัวอาชญาพระเจ้าหงสาวดี มิอาจทูลขอโทษพระมหาอุปราชาได้ พระมหาอุปราชาก็ให้ไปทูลแก่พระมหาธรรมราชาว่าสมเด็จพระราชบิดาทรงพระโกรธ ขับเราเสียจากกองทัพ และพระเจ้าแปร พระเจ้าอังวะจะทูลขอโทษนั้น พ้นกำลังทูลมิได้ และซึ่งจะช่วยเราคราวนี้ เห็นแต่เจ้าพี่เราพอจะทูลขอโทษเราได้ เมื่อพระมหาอุปราชาให้มาทูลแก่พระมหาธรรมราชานั้น พระเจ้าหงสาวดีใช้สนองพระโอฐมาไล่ว่าให้พระมหาอุปราชาเร่งไปจงพลัน จึงพระมหาอุปราชากลัวพระราชอาชญา ก็แต่งตัวจะขึ้นช้างไปจากทัพ จึงพระมหาธรรมราชาตรัสให้ข้าหลวงไปห้ามพระมหาอุปราชา ว่าให้งดอยู่เราจะไปทูลขอโทษก่อน พระมหาธรรมราชาก็เสด็จมาทูลขอโทษพระมหาอุปราชา พระเจ้าหงสาวดีก็โปรดยกโทษให้

ขณะนั้น พระเจ้าหงสาวดีให้พระเจ้าแปรยกทัพเรือลงไปโดยคลองสะพานขายข้าว ไปออกเอาบางไทร เลี้ยวขึ้นมาตั้งท้ายคูกันมิให้เรือขึ้นล่องเข้าออกได้ แล้วพระเจ้าแปรก็แต่งทัพเรือลงไปล่าถึงเมืองนนทบุรี เมืองธนบุรี เมืองสมุทรปราการ ขณะนั้นสำเภาจีนจังจิ้ว มิทันรู้ว่าศึกหงสาวดีมาล้อมพระนคร ก็ใช้ใบเข้ามาถึงหลังเต่า พระเจ้าแปรก็ยกทัพเรือออกไปจะตีเอาสำเภาจีนจังจิ้ว ๆ ก็

รู้ว่า ศึกมาล้อมพระนคร และแต่งทัพเรือลงมาลาด จีนจงจัวก็ใช้ใบสำเภาออกไป และทัพเรือพระเจ้าแปรยกออกไปเห็นสำเภาจีนจงจัวคลาดออกไปลึกแล้ว จะตามเอามิได้ก็ยกทัพคืนมา พระเจ้าหงสาวดีก็ทรงพระโกรธแก่พระเจ้าแปร ว่าสำเภาจีนเข้ามาถึงปากน้ำแล้ว และมิได้ติดตามออกไปเอาจงได้ ให้สำเภาจีนหนีไปรอดนั้น พระเจ้าแปรผิดนัก จึงสั่งให้เอาตัวพระเจ้าแปรไปทะเวนรอบทัพ แล้วให้คงเป็นนายกองทัพเรือดุจเก่า ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีก็แต่งทหารให้เข้าหักค่ายริมน้ำด้านประตูหอรัตนชัย พระยารามและพระกลาโหม พระอินทราพระมหาเทพ พระมหามนตรี และพระหลวงขุนหมื่นหัวเมืองทั้งหลายช่วยกันเอาใจลงในราชการรบพุ่งป้องกันไว้ มิให้ชาวหงสาวดีหักเข้ามาได้ และพระมหาเทพแต่งพลอาษาออกทะลวงฟันชาวหงสาวดีก็แตกฉานเป็นหลายครั้ง และการศึกนั้นช้าอยู่ พระเจ้าหงสาวดีทรงพระโกรธก็ให้เอานายทัพนายกองไปลงโทษ แล้วจึงบัญชาการให้พระมหาอุปราชา ไปตั้งค่ายตำบลวัดเขาดินตรงเกาะแก้ว พระเจ้าอังวะบุตรเขยนั้น ตั้งค่ายตำบลวัดสะพานเกลือ พระเจ้าแปรผู้หลาน ตั้งค่ายตำบลวัดจันทร์ตรงบางเอียน ให้เร่งถมดินเป็นถนนข้ามแม่น้ำเข้าไปให้ถึงฟากทั้งสามตำบลจงได้ พระมหาอุปราชา พระเจ้าอังวะ พระเจ้าแปร ก็มาเร่งให้ทำตามรับสั่ง ชาวพระนครเจ้าหน้าที่เห็นดังนั้นก็เอาปืนใหญ่น้อยระดมยิงข้าศึกล้มตายเป็นอันมาก สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีเสด็จทอดพระเนตรเห็นว่ายังหาเป็นถนนขึ้นได้ไม่ ก็ตรัสว่า พระมหาอุปราชา พระเจ้าอังวะ พระเจ้าแปร สามคนนี้

จะให้ถมถนนข้ามคูเท่านี้ยังมิได้ ที่ไหนจะได้กรุงศรีอยุธยาเล่า ถ้าและตายลงข้างสักคนหนึ่งเมื่อใด จึงจะเป็นถนนขึ้นได้ ตรัสเท่าดังนั้นแล้วก็เสด็จกลับไปพลับพลา และพระมหาอุปราชา พระเจ้าอังวะ พระเจ้าแปร ยิ่งเกรงพระราชอาญา จึงดำรัสให้เอาไม้โตนดทำทุบทุบังพล ขนมูลดินเข้าไปถมถนน ชาวพระนครก็วางปืนใหญ่ออกมา พลล้มตายเป็นอันมาก ผู้ตรวจการเห็นดังนั้นก็เอาเนื้อความเข้ากราบทูลสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีทุกประการ พระเจ้าหงสาวดีจึงตรัสถามผู้เข้ามาทูลว่า พลแบกมูลดินตายลงคนหนึ่ง เป็นมูลดินกี่ก้อน ผู้ตรวจการทูลว่า คนตายคนหนึ่งเป็นมูลดินประมาณ ๗ ก้อน ๘ ก้อน พระเจ้าหงสาวดีจึงตรัสว่า เอาเถิด แล้วไปบอกเจ้าหน้าที่ให้เร่งพลขนมูลดินถมถนนเข้าไปอย่าให้ขาดได้ ผู้ตรวจการก็เอามาทูลพระมหาอุปราชา พระเจ้าอังวะ พระเจ้าแปร ตามรับสั่งทุกประการ พระมหาอุปราชา พระเจ้าอังวะ พระเจ้าแปร ก็เร่งให้พวกพลทั้งปวงถมถนนทั้งสามตำบลมิได้ขาด ทั้งกลางวันและกลางคืน และการถมถนนถึง ๓ เดือนจึงถึงกำแพงพระนคร ฝ่ายพระยาราม พระกลาโหม พระมหาเทพเห็นศึกแหลมเข้ามา ก็ตั้งค่ายในกำแพงชั้นหนึ่งเป็นวงพาดเอาปืนใหญ่ปืนมณฑก มาตั้งไว้หน้าค่ายนั้น ฝ่ายคนอยู่รักษากำแพงและเชิงเทินนั้นก็ยังรบพุ่งป้องกันอยู่ และพระเจ้าหงสาวดีให้ยกพลเข้าไปโดยถนนมุมเกาะแก้ว และเอาทัพเรือติกระหนาบแล้วเอาปืนจ่ารงมณฑก นกสับ ยิงแย่งระดมเอาเจ้าหน้าที่ตั้งห่าฝน ชิงเอาเกาะแก้วนั้น ชาวทหารอายาซึ่งอยู่หน้าที่เกาะแก้วนั้น จะรบพุ่งป้องกันไว้มิได้

ก็พ่ายลงมายังค่ายซึ่งตั้งไว้นั้น และชาวหงสาวดีรุกเข้ามาทำลายกำแพงมุมเกาะแก้วได้ ในขณะนั้นพระยารามก็สลดใจลง จะบังคับบัญชาการศึกไปไม่สิทธิดุจก่อน ก็คิดด้วยท้าวพระยามุขมนตรีทั้งหลายว่าจะป้องกันศึกสืบไปเห็นพ้นกำลัง และเราจะแต่งออกไปให้เจรจาเป็นทางไมตรีจะเห็นประการใด ท้าวพระยามุขมนตรีทั้งหลายก็ว่า ซึ่งจะเป็นไมตรีนั้นแต่ยังมิได้รบพุ่งกัน นี่สิได้รบกันเป็นสามารถแล้ว รู้พลพระเจ้าหงสาวดีเสียหายเป็นอันมากดังนี้แล้ว พระเจ้าหงสาวดียังจะรับเป็นทางราชไมตรีได้หรือ และท้าวพระยาทั้งหลายก็มิลงด้วยพระยาราม แต่นั้นมาท้าวพระยามุขมนตรีลูกขุนทหารทั้งปวงมิพึ่งบังคับบัญชาพระยารามต่อไป ต่างคนต่างรบข้าศึก และพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน ก็มิเอาพระทัยลงในการสงครามหามิได้ ละให้แต่มุขมนตรีทั้งหลายรบพุ่ง

ในขณะนั้นพระมหาเทพ ถือพลอาษาอยู่รักษาหน้าค่าย มุมเกาะแก้วที่กำแพงทะลายนั้น ข้าศึกหงสาวดียกเข้ามาปล้นค่ายเป็นหลายครั้ง และพระมหาเทพก็รบป้องกันไว้ ข้าศึกจึงมิหักเข้ามาได้

อนึ่งพระเจ้าลูกเธอพระศรีเสาวราช เสด็จมายืนช้างพระที่นั่งให้พลอาษาช่วยพระมหาเทพรบ แล้วแต่งทหารอาษาออกทลวงฟัน แล้วก็วางปืนใหญ่ยิงแยงออกไปต้องพลหงสาวดีตายเป็นอันมาก ข้าศึกจะปล้นเอาค่ายนั้นมิได้ ก็ตั้งประชิดกันอยู่ ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีทรงพระดำริว่า กรุงพระมหานครศรีอยุธยานี้ ป้องกันเมืองไว้เป็นสามารถ ซึ่งจะหักเอาโดยง่ายนั้นยากนัก แล้วก็จวนเทศกาลฝนจะตกอยู่แล้ว

จะลำบากไพร่พลนัก จึงตรัสด้วยพระมหาธรรมราชาว่า จำเราจะเพโทบายเอาตัวพระยารามผู้เป็นเจ้าการป้องกันพระนครไว้ได้แล้วก็จะเบามือลงเห็นจะได้เมืองถ่ายเดียว พระมหาธรรมราชา ก็แต่งนายก้อนทองข้าหลวงเดิม ให้ถือหนังสือลอบเข้าไปถึงขุนสนมข้าหลวงซึ่งสมเด็จพระเจ้าช้างเผือกไปเอาลงมาแต่เมืองพระพิษณุโลก กับด้วยพระวิสุทธิกษัตรีย์นั้น ขุนสนมก็ส่งหนังสือนั้นเข้าไปถวายแก่พระเจ้าอยู่หัวกรมฝ่ายใน และในลักษณะหนังสือนั้นว่า

พระเจ้าช้างเผือกตรัสคิดด้วยพระยาราม จึงแต่งการรบพุ่งป้องกันไว้ ละให้เสียสัตย์คลองพระราชไมตรีนั้น บัดนี้พระเจ้าช้างเผือกเสด็จสวรรคตแล้วยังแต่พระยาราม และพระทัยพระเจ้าหงสาวดียังไม่เสียคลองพระราชไมตรี ถ้าและพระเจ้าแผ่นดินส่งตัวพระยารามผู้ก่อเหตุออกมาถวายแล้ว พระเจ้าหงสาวดีก็จะเป็นทางราชไมตรีสืบไป มิให้ยากแก่สมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎรทั้งปวง จะเลิกทัพกลับไปพระนครหงสาวดี

จึงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฝ่ายในรู้แจ้งแล้ว ก็เอาหนังสือนั้นมาแถลงแก่สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน ๆ ได้ฟังโดยลักษณะหนังสือนั้น ก็ให้หาท้าวพระยาเสนาพฤฒามาตย์ทั้งปวงมาประชุมกันปรึกษาว่า ซึ่งพระเจ้าหงสาวดีให้ส่งพระยารามออกไปแล้วจะเป็นทางไมตรีนั้น ยังเห็นควรประการใด หรือมิชอบจะส่ง จึงท้าวพระยาอำมาตย์ทั้งปวงปรึกษาว่า ถ้าพระเจ้าหงสาวดีจะเป็นพระราชไมตรีจึงควรจะส่งพระยารามออกไป อย่าให้ยากแก่อาณาประชาราษฎร

ทั้งปวง และพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน ก็สั่งให้แต่งหนังสือตอบออกไป ว่าถ้าพระเจ้าหงสาวดีจะเป็นไมตรีสัจจริงคุจให้หนังสือเข้ามานี้ไซร้ ก็จะส่งพระยารามออกไป จึงนายก้อนทองรับเอาหนังสือออกไป แต่พระมหาธรรมราชา ๆ ก็สั่งให้นายก้อนทองเข้าไปอีกเล่าว่าพระเจ้าหงสาวดีจะเป็นราชไมตรีสุจริตจริง . ให้ส่งตัวพระยารามออกไป ซึ่งจะเอาพระยารามไว้ในพระนครนั้นจะได้ยากแก่อาณาประชาราษฎรทั้งปวงนั้นดูมิบังควร ฝ่ายท้าวพระยามุขมนตรีทั้งหลาย มิได้รู้กลพระเจ้าหงสาวดี สำคัญว่าจริง ก็พร้อมกันทูลสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน จึงให้ส่งพระยารามออกไปแก่พระเจ้าหงสาวดี สมเด็จพระมหินทราธิราชจึงตรัสสั่งแก่นายก้อนทอง ให้ออกไปทูลแก่พระมหาธรรมราชาว่า จะส่งพระยารามออกไปกำหนดให้มารับเถิด ครั้นนายก้อนทองไปแล้ว พระเจ้าแผ่นดินให้จำพระยาราม แต่งคนคุมออกไปส่ง แล้วให้อาราธนาพระสังฆราชกับพระภิกษุ ๔ องค์ไปด้วย ครั้นพระสังฆราชและผู้คุมพระยารามไปถึง พระมหาธรรมราชาให้ถอดจำพระยารามออกแล้ว พาเข้าไปถวายบังคมพระเจ้าหงสาวดี ๆ ให้เบิกพระสังฆราชเข้ามาแล้ว ตรัสให้หาพระมหาอุปราชาและท้าวพระยาทั้งปวงมาประชุมหน้าพลับพลา พระเจ้าหงสาวดีก็ตรัสแก่ท้าวพระยาทั้งหลายว่าพระเจ้าแผ่นดินศรีอยุธยา ให้สังฆราชเอาพระยารามผู้ก่อเหตุมาส่งแก่เรา แล้วว่าจะขอเป็นพระราชไมตรีด้วยเราดุจก่อน ท้าวพระยาทั้งหลายจงปรึกษาดู ยังจะช่วยรับเป็นพระราชไมตรีหรือประการใด ท้าวพระยาทั้งหลายทูลว่า ซึ่งได้พระยารามออกมาแล้วดังนี้ เสมือน

ได้แผ่นดินอยุธยา อันซึ่งจะเป็นราชไมตรีนั้นหาต้องการไม่ ขอให้ยกเข้าหักเอากรุงจงได้ พระเจ้าหงสาวดีจึงตรัสว่า เราเป็นกษัตริย์จะทำสงครามสืบไป ซึ่งจะทำดังนี้หาควรไม่ แล้วก็สั่งนายทัพนายกองทั้งปวงให้รักษาแต่มั่นไว้อย่าให้ประชิรบพุ่งเข้าไป

ฝ่ายชาวพระนครก็มิได้รบ ต่างคนต่างสงบอยู่ทั้งสองฝ่าย จึงพระเจ้าหงสาวดีสั่งพระสังฆราชเข้ามา ว่าถ้าพระเจ้ากรุงมหานครอยุธยาจะเป็นทางพระราชไมตรีด้วยเรา จงให้เจ้าแผ่นดินและท้าวพระยาผู้ใหญ่ทั้งปวงออกมาถวายบังคมแก่เรา ๆ จึงจะรับเป็นทางพระราชไมตรีด้วย ครั้นพระสังฆราชเข้ามาถึงกรุงถวายพระพรแก่สมเด็จพระมหินทราธิราช โดยคำพระเจ้าหงสาวดีสั่งให้เข้ามานั้น จึงท้าวพระยาทั้งหลายทูลพระมหินทราธิราช ว่าการทั้งนี้และพระเจ้าหงสาวดีหากคิดเพโทบายล่อลวงให้ออกไป แล้วจะกุมเอาตัวท้าวพระยาผู้ใหญ่ทั้งปวงไว้ แล้วจะให้เข้ามาเอาครัวอาณาประชาราษฎรทั้งหลายอพยพไปเป็นชะเลย และศึกครั้งนี้ ข้าพเจ้าทั้งหลายขอถวายชีวิตรบพุ่งป้องกันจนถึงขนาด จึงสมเด็จพระมหินทราธิราชก็ตรัสให้ท้าวพระยาทั้งหลายปรึกษาเป็นหลายครั้ง ก็ลงใจด้วยกันเป็นคำเดียวว่าจะอาสารบพุ่งไว้ แต่พระยาธรรมานั้นมิลงได้ด้วยท้าวพระยาทั้งปวง

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดี คอยทูตจะออกมาแต่พระนครช้าอยู่ถึง ๗ วันแล้วก็มิได้ออกมา จึงตรัสแก่พระมหาธรรมราชา ว่ากรุงนครศรีอยุธยามิให้ทูตออกมาเจรจาการเมืองกันและช้าอยู่ดังนี้ เห็นว่ามิเป็นพระราชไมตรีกันแล้ว เราจะให้แต่งการที่จะปล้นดุจหนหลังมา

สมเด็จพระมหาธรรมราชา ก็ทูลแก่พระเจ้าหงสาวดีว่า จะขอให้งดก่อน ข้าพระเจ้าจะเข้าไปแถลงการทั้งปวง ให้พระเจ้าแผ่นดินและท้าวพระยาผู้ใหญ่เห็นแท้ว่า จะเป็นทางราชไมตรีจริงอย่าให้ยากแก่สมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎรทั้งหลาย พระเจ้าหงสาวดีตรัสยินยอมโดยสมเด็จพระมหาธรรมราชา ๆ ก็เสด็จยังพระราชยานมายืนอยู่ตรงหน้าที่พระมหาเทพ จึงร้องเรียกเจ้าหน้าที่เข้าไปว่า เราจะเข้าไประงับการแผ่นดิน และพระมหาเทพเจ้าหน้าที่ยิงปืนกระสุนใหญ่น้อยออกไป พระองค์ก็ลงจากพระเสลี่ยง ขุนอินทรเดชะก็แบกพระองค์วิ่งกลับออกมา สมเด็จพระมหาธรรมราชาก็มาเฝ้าพระเจ้าหงสาวดี แล้วกราบทูลว่าไปทุกประการ ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีจึงตรัสว่า ชาวพระนครศรีอยุธยานี้มิไว้ใจนั้น ก็เป็นสำหรับกรรมที่จะให้เสียพระนคร ซึ่งจะพ้นมือเราไปนั้นหาไม่ แล้วพระเจ้าหงสาวดีก็ให้นายทัพนายกองทั้งปวงเร่งประชิดำหารทั้งกลางวันและกลางคืน ชาวพระนครก็รบพุ่งป้องกันเป็นสามารถ

ขณะนั้นพระเจ้าลูกเธอพระศรีเสาวราชถือพล ๑๕๐๐๐ ตั้งเป็นกองกลางอยู่ท้องสนามหลวง ถ้าเจ้าหน้าที่มาทูลว่าข้าศึกเข้ามาหักหาญด้านใดนัก ก็มิได้ทูลพระราชบิดาก่อน แต่งทหารให้ไปช่วยรบทุกครั้ง ส่วนสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน มิได้เอาพระทัยใส่ในการศึก มาคิดแคลงพระเจ้าลูกเธอพระศรีเสาวราช ว่าการศึกหนักเขามิได้มาแจ้งก่อน ทำแต่อำเภอใจ จึงให้หาพระศรีเสาวราชเข้ามาแล้ว สั่งให้พระยาธรรมาเอาตัวพระศรีเสาวราชไปล้างเสียณวัด

พระราม และข้าราชการนายทัพนายกองทหารทั้งปวงก็เสียใจ แต่เหตุว่ารักบุตรภรรยาอยู่ก็อุตส่าห์รบป้องกันไว้ทุกหน้าที่ ฝ่ายขุนราชเสนา ขุนมหาวิชัยกับไพร่ ๕๐ คนพากันเล็ดลอดขึ้นไปถึงเมืองล้านช้าง จึงเอาศุภอักษรนั้นออกให้แก่เสนาบดี ในศุภอักษรนั้นว่า

ศุภอักษรบวรสถาผล วิมลเชษฐคุณานันต วิกสิตวิจิตรคัมภีราชาวดัย ในท่านอัครมหาเสนาธิบดินทร์ นรินทรามาตย์ อันสวามิประวาสบาทมุลิกากร บวรยุคลเรณุมาศ ในพระบาทสมเด็จบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมพระราชมหาสถาน มีมธุรจิตต์สนิทเสน่หา มายังเสนาบดีณกรุงศรีสัตนาคนหุตว่า บัดนี้กรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา มีราชศัตรูคือพระเจ้าหงสาวดี ก่อยด้วยโลภเจตนาหาหิริโอตตัปปะมิได้ ยกกองทัพมาปลัยห์กระทำย่ำยีพระนครศรีอยุธยา สมณพราหมณาจารย์และไพร่ฟ้าประชากร ได้ความเดือดร้อนหนัก และกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา ก็เป็นเขื่อนเพ็ชรเขื่อนขันธ์แก่กรุงศรีสัตนาคนหุต ถ้าว่ากรุงศรีอยุธยาเสียแก่กองทัพหงสาวดีแล้ว เห็นว่าศึกหงสาวดีจะติดถึงกรุงศรีสัตนาคนหุตด้วย ขอเชิญเสด็จพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ยกพยุหโยธาทัพลงมาช่วยรณยุทธ์ปราบปรามข้าศึกให้อัปราชัยประลาสไปแล้ว จะได้ช่วยกันดำริการที่จะตอบแทนแก้แค้นพระเจ้าหงสาวดีให้ถึงขนาด

และเสนาบดีครั้นแจ้งในศุภอักษรแล้ว ก็พาขุนราชเสนา ขุนมหาวิชัย เข้าเฝ้าทูลโดยสำเนาศุภอักษรเสร็จสิ้นทุกประการ

พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตแจ้งดังนั้น ก็ทรงพระโกรธ จึงตรัสว่า พระเจ้าหงสาวดีมิได้ตั้งอยู่ในขัตติยราชตามประเพณี ประพฤติพาล ทุจริตและให้ทหารมาสะกัดชิงเอาพระเทพกษัตรีย์ไปครั้งหนึ่งแล้วมิหนำ ยังมีน้ำใจกำเริบยกพยุหโยธามากระทำย่ำยีพระนครศรีอยุธยาอีกเล่า จำเราจะยกไปตีเป็นทัพกระหนาบ ดูหน้าพระเจ้าหงสาวดีจะทำเป็นประการใด ทั้งทางพระราชไมตรีกรุงศรีอยุธยาก็จะวัฒนาการสืบไป แล้วจึงมีพระราชกำหนดให้เตรียมทหารขุนหมื่นนายช้าง ๓๐๐ ม้า ๓๐๐๐ ครั้นณวันเสาร์เดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ ได้ศุภวารดิถีมหามงคลฤกษ์ ประเสริฐก็เสด็จทรงช้างพระที่นั่ง พร้อมด้วยแสนท้าวพระยาลาว และพยุหโยธาหาญแห่โดยขบวนซ้ายขวาหน้าหลัง ดั้ง แซง เป็นขนัดแน่นด้วยเครื่องสรรพสาตราวุธ ยกออกจากกรุงศรีสัตนาคนหุต ประทับรอนแรมมาโดยวิถีทางสถลมารค

ฝ่ายด่านเมืองนครไทยรู้ข่าวว่ากองทัพเมืองล้านช้างยกลงมา ก็บอกข่าวราชการลงไปให้กราบทูลพระมหาธรรมราชาๆ แจ้งดังนั้นแล้ว จึงเอาบอกขึ้นไปเฝ้าทูลพระเจ้าหงสาวดี ว่าบัดนี้กองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตยกมาทางเมืองเพ็ชรบูร จะลงเมืองสระบุรีเป็นทัพกระหนาบ พระเจ้าหงสาวดีแจ้งแล้ว ตรัสถามพระยารามว่า กองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตยกมานี้ มาช่วยเองหรือบอกขึ้นไปขอให้มาช่วย พระยารามกราบทูลว่า สมเด็จพระมหินทราธิราช สั่งข้าพเจ้าให้มีศุภอักษรขึ้นไปขอกองทัพลงมาช่วย พระเจ้าหงสาวดีตรัสว่า ซึ่งกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตยกมาครั้งนี้ ครั้นจะละไว้ให้เข้ามาใกล้ ชาวพระ

นครจะแข็งมือขึ้น การที่จะทำเอาพระนครจะช้าวันไป จำเราจะคิดให้แตกฉานแต่ไกล แล้วสมเด็จพระมหาธรรมราชา กับพระยารามเอาช่างที่มีฝีมือมาแกะตราให้เหมือนตราพระราชสีห์เสร็จแล้ว จึงแต่งเป็นศุภอักษรว่า

ทัพพระเจ้าหงสาวดียกมาครั้งนี้ กองทัพกรุงพระมหานครศรีอยุธยาแต่งออกรับ ก็หาหักหาญได้ไม่ บัดนี้ให้ตั้งมั่นไว้ แต่งให้คนออกลาดกระเวนตัดสะเบียง กองทัพชาวหงสาวดีก็ขาดสะเบียงลง จวนจะเลิกกองทัพถอยไปอยู่แล้ว ให้เชิญเสด็จพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต เร่งยกพยุหโยธาทัพลงมาทำการศึกระหนาบก็จะได้ชัยชำนะโดยง่าย

ครั้นแต่งเสร็จแล้วจึงสั่งพระมหาธรรมราชา ให้แต่งไทยซึ่งมีสติปัญญาไว้ใจได้ ถือรีบขึ้นไปให้กองทัพยกเร่งลงมา แล้วสั่งพระมหาอุปราชาว่าให้แต่งกองทัพขึ้นไปคอยสะกัดตี พระมหาอุปราชาก็เสด็จยกพยุหยาตราทัพ โดยสถลมารคแนวน้ำแควป่าศักฝากตะวันออกพักพลซุ่มไว้ใกล้เมืองสระบุรีทั้งสองฟากน้ำ

ฝ่ายผู้ถือศุภอักษรไปพบกองทัพพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ณเมืองเพ็ชรบูร เสนาบดีนำเข้าเฝ้าทูลข้อความตามศุภอักษรทุกประการ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตแจ้งแล้ว มิได้มีวิจารณญาณสำคัญว่าจริงดีพระทัยนัก ก็ยกกองทัพรุดรีบลงมาเมืองสระบุรี ถึงตำบลหมากสอง ต้นกองทัพยังมิทันพร้อม พระมหาอุปราชาเห็นได้ทีแล้วให้ทหารเข้าโจมตี กองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตไม่ทันรู้ตัวก็

แตก รี้พลเจ็บป่วยล้มตายเป็นอันมาก พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตก็ขึ้นช้างหนีไป กองทัพพระมหาอุปราชาไล่ติดตามไปได้ช้างม้าเป็นอันมาก จับพลลาวได้ประมาณ ๑๐๐ เศษ แล้วยกกลับลงมาเฝ้าพระเจ้าหงสาวดี แล้วก็ทูลถวายช้างม้ากับชะเลยชาวล้านช้างซึ่งได้มานั้นพระเจ้าหงสาวดีดีพระทัย จึงให้ปล่อยชาวล้านช้างเข้าไปแจ้งเหตุทั้งปวงในพระนคร ฝ่ายพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินและนายทัพนายกองทั้งปวงแจ้งว่า กองทัพพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเสียแก่ชาวหงสาวดีก็เศร้าใจ

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีคิดการซึ่งจะเข้าหักเอาพระนครให้จงได้ ฝ่ายสมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงคิดว่า ถ้าจะหักเอาพระนครโดยกำลังทหารนั้นๆเห็นจะเสียไพร่พลเป็นอันมาก จึงให้หาพระยาจักรีมาว่า ซึ่งพระเจ้าหงสาวดีได้ขึ้นไปครั้งพระราเมศวรนั้นมาเฝ้าแต่สอง ให้สาบาลแล้วจึงตรัสปรึกษาเป็นความลับ ว่าแต่ก่อนท่านกับเราก็เป็นข้าพระเจ้าช้างเผือก ครั้งนี้เรามาเป็นข้าพระเจ้าหงสาวดีด้วยกันแล้ว ฝ่ายพระเจ้าช้างเผือกก็สวรรคตแล้ว ตัวเราก็ได้ทำความชอบ แต่ตัวท่านยังหามีความชอบสิ่งใดไม่ เราคิดจะให้ท่านมีความชอบไว้ต่อพระเจ้าหงสาวดี เราเห็นอุบายอันหนึ่งซึ่งจะเป็นความชอบของท่านตราบเท่ากัลปาวสาน ถ้าท่านเป็นใจด้วยแล้วก็จะได้พระนครโดยง่าย พระยาจักรีก็รับว่าจะสนองพระคุณไปกว่าจะสิ้นชีวิต สมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงเอาความลับทั้งนี้ไปกราบทูลแก่พระเจ้าหงสาวดี ๆ ก็ยินดีนัก จึงอุบายให้เอาพระยาจักรีมาลงพระราชอาชญาแล้วจำไว้ แล้วให้พะม่ามอญลาวคุมอยู่ ๓๐ คน ครั้นอยู่มาประมาณ ๕ วัน

๖ วัน จึงสมเด็จพระมหาธรรมราชาแต่งให้คนลอบไปปล่อยพระยาจักรี เข้าไปในกรุงทั้งสังขลิกพันธนา เข้าหน้าที่พระยาธรรมา ตรงวัดศพสวรรค์ในเพลากลางคืน ครั้นรุ่งขึ้นพระเจ้าหงสาวดีทำเป็นให้ค้นหาพระยาจักรีทุกกองทัพไม่พบ แล้วก็ให้เอาผู้คุม ๓๐ คนไปตระเวนรอบกองทัพ แล้วประหารชีวิตเสียไว้หน้าค่ายพระยาธรรมาในเพลานั้น พระยาธรรมาก็พาเอาตัวพระยาจักรีเข้าไปเฝ้า

สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินสำคัญว่า พระยาจักรีหนีมาได้จริง มีความยินดีนัก ก็ให้ถอดเครื่องพันธนาออกแล้ว จึงพระราชทานบำเหน็จรางวัลเป็นอันมาก แล้วให้พระยาจักรียังคับบัญชาการซึ่งจะป้องกันพระนคร แล้วสมเด็จพระมหินทราธิราเจ้าแผ่นดินพระราชทานอาชญาสิทธิให้แก่พระยาจักรี ให้แห่เครื่องสูง มีปี่กลองชะนะแตรสังข์ประโคมเที่ยวตรวจหน้าที่ และพระยาจักรีนั้นจัดแจงค่ายคูประตูหอรบ บำรุงทะแกล้วทหารรบพุ่งโดยฉันอันจริงมาได้ประมาณเดือนหนึ่ง แต่นั้นไปเห็นเจ้าหน้าที่ผู้ใดรบพุ่งกล้าหาญ ก็พาลเอาผิดให้ลงโทษว่าละหน้าที่เสีย มิได้เป็นใจต่อราชการ แล้วก็เอาพลเรือนมาเป็นทหาร เอาทหารมาเป็นพลเรือน นายทัพนายกองทั้งปวงก็เสียใจ การศึกก็ถอยกำลังลง แล้วให้หนังสือลับกำหนดออกไปว่า ณวันศุกร์เดือน ๙ แรม ๑๐ ค่ำ ให้ยกเข้ามา

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีแจ้งดังนั้น ก็กำหนดให้นายทัพนายกองทั้งปวงซึ่งจะเข้าหักเอาพระนคร แล้วแต่งทหารเป็น ๔ เหล่า ๆ

หนึ่งใส่เสื้อดำ ถือดาบดั้ง เหล่าหนึ่งใส่เสื้อเขียว ถือดาบ ๒ มือ เหล่าหนึ่งใส่เสื้อแดง ถือปืนนกสับคาบชุด เหล่าหนึ่งใส่เสื้อสีม่วง ถือหอกทวนคาบสะพายแล่ง แล้วพระเจ้าหงสาวดีสั่งให้พระมหาธรรมราชากับพระมหาอุปราชา ถือพลทั้งนี้ยกเข้าไปโดยถนนเกาะแก้ว และพระเจ้าอังวะ พระเจ้าแปร ยกเข้าตามหน้าที่พร้อมกันทั้งสามถนน เจ้าหน้าที่กลาดปืนไฟแหลนหลาวออกมา ต้องพลทหารหงสาวดีล้มตายเป็นอันมาก พลข้าศึกก็มิได้ถอย เบียดยัดหนุนเนื่องกันเข้าไปมิได้ขาดเสียงพลเสียงปืนดังแผ่นดินจะไหว และกองทัพพระมหาธรรมราชา พระมหาอุปราชาโจมตีหักเข้าไปได้ค่ายพระมหาเทพ ๆ แตกถอยเข้าไปตั้งรับอยู่ตำบลหน้าวัดโควัดกระบือ แล้วก็แตกเข้ามาตั้งรับตำบลวัดเผาข้าว ก็ระส่ำระสายแตกกระจัดพรัดพรายคุมกันไม่ติด ข้าศึกก็เข้าเมืองได้

เมื่อเสียกรุงเทพพระมหานครแก่พระเจ้าหงสาวดีนั้นณวันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ ศักราช ๙๑๘ ปีมะโรงอัฐศก (๑) (พ.ศ. ๒๐๙๙) เพลาเช้า ๓ นาฬิกา

ขณะนั้นจึงพระมหาอุปราชา กับสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า ก็เสด็จเข้ามายืนช้างพระที่นั่งในหน้าพระราชวัง จึงสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินเห็นว่า พระนครศรีอยุธยาเสียแก่พระเจ้าหงสาวดีแล้ว ก็เสด็จด้วยพระราชยาน ออก

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๓๑ มะเส็งศก (พ.ศ. ๒๑๑๒) ณวันอาทิตย์เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ (ผิดกัน ๑๓ ปี)

ไปยังสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้าหน้าพระราชวัง จึงพระมหาอุปราชากับสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า พาเอาสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน ออกไปถวายพระเจ้าหงสาวดีณพลับพลาวัดมเหยงคณ์ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีทอดพระเนตรเห็นสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้า จึงตบพระหัตถ์ลงที่ราชาอาศน์ แล้วตรัสเชิญเสด็จพระมหินทราธิราชเจ้าให้เข้ามานั่ง สมเด็จมหินทราธิราชเจ้าก็คลานเข้าไปตามรับสั่ง แต่ทว่าหาถึงที่ตบพระหัตถ์ไม่ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีจึงยกพานพระศรี ยื่นมาให้สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าเสวย และสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าก็มิได้เสวย พระเจ้าหงสาวดีก็หยิบเอาพระศรีในพานประทานให้ สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าก็รับเอามากำไว้สักครู่หนึ่งแล้วจึงเสวย สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี จึงหยิบเอาขวันพระโอฐส่งให้ สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าก็มิได้ขวันลง สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีจึงตรัสว่า ซึ่งเรายกพยุหยาตราโยธาทัพมากระทำสงครามทั้งนี้ เป็นเพื่อกษัตริย์ขัตติยราช จะเอาเกียรติยศแผ่ไปทั่วขอบขันธเสมาอาณาจักร ให้กว้างขวางในทิศานุทิศทั้งปวง เจ้าอย่าโทมนัสน้อยพระทัยเลย จะเชิญขึ้นไปอยู่ยังกรุงหงสาวดีด้วยกัน แล้วพระเจ้าหงสาวดีจึงตรัสสั่งแก่พระมหาธรรมราชา ให้นำสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าไปบำรุงบำรุงไว้ แล้วก็ให้พระมหาอุปราชาเข้าไปในเมือง เก็บเอาครอบครัวอพยพชาวเมืองศรีอยุธยาทั้งปวง แล้วให้เอารูปภาพทั้งปวงจะส่งขึ้นไปเมืองหงสาวดีให้สิ้น แล้วพระเจ้าหงสาวดีจึงตรัสแก่พระมหินทราธิราชเจ้า ว่าให้จัดแจงพระสนม

ราชบริวาร และเครื่องราชบริโภคทั้งปวงออกมา จะได้คืนให้ไปด้วยกัน แล้วมีพระราชบัญชาตรัสแก่พระมหาธรรมราชา ให้จัดแจงเครื่องราชปิลันธนาสุวรรณภาชนสำหรับขัตติยาธิบดี และพระสนมราชบริวาร ส่งให้พระมหินทราธิราชด้วยเถิด สมเด็จพระมหาธรรมราชาก็จัดแจงตามรับสั่งทุกประการ แล้วพระเจ้าหงสาวดีก็อัญเชิญสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า เสด็จขึ้นเสวยสมบัติกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา และพระเจ้าหงสาวดีให้พระยานครศรีธรรมราช พระศรีอัครราช ขุนเกษตราธิบดี ขุนรักษ์มนเทียร หมื่นนรินทรเสนี และขุนหมื่นทั้งปวง ๑๐๐ คน กับไพร่ชายหญิงอพยพ ๑๐๐๐๐ หนึ่ง ให้อยู่สำหรับกรุงพระนครศรีอยุธยา

(๑๗) รัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช

ครั้นศักราช ๙๑๘ ปีมะโรงอัฐศก (พ.ศ. ๒๐๙๙) วันศุกร เดือนอ้ายขึ้น ๖ ค่ำ [(๑)] พระเจ้าหงสาวดีให้แต่งการพระราชพิธีราชาภิเษกสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติผ่านพิภพในกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา ให้พระนามสมเด็จพระเจ้าสรรเพชญวงศ์กุรุสุริโคดม บรมมหาธรรมราชาธิราชราเมศ ปริเวทธรรมิกราช เดโชชัย พรหมเทพาดิเทพนฤบดินทร์ ภูมินทรเทพสมมติราชบรมบพิตรพระพุทธเจ้า กรุงพระมหานครศรีอยุธยา มหา

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๓๑ มะเส็งศก เถิงวันศุกร เดือน ๑๒ ขึ้น ๖ ค่ำ

ศิลกรัตนราชธานีบุริรมย์ อุดมพระราชสถาน แล้วพระเจ้าหงสาวดีคิด ให้พระสุทรสงครามอันส่งไปหงสาวดีเมื่อขณะศึกคราวครั้งนั้น อยู่เป็น พฤฒามาตย์สำหรับพระองค์ และให้เมืองนครพร้อมกับพลทหาร ๓๐๐๐ ให้อยู่ระวังพระนคร เมื่อครั้งได้พระนครเสวยราชสมบัตินั้น พระชันษาได้ ๕๔ พระวษา ครั้นราชาภิเษกพระมหาธรรมราชาเสร็จ บริบูรณ์แล้ว สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีเสด็จเลิกพยุหยาตราโยธาทัพ กลับไปทางเมืองกำแพงเพ็ชร สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าก็โดยเสด็จ ครั้นถึงแดนแครง สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าทรงพระประชวร หนัก ลักไวทมูเอาพระอาการมาทูลสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ๆ จึงพระ ราชทานแพทย์ไปรักษา แล้วตรัสคาดโทษแพทยว่า ถ้าสมเด็จ พระมหินทราธิราชเจ้าสิ้นชีพทิวงคต จะลงโทษถึงสิ้นชีวิต ครั้น รุ่งขึ้นพระเจ้าหงสาวดีเสด็จมาเยือน จึงว่าอุตส่าห์เสวยยาและพระ อาหาร อย่าท้อแท้พระทัย เราจะได้ไปด้วยกัน ครั้นให้พระราชโอวาท ดังนั้นแล้วก็เสด็จกลับมาพลับพลา และสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี แต่ประทับแรมอยู่ที่นั่น ๑๘ เวน สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าก็สวรรคต สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีทรงพระโกรธ ตรัสสั่งให้ลงพระอาชญาแก่ แพทย์พะม่ามอญไทย ๑๑ คนแล้ว พระราชทานเพลิงแล้วทรงพระ กรุณาให้เอาพระอัฐิ กับพระสนมและเครื่องราชบริโภคทั้งปวง ให้ พะม่ามอญลาวคุมลงมาส่งยังพระนครศรีอยุธยา แล้วสมเด็จพระเจ้า หงสาวดีก็เสด็จไปเมืองหงสาวดี

แล้วจึงสมเด็จพระมหาธรรมราชา ก็ให้ปโรหิตและชีพ่อพราหมณาจารย์มาปรึกษาจัดแจง ตั้งแต่งพระราชทานเลี้ยงเสนาอำมาตย์ ราชสกุลวงศาท้าวพระยาน้อยใหญ่ ตามตำแหน่งนามาแต่ก่อนนั้นแล้ว สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จทรงพระดำริ ตรัสให้เอาพระสุนทรสงครามขึ้นเป็นพระยาธรรมาธิบดี เอาพระยาศรีทันเป็นพระยากระเสบ เอาพระยาเพทราชาเป็นอินทราธิบดี พระนครบาลเอาเป็นพระยารองเมือง เอาขุนหลวงพระไกรศรีมาเป็นพระยาเสนาบดีศรีสมุหพระกลาโหม เอาพระศรีเสาวราชเป็นพระยาศรีราชเดโช เอาพระจันทบูรเป็นพระท้ายน้ำ ให้พระศรีอัครราชคงที่เป็นพระคลัง เอาขุนจันทรเป็นพลเทพ แล้วก็ตั้งพระหัวเมืองมนตรีมุขทหารพลเรือนทั้งปวงทุกกระทรวงเสร็จแล้ว จึงให้ตั้งช่องจัดไพร่พลหมู่องครักษ์จักรนารายน์ชาวด่านชาวเรือ และหมู่ทหารอันกำจัดทั้งปวง ประมูลเข้ามาโดยหมู่โดยกรม แล้วจึงให้จัดไพร่หมู่สิบสองพระกำนันทั้งปวงอันกระจัดพรัดพรายนั้น มาประมูลไว้โดยหมู่โดยกรม รับราชการกรุงพระนคร แล้วตั้งท้าวพระยาสามนตราช และพระหัวเมืองทั้งปวงให้ออกไปครองอาณาประชาราษฎร ในหัวเมืองใหญ่น้อยและเมืองเอกทั้งปวง สำหรับขันธเสมากรุงพระมหานครศรีอยุธยา ตามประเพณีพระมหากษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อนมา

ศักราช ๙๑๙ ปีมะเส็งนพศก (พ.ศ ๒๑๐๐) เดือนยี่[(๑)] พระยาละแวกยกช้างม้ารี้พลมาโดยทางนครนายก และไพล่พลพระยาละแวก

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๓๒ มะเมียศก

มาครั้งนั้นประมาณ๓๐๐๐ จึงกรมการเมืองนครนายกส่งข่าวมาถวาย มุขมนตรีจึงเอาหนังสือขึ้นบังคมทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๆ ทราบข้อราชการแล้ว จึงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ตรัสสั่งให้ท้าวพระยาพระหัวเมืองมุขมนตรีทั้งหลายปรึกษาว่า พระยาละแวกยกช้างม้ารี้พลมาดังนี้ ท้าวพระยาทั้งหลายจะคิดประการใด จึงพระยาเพทราชาผู้เป็นพระยานครบาล ก็ทูลพระกรุณาว่า กรุงพระมหานครไซ้พึ่งเป็นขึ้น รี้พลบอบช้ำเบาบางยังไป่มิได้สมบูรณ์ และพลทหารซึ่งจะขึ้นประจำหน้าที่รอบพระนครนั้น เห็นมิครบหน้าที่ อนึ่งยืนใหญ่น้อยสำหรับพระนครนั้นพระเจ้าหงสาวดีก็ให้เอาไปเป็นอันมาก แล้วยืนซึ่งตั้งซ่องข้อมนั้นเป็นอันน้อย อนึ่งทั้งดินประสิวก็น้อย มิได้ประมูลไว้สำหรับที่จะกันพระนคร และซึ่งจะตั้งอยู่รบป้องกันพระนครครั้งนี้ เห็นพ้นกำลังขอเชิญเสด็จขึ้นไปยังเมืองพระพิษณุโลกให้พ้นสัตรูก่อน และท้าวพระยามุขมนตรีหัวเมืองทั้งหลาย ก็ลงเป็นคำเดียวกันด้วยพระยาเพทราชาสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ตรัสยัญชาตามท้าวพระยาทั้งหลาย จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งแก่ขุนเทพอรชุน ให้แต่งเรือพระที่นั่งและเรือประเทียบทั้งปวงให้สรรพ ในขณะนั้น พระเพ็ชรรัตนณเพ็ชรบุรีมิคิดทรงพระกรุณาเอาออกจากราชการ พระเพ็ชรรัตนก็คิดเป็นขบถ และซ่องสุมคนชาวนอกทั้งปวงได้มากแล้ว คิดจะปล้นทัพหลวงเมื่อเสด็จขึ้นไปนั้น จึงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ตรัสถามขุนเทพอรชุนยังคิดเห็นประการใด จึงขุนเทพอรชุนทูลพระกรุณาว่า พระเจ้าละแวกยกมาครานี้มิได้เป็นศึกใหญ่ และขอทรงพระกรุณาเสด็จอยู่ และรบพุ่ง

ป้องกันพระนครให้รู้จักกำลังข้าศึกก่อน ครั้นจะด่วนละพระนครเสียไซ้ เกลือกพระเจ้าหงสาวดีจะตรัสติเตียนได้ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัส เห็นชอบด้วยซึ่งขุนเทพอรชุนทูลพระกรุณานั้น ก็มีพระราชโองการ ตรัสสั่งขุนเทพอรชุน ให้เตรียมเรือพระที่นั่ง และตรวจจัดพลสำหรับ เรือพระที่นั่งนั้นให้สรรพ

ฝ่ายพระเจ้าละแวก ยกทัพเข้ามาเถิงกรุงพระนครศรีอยุธยา และตั้งทัพในตำบลบ้านกะทุ่ม ขณะนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ตรัส ให้เมืองนครพรหม และพลหงสาวดี ๓๐๐๐ อยู่ประจำหน้าที่ใน ข้างหน้า แล้วท้าวพระยาพระหัวเมืองทั้งหลาย ตรวจจัดพลทหารขึ้น ประจำหน้าที่กำแพงและรายกันอยู่รอบพระนคร พระเจ้าละแวกก็ยกพล เข้ามา พระเจ้าละแวกมายืนช้างในสามพิหาร และพลข้าศึกรายกัน มาถึงวัดโรงฆ้อง เถิงวัดกุฎีทอง แล้วเอาช้างมายืนในวัดหน้าพระเมรุ ราชิการามประมาณ ๓๐ ช้าง พลประมาณ ๕๐๐๐ พระเจ้าละแวกให้ พลทหารลงเอาเรือประมาณ ๕ ลำข้ามเข้ามาปล้นในมุมเจ้าสนุก สมเด็จ พระพุทธเจ้าหลวงก็เสด็จไปยืนพระราชยาน และให้พลทหารขึ้นรบพุ่ง ข้าศึกก็แพ้ออกไป จึงตรัสให้ ยิงปืนจ่ารงเอาช้างข้าศึก ซึ่งยืนอยู่ใน สามพิหารนั้น ต้องพระจันปาธิราชขี่ช้างมาเป็นกองหน้าพระเจ้าละแวก และพระจันปาธิราชก็ตายกับคอช้าง พระเจ้าละแวกก็ยกพลกลับคืน ไปยังทัพบ้านกะทุ่ม ยกเข้ามาปล้นดังนั้นถึง ๓ วันก็มิได้ และพระเจ้า ละแวกก็ยกทัพคืนไป กวาดเอาคนในบ้านนาและนครนายกไปยัง เมืองละแวกเป็นอันมาก ในขณะนั้น พระเจ้าละแวกแต่งพลมาลาด

ตระเวนทั้งทางบกและทางเรือเป็นหลายครั้ง และเสียชาวจันทบูร ชาวระยอง ชาวฉะเชิงเทรา ชาวนาเริ่งไปแก่ข้าศึกละแวกเป็นอันมาก

ศักราช ๙๒๐ ปีมะเมียสัมฤทธิศก (๑) (พ.ศ. ๒๑๐๑) สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงจัดแจงแต่งให้สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตร (๒) อันเป็นสมเด็จพระโอรสาธิราช ขึ้นไปเสวยราชสมบัติ ณเมืองพระพิษณุโลกมหานคร ขณะนั้นพระชนม์ได้ ๑๖ วษา

ลุศักราช ๙๒๖ ปีชวด ฉอศก (พ.ศ. ๒๑๐๗) ณวันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๖ ค่ำนั้น พระเจ้าหงสาวดียกรี้พลไปเมืองล้านช้าง ให้มาอัญเชิญสมเด็จพระมหาธรรมราชา และสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเสด็จไปด้วย แต่สมเด็จเอกาทศรฐ อันเป็นตรุณราชบุตร พระราชบิดาตรัสให้อยู่รักษาพระนคร ฝ่ายสมเด็จพระราชบิดากับพระนเรศวรเป็นเจ้า ก็ยกช้างม้ารี้พลไปถึงตำบลหนองบัวในจังหวัดเมืองล้านช้าง ขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทรงพระประชวรทรพิษ (๓) พระเจ้าหงสาวดีตรัสให้สมเด็จพระมหาธรรมราชากับพระนเรศวรเสด็จกลับคืนมายังพระนครศรีอยุธยา ครั้งนั้นพระเจ้าล้านช้างป้องกันรักษาเมืองเป็นสามารถ ทัพหงสาจะหักเอาพระนครมิได้ พอจวนเทศกาลวสันตฤดูก็ยกทัพกลับไป

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๓๓ มะแมศก (๒) ....ว่าสมเด็จพระนารายน์บพิตรเป็นเจ้า (๓) .... ว่า ศักราช ๙๓๖ จอศก ครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทรงพระประชวรทรพิษ

ศักราช ๙๒๗ ปีฉลู สัปตศก[๑] (พ.ศ. ๒๑๐๘) วันศุกรเดือน ๑๒ ขึ้น ๖ ค่ำ พระเจ้าละแวกยกกองทัพเรือเข้ามาอีก ใกล้ถึงปากน้ำพระประแดง เจ้าเมืองธนบุรีและกรมการทั้งหลายรู้ข่าวว่าพระเจ้าละแวกยกมา ก็ส่งข่าวขึ้นมาให้กราบทูลถวาย ส่วนเรืออันมาเป็นทัพหน้าพระเจ้าละแวก ก็ไล่ตามเรือซึ่งตระเวนชเลนั้นติดเข้ามาเมืองธนบุรี และกรมการทั้งหลายมิทันแต่งการที่จะรบพุ่งป้องกันเมือง ต่างคนก็ต่างเอาครัวหนี พระเจ้าละแวกก็ยกเข้ามาในปากน้ำพระประแดง ก็ลาดจับชาวเมืองธนบุรี ชาวเมืองนนทบุรี ไปเป็นชะเลย

จึงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ตรัสให้เอาเมืองยโสธรราชธานีเป็นนายกอง และขุนหมื่นทั้งหลาย กับพลทหาร ๒๐๐๐ และเครื่องสาตราวุธบรรจุเรือไล่ ๔๐ ลำ และให้ยกลงไปต้านข้าศึกละแวก ครั้นเมืองยโสธรราชธานียกทัพเรือลงไปถึงเมืองนนทบุรี ก็พบข้าศึก ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ ข้าหลวงก็แพ้แก่ข้าศึกละแวก และเสียหมื่นราชามาตย์ ข้าศึกจับได้เป็น เอาไปถวายพระเจ้าละแวก เมืองยโสธรราชธานีและข้าหลวงทั้งปวง ก็พ่ายขึ้นมายังพระนคร พระเจ้าละแวกก็ให้จับเอาคนทั่วจังหวัดเมืองธนบุรีได้มากแล้ว ก็ยกทัพขึ้นมายังพระนคร ตั้งทัพในขนอนบางตะนาว สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ก็ตรัสให้ท้าวพระยาทั้งหลาย ตรวจจัดพลทหารขึ้นประจำหน้าที่กำแพงพระนคร แล้วแต่งการที่จะรบพุ่งกันพระนคร พระเจ้าละแวกก็ยกทัพเรือเข้ามาแฝงอยู่ข้าง

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๓๗ กุรศก

วัดพระพะแนงเชิง ให้เรืออันเป็นทัพหน้าประมาณ ๓๐ ลำ พายเข้ามาจะเข้าปล้นในตำบลนายก่าย ขณะนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เสด็จอยู่ในหอราชคฤห์ตรงเกาะแก้วนั้น และท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายชุมกันในที่นั้น ครั้นเรือข้าศึกเกือบเข้ามา จึงวางปืนใหญ่ณป้อมนายก่าย ต้องพลข้าศึกตายมากนัก แล้วก็ตรัสให้พลทหารเอาเรือออกไปยั่ว และข้าศึกทั้งปวงก็พ่ายลงไป พระเจ้าละแวกเห็นจะปล้นพระนครมิได้ ก็เลิกทัพคืนลงไปตั้งอยู่ณปากน้ำพระประแดง แล้วก็แต่งให้ขึ้นไปลาดตระเวนจับคนถึงสุพรรณบุรี นครชัยศรี สาครบุรี ราชบุรี ได้ขุนหมื่นกรมการและไพร่ชายหญิงอพยพเอาลงเรือล่องไปเป็นอันมากแล้วพระเจ้าละแวกให้เอารูปเทพารักษ์ทองสัมฤทธิทั้งสององค์ชื่อพระยาแสนตาและบาทสังขกร อันมีมเหศักขภาพ ซึ่งอยู่ณเมืองพระประแดง อันขุดได้แต่ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีนั้นไปด้วย พระเจ้าละแวกก็เลิกทัพกลับไปเถิงเมืองละแวก

ศักราช ๙๒๘ ปีขาลอัฐศก (๑) (พ.ศ. ๒๑๐๙) พระเจ้าละแวกแต่งกองทัพเรือ ใช้ให้พระยาอุเทศราชและพระยาจินจันตุยกทัพเรือมาอีก พลประมาณ ๓๐๐๐๐ ยกเข้าตีเอาเมืองเพ็ชรบุรี พระศรีสุรินทรฦๅไชย เมืองเพ็ชรบุรีกับกรมการทั้งหลาย แต่งการรบพุ่งป้องกันเป็นสามารถ และข้าศึกยกเข้าปล้นเมืองเถิง ๓ วัน รี้พลข้าศึกก็ตายมากจะปล้นเอาเมืองมิได้ พระยาจินจันตุให้ทานบลแก่พระเจ้าละแวกว่า จะ

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๔๐ ขาลศก

เอาเมืองให้จงได้ ถ้ามิได้ให้ลงโทษเถิงสิ้นชีวิต มิได้เมืองเพ็ชรบุรี พระยาจีนจันตุกลัวว่าพระเจ้าละแวกจะลงโทษ พระยาจีนจันตุก็พาเอาครัวอพยพทั้งปวงหนีเข้ามายังพระมหานครศรีอยุธยา สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาแก่พระยาจีนจันตุ ตรัสให้พระราชทานเป็นอันมาก ครั้นอยู่มาพระยาจีนจันตุมิได้สวามิภักดิ ซึ่งพระกรุณาตรัสเลี้ยงดูนั้น พระยาจีนจันตุก็ลอบตบแต่งสำเภาที่จะหนีจากพระนคร ครั้นถึงวันอาทิตย์ เดือนยี่ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศก เพลาค่ำประมาณ ๒ นาฬิกา พระยาจีนจันตุพาเอาครัวส่งลงสำเภาหนีล่องลงไป ขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเสด็จลงมาแต่เมืองพระพิษณุโลก เสด็จอยู่ในวังใหม่ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็เสด็จยกทัพเรือตามพระยาจีนจันตุลงไปในเพลากลางคืนนั้น แล้วตรัสให้เรือประตูกัน และเรือท้าวพระยาทั้งหลายเข้าล้อมสำเภาพระยาจีนจันตุ และได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ พระยาจีนจันตุเอาสำเภาเข้ากระหนาบกันและแต่งไล่สำเภาในจังหวัดในนั้น สมเด็จพระนเรศวรบรมบพิตรเป็นเจ้า ตรัสให้เอาเรือประตูเรือกันเข้าจดค่ายสำเภาพระยาจีนจันตุ จะให้พลทหารป่ายปีนสำเภาขึ้นไป แล้วเอาเรือพระที่นั่งเข้าไปให้ชิดสำเภา แล้วทรงปืนนกสับยิงถูกจีนผู้ใหญ่ตาย ๓ คน พระยาจีนจันตุก็ยิงปืนนกสับมาต้องรางปืนต้นอันทรงนั้นแตก และพระยาจีนจันตุรบพุ่งป้องกันเป็นสามารถ พลทหารข้าหลวงจะป่ายปีนขึ้นสำเภามิได้ พระยาจีนจันตุให้เร่งใส่สำเภาหนีลงไป จึงสมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้า ก็เสด็จตามรบพุ่งลงไปถึงบางกอก พระยาจีนจันตุ

ก็ให้เร่งโล้สำเภาออกไปพ้นปากน้ำตกเถิงกลางทะเล จึงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็เสด็จหนุนทัพสมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้าลงไป แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์เสด็จขึ้นมายังพระนคร

ศักราช ๙๒๙ ปีเถาะนพศก (๑) (พ.ศ. ๒๑๑๐) สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีทรงพระประชวร เถิงณวันเสาร์เดือนยี่ขึ้น๙ ค่ำ เสด็จสวรรคต พระชนม์ได้ ๖๕ พระวษา แต่อยู่ในราชสมบัติ ๓๕ พระวษา มังเอิงราชบุตร ผู้เป็นพระมหาอุปราชาได้ผ่านสมบัติในกรุงหงสาวดี ตั้งให้มังสามเกลียดราชบุตรเป็นพระมหาอุปราชา และเมื่อพระเจ้าหงสาวดีขึ้นผ่านพิภพสมบัติใหม่ บ้านเมืองยังมิปกติ ฝ่ายเมืองรุมเมืองคังก็ยังขัดแข็งเมืองอยู่นั้น จึงแจ้งข่าวลงมาถึงพระนเรศวรเป็นเจ้า ๆ ก็เสด็จลงมาณกรุง ๆ กราบทูลสมเด็จพระบรมราชบิดา ตามคดีข้อความซึ่งแจ้งมานั้นทุกประการ แล้วจะขอถวายบังคมลาขึ้นไปช่วยการสงครามเมืองหงสาวดี จะได้ฟังซึ่งกิจการในเมืองหงสาวดีด้วย สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ตรัสบัญชาตาม จึงสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็ถวายบังคมลากลับคืนมายังเมืองพระพิษณุโลก แล้วให้ตรวจเตรียมรี้พลโยธาช้างม้า โดยกระบวนพยุหยาตราทัพ พลสกรรจ์ลำเครื่อง ๑๐๐๐๐๐ ช้างเครื่อง ๘๐๐ ม้า ๑๕๐๐ ครั้นได้ศุภฤกษ์ก็เสด็จทรงช้างพระที่นั่ง ยกทัพหลวงขึ้นไปเถิงตำบลพระตำหนักไม้ไผ่ ใกล

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๔๓ มะเส็งศก

เมืองหงสาวดี ๓ เวน ก็พักพลอยู่ที่นั่น จึงบอกหนังสือเข้าไป พระเจ้าหงสาวดีแจ้งก็ดีพระทัย จึงให้แต่งสะเบียงอาหารและเครื่องเสวยลงมาถวาย แล้วก็นำเสด็จขึ้นไปเฝ้าพระเจ้าหงสาวดี ๆ จึงตรัสว่า ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรได้ยกรีพลขึ้นมาถึงเราครั้งนี้ เราก็มีความยินดีหาที่สุดมิได้ ด้วยเมืองหงสาวดีครั้งนี้ ฝ่ายหัวเมืองทั้งปวงเห็นพระราชบิดาหาบุญไม่แล้ว ก็ไม่เป็นปกติเหมือนแต่ก่อน เราจึงแต่งกองทัพจะให้พระมหาอุปราชากับพระสังขทัตและพระเจ้าเชียงใหม่ ยกไปตีเอาเมืองรุม เมืองคัง และเมืองล้านช้างให้จงได้ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าได้ทรงฟังทุกประการ แล้วก็กราบทูลพระเจ้าหงสาวดีว่า ข้าพระองค์แจ้งข่าวลงไปเถิงจึงยกขึ้นมาช่วยการพระราชสงคราม พระเจ้าหงสาวดีก็ตรัสให้สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า กับพระมหาอุปราชา พระเจ้าเชียงใหม่ พระสังขทัต ยกไปตีเมืองรุม เมืองคัง เมืองล้านช้างให้จงได้

ทั้งสี่พระองค์ก็ถวายบังคมลายกทัพไปเถิงเมืองรุมเมืองคัง แล้วให้ตั้งค่ายปลูกราชสัณฐาคารไว้ท่ามกลางเสร็จ ปรึกษาราชการพร้อมกัน ทั้งสี่พระองค์นั้นไพร่พลมากนัก จะสับสนที่คนปนกันวุ่นวายนัก

จึงสมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราช เสด็จไปเถิงเมืองล้านช้าง แล้วเสด็จไปเถิงอัตบือแดนเมืองจาม ไว้แต่พระมหาอุปราชา พระเจ้าเชียงใหม่กับพระสังขทัต ให้ตีเอาเมืองรุมเมืองคังนั้น ครั้นปรึกษาพร้อมกันแล้ว พระมหาอุปราชาจึงยกขึ้นไปรบก่อน

วันจันทร์เดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ เพลา ๔ ทุ่มเดือนตก ฝ่ายข้าศึกก็คัดก้อนศิลาลงมา ทับรี้พลตายเป็นอันมาก ขึ้นมิได้ เพลาจวนรุ่งก็ถอยลงมาค่าย ครั้นวันอังคารเดือน ๕ ขึ้น ๖ ค่ำ ทัพพระสังขทัตยกขึ้นไปรบพุ่งกัน ข้าศึกก็คัดก้อนศิลาลงมาทับรี้พลตายเป็นอันมาก จะขึ้นหักเอาพระนครมิได้ก็ถอยลงมาค่าย ครั้นณวันพุธเดือน ๕ ขึ้น ๗ ค่ำเพลา ๑๐ ทุ่ม พระเจ้าเชียงใหม่ขึ้นตีจะหักเอาเมืองมิได้ก็ถอยกลับคืนมา พอสมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชเจ้า เสด็จยกทัพกลับมาแต่เมืองล้านช้าง เมืองอัตบือแดนเมืองจาม เถิงวันพฤหัสบดีเดือน ๕ ขึ้น ๘ ค่ำ เสด็จตั้งทัพหลวงแทบภูเขานั้น ตรัสให้เอาพลปืนนกสับรายขึ้นทั้ง ๒ ข้าง ยิงข้าศึกอันกลิ้งศิลาลงมานั้น ต้องปืนนกสับล้มตายเป็นอันมาก จะกลิ้งศิลาลงมาอีกมิได้ จึงให้พลทหารปีนขึ้นไปรบพุ่งฆ่าฟันล้มตายเป็นอันมาก จับได้ตัวเจ้าเมืองรุมเมืองคังแล้ว สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้ากับพระมหาอุปราชา พระสังขทัต พระเจ้าเชียงใหม่ ก็คุมเอาตัวเจ้าเมืองรุมเมืองคังเลิกทัพกลับเถิงเมืองหงสาวดี แล้วพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้า ก็พาเอาเจ้าเมืองรุมเมืองคังคนโทษ ขึ้นกราบถวายบังคมทูลถวายพระเจ้าหงสาวดี แจ้งข้อราชการสงครามที่ซึ่งได้ชัยชำนะมานั้นทุกประการ แล้วสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็มีน้ำพระทัยยินดี ตรัสชมฝีมือและความคิดสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า แล้วพระราชทานพานทององค์หนึ่งใส่ภูษาหนัก ๕ ชั่ง จำหลักเป็นรูปเทวดา พระมหาอุปราชาก็น้อยพระทัยแก่พระนเรศวรนั้นนักแล้ว

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้า ก็ทูลลาพระเจ้าหงสาวดี ๆ ก็ตรัสให้มังทู มังอนันต์ มังอสาระจะอุกาง สมิงพัตเบิต ลงไปอยู่หัวเมืองรายทาง ให้จ่ายสะเบียงเลี้ยงไพร่พลไปกว่าจะถึงแดนพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เสด็จยกพยุหยาตราไปถึงพระพนมตรัดให้ขึดทองพระมหาธาตุนั้นแล้ว ก็ถวายพระภูษาเป็นฉัตรธงบูชาพระมหาธาตุ แล้งจึงยกทัพหลวงคืนมายังเมืองพระพิษณุโลก ถึงแล้วเสด็จเปลื้องเครื่องทรงออกบูชาถวายพระชินราชเจ้า พระชินศรีเจ้า ให้กระทำการสรัพสมโภชมีการมหรสพ ๓ วัน แล้วเสด็จนำเอาทหารลงมาเฝ้าสมเด็จพระราชบิดาณกรุงเทพมหานคร จึงเอาคดีซึ่งให้ยกกองทัพไปช่วยพระเจ้าหงสาวดี ได้รบพุ่งมีชัยชำนะแก่ข้าศึกนั้น กราบทูลให้ทราบ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีพระทัยยินดีนัก ให้แต่งการสมโภชสมเด็จพระอัครโอรสาธิราชเจ้า ๗ วัน แล้วก็พระราชทานบูนบำเหน็จแก่ทแกล้วทหารทั้งปวงโดยสมควร ครั้นเสร็จการสมโภชแล้ว สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็กราบถวายบังคมลากลับคืนไปสถิตณเมืองพระพิษณุโลก

ลุศักราช ๙๓๒ ปีมะเมียโทศก (๑) (พ.ศ. ๒๑๑๓) สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าหลวง ตรัสให้เหลือกกำแพงรอบพระนครลงไปตั้งเถิงริมแม่น้ำแล้ว ให้ตบแต่งป้อมหัวรบชายเขื่อนรอบพระนครแล้วให้ขุดคูในด้านขื่อพระนครเบื้องบุรพทิศนั้น ให้กว้างกว่าคูเก่า แล้วให้ตบแต่งการที่จะป้องกันราชศัตรูนั้นเป็นมั่นคง

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๔๒ มะโรงศก

ลุศักราช ๙๓๓ ปีมะแมตรีศก (๑) ขณะนั้นเกิดกบฏญาณพิเชียรเป็นจลาจลในจังหวัดแขวงหลวง และญาณพิเชียรนั้น เรียนคิดโกหกกระทำการเป็นวิปริตแก่ชาวชนบทประเทศนั้น และซ่องสุมเอาพวกเป็นอันพวกกบฏได้มาก ญาณพิเชียรก็มาซ่องสุมคนในตำบลบ้านยี่ล้น จึงขุนมงคลแขวง ส่งข่าวกบฏนั้นเข้ามาถวาย จึงสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าหลวง ก็มีพระราชโองการตรัสใช้เจ้าพระยาจักรีศรีองครักษ์ สมุหนายก ให้ยกพลทหารออกไปเอาพวกกบฏญาณพิเชียร จึงเจ้าพระยาจักรีและขุนหมื่นทั้งหลาย ยกออกไปตั้งทัพในตำบลบ้านมหาดไทยนั้น กบฏญาณพิเชียรก็ยกพลพวกทั้งปวงมารบเจ้าพระยาจักรี ส่วนชาวมหาดไทยอันยืนหน้าช้างเจ้าพระยาจักรีนั้น ยอมเป็นพวกกบฏญาณพิเชียร ครั้นได้รบพุ่งกันพันชัยธุชก็ยืนท้ายช้างขึ้นฟันเจ้าพระยาจักรีตายกับคอช้าง ไพร่พลทั้งปวงอันไปด้วยเจ้าพระยาจักรีนั้นก็แตกฉาน เสียขุนหมื่นตายในที่รบนั้นเป็นหลายคน ครั้นเสียเจ้าพระยาจักรีแล้ว ชาวชนบทก็เข้าเป็นพวกกบฏญาณพิเชียรมากนัก แต่ชายสกรรจ์เป็นคนเครื่องประมาณ ๓๐๐๐ กบฏญาณพิเชียรตั้งพันชัยธุชเป็นพระยาจักรี ตั้งหมื่นศรียี่ล้นชื่อพระยาเมือง กบฏญาณพิเชียรก็ยกไปเมืองลพบุรี คิดจะเอาเมืองลพบุรีจงได้ แล้วเข้าตั้งอยู่ในเมืองลพบุรีนั้น ในขณะนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัสให้พระยาศรีราชเดโชออกไปอยู่ซ่อมกำแพงเมืองลพบุรี ครั้นพระยาศรีราชเดโชรู้ว่ากบฏญาณพิเชียรยกไปเมือง

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๔๓ มะเส็งศก

ลพบุรี พระยาศรีราชเดโชตยแต่งการรบพุ่งข้องกัน จึงกบฎญาณพิเชียรก็ยกไปเถิงเมืองลพบุรี ขี่ช้างเข้าไปยืนในหัวตรี แล้วให้พวกพลกบฎเข้าไปปล้นในที่นั้น จึงพระยาศรีราชเดโชก็มายืนช้างให้รบพุ่งกันจึงชาวเทศชื่ออมวดีแฝงต้นโพธิ์ยิงปืนนกสับเอาตัวกบฎ ต้องญาณพิเชียรฟุบลงตายในที่พื้นนั้น กบฎทั้งปวงแตกฉานออกไป และต่างคนต่างหนีกระจัดพรัดพรายทุกตำบล พระยาศรีราชเดโชก็เอาอมวดีซึ่งยิงกบฎญาณพิเชียรตายนั้นเข้ามาถวาย

จึงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัสให้พระราชทานแก่อมวดีนั้นมากนัก แล้วตรัสให้ข้าหลวงออกไปจับพวกกบฎทั้งปวงนั้นได้มาก บรรดาจะลงพระราชอาชญาไซ้ เหตุด้วยพระองค์ทรงทศพิธราชธรรม ก็มิได้ลงพระราชอาชญา และให้แต่สักหมายหมู่เข้าประสมหมู่โดยโทษนั้น

และเมื่อปีมะเส็งนพศก (๑) เถิงเดือน ๓ พระเจ้าละแวกยกพลมาโดยเรือประมาณ ๗ หมื่น มาเอาเมืองเพ็ชรบุรี ในขณะนั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัสให้เมืองยโสธรราชธานี เมืองเทพราชธานีออกไปรักษาเมืองเพ็ชรบุรี จึงพระศรีสุรินทรฦๅชัย เจ้าเมืองเพ็ชรบุรีและเมืองยโสธรราชธานี และเมืองเทพราชธานี ก็ช่วยกันตบแต่งการที่จะรบพุ่งข้องกันเมืองนคร พระเจ้าละแวกยกกองทัพมาเถิง พระเจ้าละแวกให้พลขนล้อมเมืองเพ็ชรบุรีอยู่ ๓ วัน พระเจ้าละแวกให้ยกเข้าปล้นเมืองเพ็ชรบุรี และให้พลทหารเอาบันไดพาดปีนกำแพงเมือง

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๔๓ มะเส็งศก

และชาวเมืองเพ็ชรบุรีรบพุ่งป้องกันเป็นสามารถ และข้าศึกชาวละแวกต้องสาตราวุธตายเป็นสามารถนัก และจะปีนปล้นมิได้ก็พ่ายออกไป แต่พระเจ้าละแวกยกเข้าปล้นดังนั้นถึง ๓ ครั้ง จะปล้นเอาเมืองเพ็ชรบุรีมิได้ แต่พระเจ้าละแวกก็คิดว่าจะปล้นแต่ครั้งหนึ่ง ถ้ามิได้ไซ้จะเลิกทัพคืนไป

ขณะนั้นเจ้าเมืองเพ็ชรบุรี และเมืองยโสธรราชธานี เมืองเทพราชธานี มิสมัคร์สมานด้วยกัน และต่างคนต่างบังคับบัญชาและอยู่ป้องกันแต่หน้าที่เองซึ่งได้เป็นพนักงานรักษานั้น มิได้มาพร้อมมูลคิดอ่านด้วยกัน ซึ่งจะคิดอ่านแต่งการป้องกันข้าศึก

ครั้นเถิงแรม ๘ ค่ำ พระเจ้าละแวกก็ยกเข้าปล้นซึ่งคลองกระแชงและประตูบางจานข้าศึกตามตลอดเข้าเผาหอรบทะลายลง และปีนกำแพงเข้าได้ ในที่นั้น ก็เสียเมืองเพ็ชรบุรีแก่พระเจ้าละแวก แล้วเจ้าเมืองเพ็ชรบุรี เมืองยโสธรราชธานี เมืองเทพราชธานี ตายในที่นั้น พระเจ้าละแวก ให้จับเอาชาวเมืองเพ็ชรบุรีทั้งปวงไปเป็นชะเลย แล้วพระเจ้าละแวกก็เลิกทัพคืนไปเมือง

ลุศักราช ๙๓๔ ปีวอกจัตวาศก (พ.ศ. ๒๑๑๕) เดือน ๑๑ สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้า ลงมาแต่เมืองพระพิษณุโลก เสด็จอยู่ในวังใหม่

ในขณะนั้น (๑) พระเจ้าละแวกแต่งทัพพระทัศราชา พระสุรินทราชา ให้ยกช้างม้าและพลประมาณ ๕๐๐๐ มาลาดตระเวนในด้านตะวันออก

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๔๔ มะเมียจัตวาศก

สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้า ตรัสรู้ข่าวว่าศึกมาลาดตระเวนนั้น ก็ทรงเร่งม้าเร็วและพลทหารล้อมวัง ๓๐๐๐ เสด็จออกไป ตรัสให้เมืองชัยบุรีและขุนหมื่นชาวม้า พลทหาร ๕๐๐ ไปเป็นทัพหน้า และให้เร่งออกไปควบด้วยทัพเมืองศรีถมอรัตน์ ให้ป้องกันครัวอพยพอยู่ในด่าน จึงเมืองชัยบุรีและเมืองศรีถมอรัตน์เอาพลเข้าซุ่มอยู่ ๒ ข้างทางที่ข้าศึกจะมานั้น พลหัวหน้าศึกยกมาประมาณ ๑๐๐๐ ถึงที่เมืองชัยบุรีและเมืองศรีถมอรัตน์ซุ่มอยู่นั้น ครั้นข้าศึกเกือบเข้ามา เมืองชัยบุรี เมืองศรีถมอรัตน์ ก็ยกพลออกต่อข้าศึก ๆ ก็แตกฉานซ่านเซ็นหนีไป จึงเมืองชัยบุรี เมืองศรีถมอรัตน์ ตามตีข้าศึกไปจนถึงทัพใหญ่ และไล่ฟันแทงข้าศึกตายมาก พระทศราชา พระสุรินทราชา ก็เลิกทัพหนีคืนไปเมืองละแวก สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้า เสด็จถึงเมืองชัยบาดาล ก็ตรัสรู้ว่า ข้าศึกพ่ายแพ้ไปแล้ว ก็เสด็จเลิกทัพกลับคืนมายังพระนครศรีอยุธยา

ลุศักราช ๙๓๕ ปีระกาเบญจศก เดือน ๕ ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีก็มิได้ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม ทรงพระดำริว่า พระนเรศวรประกอบไปด้วยปัญญาหลักแหลมลึกซึ้ง ทั้งการสงครามก็องอาจกล้าหาญนานไปเห็นจะเป็นเสี้ยนศัตรูต่อเมืองหงสาวดีเป็นมั่นคง จำจะคิดแต่งอุบายให้ไปเอาตัวพระนเรศวรขึ้นมา จะกระทำพระนเรศวรเสียให้จงได้สำเร็จแล้วเมืองหงสาวดีจะกว้าง เผื่อแผ่ขอบขัณฑเสมาออกไป อนึ่งทั้งพระเจ้าอามัยเป็นเจ้าอังวะก็คิดแข็งเมืองอังวะด้วยเล่า พระเจ้าหงสาวดี

ปรึกษาว่า จะให้ยกกองทัพลงมาเทครอบครัวอพยพหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง ไปไว้เป็นกำลังในเมืองหงสาวดี การศึกพระนเรศวรจะได้ถอยกำลังลง ครั้นดำริแล้วจึงตรัสให้นันทสูกับราชสงคราม ถือพล ๑๐๐๐๐ ไปตั้งยุ้งฉางอยู่ณเมืองกำแพงเพ็ชร นันทสูกับราชสงครามก็ยกไปตั้งอยู่กระทำการณเมืองกำแพงเพ็ชรตามรับสั่ง และซึ่งพระเจ้าหงสาวดี ก็ยกช้างม้ารี้พลเสด็จไปเมืองอังวะ ไว้พระมหาอุปราชาและอภัยคามณีรัตนณเมืองหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีเป็นอุบายทั้งนี้ ก็เพราะมหาอุปราชากราบทูลยุยงกระทำร้ายแก่พระนเรศวรเป็นเจ้า จึงพระมหาอุปราชาให้มีศุภอักษร บอกมาเถิงพระนเรศวรว่า บัดนี้กรุงรัตนบุรีรมย์อังวะเป็นกบฎแข็งเมืองต่อพระเจ้าหงสาวดี ให้เชิญพระนเรศวรยกรี้พลมาช่วยการสงครามติดกรุงรัตนบุรีอังวะ

สมเด็จพระนเรศเป็นเจ้า แจ้งดังนั้นสำคัญว่าจริง ก็เสด็จไปทูลลาพระราชบิดา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็บัญชาตาม สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ก็กราบถวายบังคมลาขึ้นมายังเมืองพระพิษณุโลก จึงกำหนดให้ตรวจเตรียมพลสกรรจ์ลำเครื่อง ๑๐๐๐๐๐ ช้างเครื่อง ๘๐๐ ม้า ๑๕๐๐ ไว้พร้อม

ครั้นศักราช ๙๓๖ ปีจอฉอศก (๑) วันอาทิตย์เดือน ๓ แรม ๖ ค่ำ เพลา ๑๑ ทุ่ม ๙ บาท ประกอบด้วยเพ็ชรฤกษ์ เสด็จทรงเครื่องพิชัยภูษาแล้วเสร็จ ทรงพระคชาธารพร้อมด้วยพลพยุหแสนยากร ทอดพระเนตรเห็นบรมสารีริกธาตุเสด็จปาฏิหาริย์แต่บุรทิศ ผ่านพระ

---

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๔๖ วอกศก

คชาธารไปโดยประตูชัยแสน ไปเถิงตำบลรัดยมท้ายเมืองกำแพงเพ็ชร ณวันพุธเดือน ๓ แรม ๙ ค่ำเพลาบ่าย ๕ โมง เกิดวาตพายุฝนตกห่าใหญ่ แผ่นดินไหวเป็นอัศจรรย์ ครั้นรุ่งขึ้นก็ยกทัพหลวงไปเถิงเมืองกำแพงเพ็ชร ตั้งประทับแรมอยู่ตำบลหนองปลิง ๓ เวน แล้วก็ยกทัพหลวงเสด็จไปโดยทางเชียงทอง เสด็จเถิงกุ่มตะเมานั้น จึงพระยากำแพงเพ็ชรส่งข่าวไปถวายว่า ไทยใหญ่เวียงเลือ เสือต้าน เกียกกาย ขุนปลัด มังทราง มังนิว อ้ายหลวงกับนายม้าทั้งปวง อันอยู่ณเมืองกำแพงเพ็ชรพาครัวอพยพหนี พะม่ามอญตามไปทัน ได้รบพุ่งกันที่ตำบลหนองปลิงเป็นสามารถ พะม่ามอญแตกแก่ไทยใหญ่ ๆ ทั้งปวงยกไปทางเมืองพระพิษณุโลก สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทราบดังนั้น ก็ให้ม้าเร็วไปบอกแก่หลวงโกษาและลูกขุนอันอยู่รักษาเมืองพระพิษณุโลก ว่าซึ่งไทยใหญ่หนีมานั้นเกลือกจะหนีไปเมืองอื่น ให้แต่งออกอายัดด่านเมืองเพ็ชรบูรณ์ เมืองนครไทย ชาตระการ แสเซา ให้มั่นคงไว้ อย่าให้ไทยใหญ่ออกไปรอดได้ หลวงโกษาและลูกขุนทั้งปวงทราบดังนั้น ก็แต่งออกไปกำชับด่านทางทั้งปวงตามรับสั่ง

ฝ่ายไทยใหญ่นั้นก็พาครอบครัวตรงเข้าเมืองพระพิษณุโลก หลวงโกษาและลูกขุนทั้งปวงก็รับพิทักษ์รักษาไว้ ฝ่ายนันทสุกับราชสงครามมีหนังสือมาให้ส่งไทยใหญ่ หลวงโกษาและลูกขุนผู้รักษาเมืองพระพิษณุโลก ก็มิได้ส่ง

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เสด็จยกพยุหแสนยากรไปถึงเมืองแครงณวันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ขณะนั้นรู้ข่าวไปถึงซักแซกะยอถาง เจ้าเมืองแครง ให้ปลัดเมืองออกมาทูลว่า ขอเชิญเสด็จพักพลอยู่แต่นอกเมืองแครงก่อน สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็ให้พักพลอยู่ใกล้อารามพระมหาเถรคันฉอง แล้วตรัสให้ข่าวขึ้นไปถึงพระเจ้าหงสาวดีว่า ยกทัพมาถึงเมืองแครงแล้ว พระเจ้าหงสาวดีทราบดังนั้นแล้วก็มีความยินดี ว่าครั้งนี้เราจะสมคิดแล้ว จึงให้จัดแจงกองทัพ ๑๐๐๐๐ ออกไปซุ่มไว้ ที่ต่อทางสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าจะเสด็จขึ้นไปนั้น ไกลเมืองหงสาวดีทางวันหนึ่ง แล้วตรัสให้พระยาเกียรติ พระยาพระรามลงไปรับ ถ้าพระนเรศรยกล่วงขึ้นมาแล้ว เราจะยกทัพหลวงออกตีหน้า ให้พระยาเกียรติ พระยาพระรามเอากองทัพนี้ตีกระหนาบหลัง จับเอาตัวพระนเรศรประหารชีวิตเสียให้จงได้ เมืองหงสาวดีจึงจะเป็นอิสสระภาพไพศาลกว่าพระนครทั้งปวง พระยาเกียรติ พระยาพระรามกราบถวายบังคมลา ยกกองทัพไปเถิงเมืองแครง ก็ทูลแก่สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าว่า พระเจ้าหงสาวดีให้ข้าพระพุทธเจ้าทั้งสองนี้มารับเสด็จขึ้นไป ทูลดังนั้นแล้วก็ถวายบังคมลาไปนมัสการพระมหาเถรคันฉองผู้เป็นอาจารย์ แล้วแจ้งความซึ่งพระเจ้าหงสาวดีคิดทำการทั้งปวงนั้น ให้พระมหาเถรคันฉองฟังทุกประการ พระมหาเถรคันฉองแจ้งดังนั้น มีใจกรุณาแก่สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเธอหาผิดมิได้ อนึ่งด้วยพระราชกฤษฎาภินิหารบารมี สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าจะได้บำรุงพระบวรพุทธศาสนา

และอาณาประชาราษฎร ให้ถาววัฒนาการสืบไป ครั้นเพลาค่ำก็พาพระยาเกียรติ พระยาพระรามเข้าไปเฝ้าสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า แล้วถวายพระพรว่า พระยาเกียรติ พระยาพระรามนี้ เป็นสานุศิษย์ของรูปมาบอกว่า พระเจ้าหงสาวดีคิดประทุษร้ายต่อพระองค์ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าแจ้งดังนั้น จึงตรัสถามพระยาเกียรติ พระยาพระรามว่าเหตุผลประการใดพระเจ้าหงสาวดีคิดจะทำร้ายแก่เรา พระยาเกียรติ พระยาพระรามก็กราบทูลตามความซึ่งพระเจ้าหงสาวดีคิดและสั่งนั้นทุกประการ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าได้ทรงทราบ ก็น้อยพระทัยคิดอาฆาตแก่พระเจ้าหงสาวดี จึงตรัสแก่พระมหาเถรคันฉองว่าซึ่งพระผู้เป็นเจ้าเมตตาบอกเหตุการณ์แก่ข้าพระเจ้าทั้งนี้ พระคุณหาที่สุดมิได้ อันพระผู้เป็นเจ้าอยู่ในเมืองมอญนี้ พระเจ้าหงสาวดีแจ้ง อันตรายก็จะมีเป็นมั่นคง ข้าพระเจ้าจะนำพระผู้เป็นเจ้ากับพระยาเกียรติ พระยาพระราม และญาติโยมทั้งปวงลงไปอยู่พระนครศรีอยุธยาจะได้ปฏิการสนองคุณพระผู้เป็นเจ้า และปลูกเลี้ยงพระยาเกียรติ พระยาพระรามโดยกตเวทีธรรมประเวณี พระมหาเถรคันฉองและพระยาเกียรติ พระยาพระราม ก็พร้อมโดยพระราชบริหาร

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็ตรัสแก่มุขมาตยาโยธาทหารทั้งปวงว่าเราหาความผิดมิได้ ซึ่งพระเจ้าหงสาวดีคิดร้ายต่อเราก่อนนั้น อันแผ่นดินพระมหานครศรีอยุธยา กับแผ่นดินเมืองหงสาวดี ขาดจากทางพระราชไมตรีกัน เพราะเป็นอกุศลกรรมนิยมสำหรับที่จะให้สมณพราหมณาประชาราษฎรได้ความเดือดร้อน ตรัสแล้วพระหัตถ์

ขวาทรงพระสุวรรณภิงคาร หลั่งอุทกธาราลงเหนือพื้นพระสุธาดล จึงออกพระโอษฐตรัสประกาศแก่เทพเจ้าทั้งหลาย อันมีมหิทธิฤทธิ์ และที่ทิพจักขุทิพโสต ซึ่งสถิตอยู่ทุกทิศานุทิศจงเป็นทิพพะยานด้วย พระเจ้าหงสาวดีมิได้ตั้งอยู่โดยคลองสุจริตมิตรภาพขัตติยราชประเพณี เสียสามัคคีรสธรรม ประพฤติพาลทุจจริตคิดจะทำภยันตรายแก่เรา ตั้งแต่วันนี้ไป กรุงพระมหานครศรีอยุธยา กับเมืองหงสาวดี มิได้เป็นสุวรรณปัฐพีเดียวดุจหนึ่งแต่ก่อน ขาดจากกันแต่วันนี้ไปตราบเท่ากัลปาวสาน ครั้นพระราชบริหารประกาศเป็นฉินทภาคอุภัยมหานครเสร็จแล้ว พระราชโองการตรัสสั่งท้าวพระยาเสนามุขมนตรีทั้งปวงว่า เราจะยกทัพกลับลงไปพระนครครั้งนี้ จะพาพระมหาเถรคันฉอง และญาติโยม กับพระยาเกียรติ พระยาพระรามไป แล้วจะติกวาดครอบครัวรามัญหัวเมืองรายทางไปด้วย

ครั้นวันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๓ ค่ำ เพลาตี ๑๑ ทุ่ม ให้เอาพระคชาธารเข้าเทียบเกย ทอดพระเนตรเห็นพระสารีริกบรมธาตุเสด็จปาฏิหาริย์มาแต่ประจิมทิศ ผ่านพระคชาธารไปข้างบุรพทิศ จึงเสด็จพยุหยาตรยาตราทัพออกจากเมืองแครง พระมหาเถรคันฉองพระยาเกียรติ พระยาพระราม และญาติโยมก็มาโดยเสด็จ ฝ่ายนายทัพนายกองก็แยกย้ายกันตีครัว ต้อนครัวรายทางมาได้ประมาณ ๑๐๐๐๐ เศษ ครั้นถึงฝั่งแม่น้ำสะโตง ก็ให้เที่ยวเก็บเรือ หาไม้ผูกพ่วงแพเร่งข้ามครอบครัวรี้พลช้างม้าทั้งปวงถึงฟากทั้งสิ้นแล้ว ก็ให้เผาเรือทำลายแพเสีย ครั้นพระเจ้าหงสาวดีแจ้ง จึงให้พระมหาอุปราชา

ถือพล ๑๐๐,๐๐๐ ให้สุระกำมาเป็นกองหน้า ตามมาถึงแม่น้ำสะโตง ฟากหนึ่ง สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทอดพระเนตรเห็นดังนั้น ก็ให้นายทัพนายกองนำพระมหาเถรคันฉองกับครอบครัวรีบไปก่อน แต่พระองค์กับทหารลำลอง ๑๕,๐๐๐ นั้นยังรออยู่ริมฝั่ง จึงทอดพระเนตรไปเห็นสุระกำมากองหน้า ใส่เสื้อแดงขี่ช้างยืนอยู่ริมฟากน้ำ ตรัสให้ทหารเอาปืนหามแล่น และปืนนกสับคาบชุดยิงระดมไปเป็นอันมากก็ไม่ถึง จึงสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ก็ทรงพระแสงปืนนกสับยาวกว่าคืบ ยิงไปต้องสุระกำมาตกจากคอช้างตาย รี้พลรามัญทั้งนั้นเห็นอัศจรรย์ ด้วยแม่น้ำนั้นกว้างเหลือกำลังปืน ก็กลัวพระเดชเดชานุภาพ และพระมหาอุปราชามิอาจจะตามมาได้ ก็เลิกทัพกลับไป

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็เสด็จยกมาโดยทางเมืองกาญจนบุรี ครั้นถึงพระนครศรีอยุธยา ก็กราบทูลสู่รายเรื่องยุบลคดีทั้งปวงถวายให้ทราบทุกประการ สมเด็จพระราชบิดาแจ้งดังนั้นจึงตรัสว่า เรามิได้มีความผิดสักสิ่ง พระเจ้าหงสาวดีมิได้ตั้งอยู่ในคลองธรรม เสียสัตยานุสัตย์ประพฤติพาลทุจจริตอิจฉาจาร เป็นวิสมโลภต่อเราฉะนี้ ก็เพราะผลวิบากแห่งสัตว์ เป็นสำหรับกาลกลียุค ตั้งแต่นี้ไปมอญกับไทยจะเป็นปรปักษ์แก่กัน สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็กราบทูลว่า ถึงมาตรว่าพระเจ้าหงสาวดียกพยุหแสนยากรมาเท่าใด ๆ ก็มิได้เกรงข้าพระเจ้ามิแต่ชีวิตจะสนองคุณมิให้เคืองฝ่าพระบาท สมเด็จพระราชบิดากับสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ดำริการกันเสร็จแล้ว จึงโปรดให้พระมหาเถรคันฉองอยู่วัดพระมหาธาตุ พระราชทานสัปทน กรรชิง

คานหาม คนหาม จังหัน นิตยภัตร เครื่องสมณบริกขารต่าง ๆ ฝ่ายพระยาเกียรติ พระยาพระรามนั้น ก็พระราชทานซึ่งเจียดทอง เต้าน้ำทอง กระบี่ยังทอง เงินตรา เสื้อผ้าพรรณนุ่งห่ม และเครื่องอุปโภคบริโภคเป็นอันมาก และครอบครัวมอญซึ่งกวาดต้อนลงมานั้น ก็พระราชทานให้พระยาเกียรติ พระยาพระราม ควบคุมว่ากล่าวด้วย แล้วพระยาเกียรติ พระยาพระรามนั้น ให้อยู่ตำบลบ้านขมิ้น ริมวัดขุนแสน ญาติโยมพระมหาเถรคันฉ่องนั้นให้อยู่ตำบลบ้านหลังวัดนก แล้วสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็กราบทูลถวายบังคมลากลับมายังเมืองพระพิษณุโลก เสด็จไปถวายนมัสการพระชินราชพระชินศรี ทรงพระราชศรัทธา เปลื้องเครื่องสุวรรณลังกาขัตติยาภรณ์ออกกระทำสักการบูชาแล้ว เสด็จออกพร้อมด้วยมุขมนตรี ขณะนั้นหลวงโกษาและลูกขุนทั้งปวงผู้อยู่รักษาเมืองนั้น ก็นำบรรดานายไทยใหญ่เข้าเฝ้าจึงบังคมทูลว่า มีหนังสือนันทสู ราชสงคราม ซึ่งมาตั้งอยู่ณเมืองกำแพงเพ็ชร์ มาให้ส่งไทยใหญ่และครัว ซึ่งหนีมาอยู่ณเมืองพระพิษณุโลก ข้าพระพุทธเจ้าตอบไปว่า สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมิได้เสด็จอยู่ ซึ่งจะส่งไปนั้นยังมิได้ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทราบดังนั้น จึงตรัสให้มีหนังสือตอบไปว่า ธรรมดาพระมหากษัตราธิราชผู้ดำรงทศพิธราชธรรมนั้น อุปมาดังร่มพระมหาโพธิอันใหญ่ และมีผู้มาพึ่งพระราชสมภาร หวังจะให้พ้นจากภัยอันตรายต่าง ๆ ซึ่งนันทสูกับราชสงคราม จะให้ส่งไทยใหญ่ไปนั้น ไม่ควรด้วยคลองขัตติยราชประเพณีธรรม

ฝ่ายนันทสูกับราชสงคราม แจ้งดังนั้น ก็ปรึกษากันว่า สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ยกพยุหยาตราทัพขึ้นไปเมืองหงสาวดีครั้งนี้ เหตุไฉนจึงไม่กลับโดยทางเมืองกำแพงเพ็ชรเล่า บัดนี้มีหนังสือเป็นคำฉกรรจ์องอาจมาดังนี้ เห็นประหลาดนัก เราจะอยู่มิได้ จำจะเลิกครัวเมืองกำแพงเพ็ชรอพยพไปเมืองหงสาวดี จึงจะมีความชอบและข่าวทั้งนี้ก็แจ้งไปถึงเมืองพระพิษณุโลก

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าให้ประชุมท้าวพระยาเสนามุขมนตรี ปรึกษากันว่า ซึ่งเราจะละให้ชาวเมืองกำแพงเพ็ชรฉิบหายพรัดพรายจากภูมิลำเนานั้นมิชอบ เราจะยกไปตีนันทสูกับราชสงครามมิให้เอาครัวเมืองกำแพงเพ็ชรไปได้ ท้าวพระยาเสนามุขมนตรีทั้งปวงก็เห็นพร้อมโดยพระราชบริหาร สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ก็ตรัสให้ข้าหลวงไปกุมเอาพะม่ามอญ ซึ่งมาอยู่ประจำหัวเมืองฝ่ายเหนือส่งลงไปกรุงเทพมหานครสิ้นแล้ว กำหนดไปแก่พระยาสวรรคโลก พระยาพิชัย ให้ไปโดยเสด็จ ยกไปเอานันทสูกับราชสงคราม จึงให้ตรวจเตรียมรี้พลช้างม้า ครั้นณวันพฤหัสบดีเดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ เพลาสายแล้ว ๕ บาท ก็เสด็จยกพยุหยาตราทัพ จากเมืองพระพิษณุโลก ไปยังเมืองกำแพงเพ็ชร

ฝ่ายนันทสูกับราชสงครามรู้ข่าวว่า สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเสด็จออกมา เลิกรี้พลช้างม้าหนีไปจากเมืองกำแพงเพ็ชร

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทราบ จึงตรัสให้พระยาชัยบูรณ์ และขุนพศรี และพระหัวเมืองทั้งปวง ยกรี้พลช้างม้าเป็นกองหน้า

ทัพหลวงเสด็จตามไป พระยาชัยบูรณ์ตามไปทันเถิงตำบลแม่ระกา นันทสูกับราชสงครามก็จัดรี้พลช้างม้า ออกมารบพุ่งพระยาชัยบูรณ์ และข้าหลวงทั้งปวงเป็นสามารถ ในขณะนั้นพระยาชัยบูรณ์ขี่ช้างพลายยิ่มพระรามได้ชนช้างกับนันทสู ช้างนันทสูได้ล่าง ช้างพระยาชัยบูรณ์ชนเสียทีเบนไป นันทสูจ้วงฟันด้วยของ้าวต้องนิ้วชี้พระยาชัยบูรณ์กระทบขอขาด ช้างพระยาชัยบูรณ์กลับได้ล่างค้ำถนัด ช้างนันทสูทานกำลังไม่ได้คว้างพ่ายไป ขุนพศรีขี่ช้างพลายศัตรูวินาสได้ชนด้วยช้างราชสงครามเป็นสามารถ ช้างราชสงครามก็พ่ายแพ้แก่ช้างข้าหลวงทั้งสอง และนันทสูกับราชสงครามก็รุดหนีไปโดยทางเชียงทอง ครั้งนั้นได้ไทยใหญ่ชาวแสนหวี อันมาอยู่ณเมืองเชียงทองสกรรจ์และครัวอพยพประมาณ ๒๐,๐๐๐ เศษ แต่ผู้มีบรรดาศักดินั้นเจ้าฟ้าเมืองจี่ เจ้าเมืองแจใหม่ เมืองปาก สมิงดีมายาเยิวและไทยใหญ่เข้ามาทั้งปวง ก็เอาครัวอพยพออกมาสู่พระราชสมภาร แล้วจึงแต่งช้างม้ารี้พลและทหาร ไปช่วยติดตามตีนันทสูกับราชสงครามเถิงตำบลแม่หรางซาง แล้วก็กลับคืนมาทัพหลวงที่ตำบลเชียงทองนั้น

ฝ่ายพระยาพิชัยข้าหลวงเดิมแจ้งว่า สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับพระเจ้าหงสาวดีเป็นปรปักษ์แก่กัน ก็คิดการกบฏ มิได้มาตามพระราชกำหนดให้หานั้น และพระยาพิชัยก็เข้าเอากรมการและครัวอพยพชาวพิชัยขึ้นไปหาพระยาสวรรคโลก และชวนกันแข็งเมือง พระยาสวรรคโลกก็ลงด้วยพระยาพิชัย แต่หลวงปลัด ขุนยกรบัตร

ขุนนันทนายกไช้ ก็มิลงด้วยพระยาทั้งสอง ๆ ก็ให้เอาหลวงปลัด ขุนยกรบัตรขุนนันทนายกจำไว้

สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้า ก็ตรัสรู้ว่า พระยาทั้งสองชวนกันแข็งเมือง ก็ยกทัพหลวงเสด็จจากเชียงทองไป เอาเมืองสวรรคโลก เสด็จไปโดยทางสุโขทัย ครั้นเสด็จเถิงสุโขทัย ก็ตั้งทัพหลวงตำบลวัดฤๅษีชุม จึงทรงพระกรุณาตรัสให้ชาวพ่อขุนมุนพราหมณาจารย์ เอาน้ำในบ่อพระสยมภูวนาถ และเอาน้ำตระพังโพยศรีมาตั้งบูชาโดยกิจพิธีกรรม เป็นน้ำสัตยาธิฐาน และเอาพระศรีรัตนตรัยเจ้าเป็นประธาน ให้ท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขอำมาตย์ ทหารทั้งหลายกินน้ำสัตยา ครั้นรุ่งก็ยกทัพหลวงโดยทางเขาคับ และเสด็จเถิงเมืองสวรรคโลก ครั้นวันศุกรเดือน ๘ ขึ้น ๕ ค่ำ ตั้งทัพหลวงหน้าวัดใหม่งาม สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้า พระองค์ทรงทศพิธราชธรรม ก็ทรงพระกรุณาแก่พระยาทั้งสอง ก็ตรัสให้ข้าหลวงเข้าไปร้องว่า ให้พระยาทั้งสองออกมาถวายบังคม และทรงพระกรุณามิได้เอาโทษเลย และพระยาพิชัย พระยาสวรรคโลก ทำอุกอาจต่อรบพุ่งข้าหลวงแล้ว ตรวจจัดไพร่พลขึ้นหน้าที่เชิงเทินกำแพง ประกาศกันเมืองสวรรคโลก จึงพระยาทั้งสองก็ฆ่าหลวงปลัด ขุนยกรบัตร ขุนนันทนายก ซึ่งมิลงด้วยนั้น ฆ่าเสียแล้วก็ตัดศีรษะซัดออกมายังข้าหลวงอันเข้าไปรบนั้น สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้า ก็ตรัสให้ยกพลทหารเข้าปล้นเมืองสวรรคโลก ในเพลาค่ำวันเสด็จเถิงนั้น ปล้นใน

ประตูสามเกิดแห่งหนึ่ง ปล้นในประตูป่าม่อแห่งหนึ่ง ปล้นในประตูสะพานจันทร์แห่งหนึ่ง ปล้นแต่ค่ำจนถึงเที่ยงคืน และเผาข้อมชั้นนอกประตูสามเกิดนั้น จึงมีพระราชโองการตรัสถามโหราจารย์ว่ายังจะได้เมืองสวรรคโลกหรือ โหราจารย์ก็ถวายบังคมทูลพระกรุณาว่าจะได้เมืองสวรรคโลก และซึ่งปล้นข้างประตูสามเกิดนี้ เห็นจะได้ด้วยยาก ถ้าปล้นข้างทิศดอนแหลมไซ้เห็นจะได้ง่าย เพราะทิศข้างนั้นเป็นอริแก่เมือง จึงมีพระราชโองการตรัสให้พระยาชัยบูรณ์ ขุนหลวงธรรมไตรโลก ขุนราชรินทร ยกพลจากประตูสะพานจันทร์มาตั้งอัดประตูข้างทิศดอนแหลม แล้วให้เร่งแต่งการอันจะเข้าปล้นเมืองนั้น อนึ่งในประตูสามเกิดและประตูป่าม่อ ก็ให้แต่งพลทหารรบพุ่งกันยังรุ่ง ครั้นรุ่งขึ้นณวันเสาร์เดือน ๘ แรม ๒ ค่ำ ก็ยกทัพหลวงมาตั้งประตูข้างดอนแหลม แล้วให้เร่งแต่งการเข้าปล้นเมืองนั้นจงได้ ชาวเมืองยิงปืนไฟแล้วพุ่งสาตราวุธมาต้องพลทหารป่วยเจ็บและจะปีนป่ายกำแพงขึ้นมิได้ สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้า ก็ตรัสให้ลงโทษแก่ขุนอินทรเดชะ ผู้เป็นยกรบัตร อันขับต้อนคนเข้าปีนเมือง และขุนหมื่นทหารทั้งหลาย ให้มัดตระเวนรอบทัพ จึงขุนอินทรเดชะและขุนหมื่นทั้งหลายถวายทานบนว่า จะขอเข้าปล้นปีนเมืองให้ได้ จึงพระยาชัยบูรณ์บังคมทูลพระกรุณาว่า ซึ่งไป่มิได้ตั้งค่ายปชิแล้วและจะป่ายปีนปล้นเอาเมืองดังนี้ พลทหารทั้งหลายจะปีนป่ายมิสะดวก เพราะชาวเมืองได้ป้องกันเป็นอันถนัดง่าย และจะขอทำค่ายปชิกันพลทหารทั้งหลายซึ่งจะยิงตอบชาว

เมือง และจะปลูกหอรบขึ้นให้สูงเทียมกำแพงเมือง และจะเอาพลปืนไฟขึ้นบนหอรบนั้น ให้ยิงข่มเข้าไป อย่าให้ชาวเมืองยิงพุ่งแทงทหารผู้ปีนนั้นได้ เห็นจะได้เมืองโดยง่าย สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้าเห็นชอบด้วย ตรัสบัญชาให้พลทหารทั้งปวงตัดไม้หมากพร้าวตั้งค่ายประชิดริมคูเมือง แล้วปลูกหอรบขึ้น ๓ แห่งสูงเทียมกำแพงเมืองตามพระยาชัยบุรณ์ทูล

ครั้นเถิงณวันจันทร์เดือน๘แรม ๓ ค่ำ เพลาซายแล้ว ๒ นาฬิกา ๕ บาท ยกพลทหารเข้าเผาประตูดอนแหลม หอผ่านประตูนั้นทลายลงมา จึงพลทหารเอาบันไดหกเข้าพาดกำแพงเมือง ปีนเข้าไปในเมืองสวรรคโลกได้ และตัวพระยาสวรรคโลกก็หนีไปพึ่งอยู่บนกุฎิพระสงฆ์ในวัดไผ่ใต้ และทหารก็ได้ตัวพระยาสวรรคโลกในวัดนั้นเอามาถวาย ส่วนพระยาพิชัยหนีจากเมืองสวรรคโลกไปเถิงแดนกระจุกจะไปยังเชียงใหม่ ชาวด่านก็กุมเอาพระยาพิชัยมาถวาย สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้า ก็ตรัสให้ทะเวนแล้วฆ่าพระยาทั้งสองนั้นเสียแล้ว เทเอาครัวอพยพทั้งปวงมายังเมืองพระพิษณุโลก และให้อาราธนารูปพระยาร่วง พระยาฦา อันรจนาด้วยงาช้างเผือกงาดำนั้นมาด้วย

ครั้นเถิงณวันพฤหัสบดีเดือน ๘ แรม ๖ ค่ำ เพลายัง ๒ บาทจะรุ่ง ให้เรียกช้างพระที่นั่งประทับเกย เห็นพระสารีริกธาตุเสด็จปาฏิหาริย์แต่ตะวันตก ผ่านช้างพระที่นั่งมาตะวันออก โดยทางที่จะเสด็จมานั้น เท่าผลหมากพร้าวปอก ก็ยกทัพหลวงเสด็จคืนมาโดยทาง

น้ำขุ่น มาทางพิชัย เสด็จมาเถิงเมืองพระพิษณุโลกณวันอังคาร เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ

และฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีตั้งแต่รู้ว่า สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า พาเอาพระมหาเถรคันฉอง และญาติโยม กับพระยาเกียรติ พระยาพระราม และกวาดเอาครัวรายทางอพยพเป็นอันมาก กลับไปยังเมืองนครศรีอยุธยา ข้างนันทสู ราชสงคราม เล่า ก็มาแจ้งเหตุทุกประการ ทรงพระพิโรธอาฆาตหมายจะเอาพระนครศรีอยุธยาให้จงได้นั้น พระเจ้าหงสาวดีจึงตรัสให้เกณฑ์ทัพทุกหัวเมืองขึ้นเมืองออก เตรียมไว้เป็นอันมาก และบำรุงช้างม้ารี้พลเสนาโยธาทหารเครื่องสาตราวุธไว้จงสรัพ และตรัสให้พระเจ้าเชียงใหม่ เกณฑ์กองทัพรี้พลลำเครื่องให้ได้ ๑๐๐,๐๐๐ ช้างม้าพร้อมด้วยเครื่องสาตราวุธ และให้พระเจ้าเชียงใหม่ต่อเรือรบเรือไล่เรือลำเลียงไว้ให้ได้เรือ ๑๐๐๐ ลำ เถิงเทศกาลเดือน ๑๑-๑๒ จะให้พระเจ้าเชียงใหม่กับพระยาพะสิม ยกทัพบกทัพเรือลงไปตีเอาพระนครศรีอยุธยาให้จงได้นั้น พระเจ้าเชียงใหม่ก็ได้เกณฑ์กองทัพช้างม้ารี้พลลำเครื่อง ๑๐๐,๐๐๐ และแต่งให้ต่อเรือลำเลียงได้เรือ ๑๐๐๐ ลำ ตามรับสั่งพระเจ้าหงสาวดีทรงพระบัญชามานั้น และให้บำรุงช้างม้าสะเบียงอาหารไว้พร้อมทุกประการ

และเมื่อขณะนั้น พระเจ้าละแวกได้ข่าวไปว่า สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเมืองพระพิษณุโลก มีบารมีพระเดชเดชานุภาพ พระเจ้าละแวกคิดปรึกษาด้วยท้าวพระยามนตรีมุขทั้งหลาย ก็แต่งหนังสือเป็น

ทางพระราชไมตรี และให้ขุนเทพโกษา หมื่นชัยสงคราม นายเทพศรีช้าง ให้ถือหนังสือมา จึงให้เอาผู้ถือหนังสือทั้งสามนั้นมาวางไว้ในแดนระยอง กรมการอันอยู่ประจำด่านระยองนั้น ก็ได้ตัวผู้ถือหนังสือทั้งสามคน จึงจัดส่งเข้ามาถวายแก่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ในลักษณะหนังสือนั้นว่า

พระเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดีรำพึงถึงพระคุณสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยา และสมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้า กรุงพระพิษณุโลก ได้เสวยราชครองพิภพกรุงศรีอยุธยา โดยโบราณพระมหากษัตราธิราชนั้น เห็นว่าบุญญานุภาพประเสริฐดีหนักหนา จึงพระเจ้ากัมพูชาธิบดีก็รำพึงคิดถึงพระคุณสมเด็จพระวรเชฏฐาธิราช ซึ่งทรงพระกรุณาเอาสมเด็จพระไอยกาธิราชเป็นพระราชบุตร และคำกลให้เสวยราชครองพิภพ และยกแผ่นดินกรุงกัมพูชาธิบดีให้นั้น และซึ่งพระคุณนั้น พระเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดีก็รำพึงดุจพระมหาโพธิ และองค์พระสรรเพ็ชญดาญาณ เหตุนั้นจึงจะแทนพระคุณคือกตัญญูกตเวทีโดยรีดฉบับธรรม และพระยากัมพูชาธิบดี และท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขสมณพราหมณาจารย์ทั้งหลาย ขอเป็นพระราชไมตรี ด้วยพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์

จึงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ตรัสให้สลักหนังสือนั้นขึ้นไปถวายแก่สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้า ถึงพระพิษณุโลก ก็สบพระราชหฤทัยซึ่งพระเจ้าละแวกขอเป็นพระราชไมตรีนั้น สมเด็จ

พระเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้า ก็ตรัสให้แต่งพระราชสารลงในแผ่นทอง แล้วและตรัสใช้เมืองศรีภิรมย์ ขุนพศรี หมื่นรามรงค์ ทูลจำพระราชสารและเครื่องบรรณาการไปเมืองละแวกในเดือน ๘ ปฐมาสาฒนั้น แต่เมืองพระพิษณุโลกมา มาโดยทางนาเวียงเมืองนครราชสีมา ไปโดยทางนาเวียงเมืองนครหลวงซึ่งพระยาละแวกอยู่นั้น เถิงเดือน ๘ ทุติยาสาฒ

สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้า ตรัสให้ขุนอินทรเดชะ เป็นนายกองช้างเครื่อง ๓๐ ม้าเครื่อง ๑๐๐ พล ๓๐๐๐ ให้ไปลาดเถิงเมืองเชียงใหม่ ในวันจะยกทัพนั้น โพธิใหญ่ในกำแพงสนามหน้าวังนั้น หาเหตุการณ์มิได้ และกิ่งข้างตะวันตกนั้นหักลง กิ่งใหญ่ประมาณ ๒ อ้อม และให้ฟังข่าวคราวในเมืองหงสาวดี เถิงวันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๕ ค่ำ ขุนอินทรเดชะก็คืนลงมาเถิงเมืองพระพิษณุโลก

ในเดือน ๙ นั้นมีพระราชกำหนดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ให้ขึ้นไปเทครัวอพยพชาวเมืองเหนือทั้งปวง ลงมายังกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้า ตรัสให้ถ่ายข้าวและเทครัวอพยพทั้งปวงเมืองพระพิษณุโลก เมืองกำแพงเพ็ชร เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองพิจิตร ลงมายังกรุงพระมหานครศรีอยุธยา ตามพระราชกำหนดขึ้นไปนั้นเสร็จ เถิงวันศุกรเดือน ๑๑ แรม ๙ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้าก็เสด็จจากเมืองพระพิษณุโลก ลงมายังพระมหานครศรีอยุธยา

พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสามพระองค์ ตรัสให้บำรุงการที่จะป้องกันพระนคร และซ่อมกำแพงปราการต้ายเตี้ย และหอรบทั้งปวงรอบพระนครแล้ว ก็ให้ขุดคูเมือง เบื้องบุรพทิศนั้น ให้กว้างลึกเป็นแม่น้ำประจบกันรอบพระนครแล้ว ก็ให้ถ่ายข้าวเทครัวอพยพเมืองนอกทั้งปวงเข้ามาในพระนคร แล้วซ่องจัดทหารอาษาทั้งหลายทุกหมู่ทุกกรม ตกแต่งเครื่องสรรพยุทธไว้ให้สรัพที่จะกันราชสัตรูอันจะยกมานั้น

ส่วนเมืองศรีภิรมย์และขุนพศริ หมื่นรามรงค์ ซึ่งทูลจำพระราชสารไปเมืองละแวกนั้น ครั้นไปเถิงพระเจ้าละแวกก็ให้ตกแต่งรับพระราชสาร ให้เบิกเมืองศรีภิรมย์และขุนพศริ หมื่นรามรงค์ เข้าถวายบังคม และได้ฟังลักษณะพระราชสารนั้น พระเจ้าละแวกก็ยินดีซึ่งจะได้เป็นพระราชไมตรีนั้น พระเจ้าละแวกให้รางวัลแก่ทูตานุทูตผู้ไปทั้งปวงนั้นมาก พระเจ้าละแวกก็ใช้พระราชาอุภัย พระอินทราเดโช พระทรงคเชนทร์ หลวงศรีราชนคร หลวงมฤทธิคเชนทร์ หลวงนเรนทมฤทธิ ทูลจำพระราชสารและเครื่องราชบรรณาการ มาด้วยเมืองศรีภิรมย์ ขุนพศริ หมื่นรามรงค์

ครั้นทูตานุทูตชาวละแวกมาเถิงพระนคร จึงพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสามพระองค์ ตรัสให้เบิกทูตานุทูตเข้ามาถวายบังคม ตรัสให้พระราชทานแก่ทูตานุทูตนั้นแล้ว ก็ตรัสให้แต่งพระราชสารไปตอบพระเจ้าละแวก และตรัสให้พระศรีเสาวราช ขุนหลวงธรรมาทิตย์ ขุนมงคลรัตน์ ขุนจันทราเทพ ขุน

เทียรฆราช หมื่นธรรมเถียร ทูลจำพระราชสารและเครื่องราชบรรณาการ ไปด้วยทูตานุทูตอันมานั้น

และเถิงศักราช ๙๓๗ ปีกุรสัปตศก (๑) (พ.ศ. ๒๑๑๘) ณวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ ขึ้น ๒ ค่ำ เพลาบ่าย ๓ โมง ๖ บาท ขณะนั้นพระเจ้าหงสาวดีตรัสให้พระเจ้าเชียงใหม่ยกช้างม้ารี้พล ทัพบกทัพเรือพลประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ ลงมาโดยทางเมืองกำแพงเพ็ชร และให้พระยาพะสิม ผู้เป็นอา ยกช้างม้ารี้พลประมาณ ๓๐,๐๐๐ มาโดยทางกาญจนบุรี และทัพพระยาพะสิมนั้น ยกมาเถิงสุพรรณบุรี ณวันพฤหัสบดี เดือนอ้ายขึ้นค่ำหนึ่ง ฝ่ายทัพพระเจ้าเชียงใหม่ยังไป่ได้มาเถิงเมืองนครสวรรค์

พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ตรัสรู้ข่าวศึกอันยกมาทั้งสองทางสามทางนั้น ก็ตรัสให้บำรุงช้างม้ารี้พลทัพบกทัพเรือไว้สรรพ ให้พระยาจักรีศรีองครักษ์ สมุหนายก เป็นกองทัพเรือ ตรัสให้พระยาพระคลังเป็นยกรบัตร ให้ยกทัพเรือนั้นไปเมืองสุพรรณบุรี ครั้นทัพเรือไปเถิงเมืองสุพรรณบุรี ได้รบพุ่งกันด้วยทัพพระยาพะสิมซึ่งตั้งในสุพรรณบุรีนั้น ก็วางปืนใหญ่ขึ้นไปแต่เรือรบ ต้องพลข้าศึกตายมากนัก และทัพพระยาพะสิมนั้นจะตั้งอยู่มิได้ ก็เลิกทัพกลับออกไปโดยราชสิงหะ และไปตั้งทัพมั่นในตำบลเขาพระยาแมน

เถิงวันพุธเดือนยี่ ขึ้น ๒ ค่ำ เพลาเที่ยงคืนแล้ว ๒ นาฬิกา ๙ บาท จึงพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์เสด็จพยุหยาตราจากพระนครศรีอยุธยาไปโดยชลมารค จึงเสด็จขึ้น

(๑) ฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๔๖ วอกศก

เหยียบซึ่งชัยภูมิในลุมพลี และให้พระพิชัยสงครามพื้นไม้ข่มนาม แล้วเสด็จจากลุมพลี สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าเป็นทัพหลวง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จอยู่พระนคร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ไปไว้ท่าเรือในอินทบุรี จึงเสด็จพยุหยาตราทัพขึ้นโดยสถลมารค ไปตั้งทัพหลวงในตำบลสามขนอน และเมื่อตั้งทัพอยู่สามขนอนนั้น ม้าตัวหนึ่งออกลูกเป็น ๒ ตัวหัวเดียว มีเท้าตัวละ ๔ ซึ่งหัวกัน จึงมีพระราชโองการตรัสให้พระยาสุโขทัยเป็นนายกอง และท้าวพระยาพระหัวเมืองทั้งหลาย ยกช้างม้าและพล ๑๐,๐๐๐ ออกไปตีทัพพระยาพะสิมณเขาพระยาแมน ทัพหน้าข้าศึกก็ได้รบพุ่งกัน ข้าศึกก็แตกฉานแก่พลข้าหลวง ก็ได้ช้างม้ามามาก และได้ฉางซื่อ และมอญพะม่าตายในที่รบนั้นก็มาก พระยาพะสิมก็เลิกทัพหนีไป จึงแต่งทหารข้าหลวงตามไปเถิงกาญจนบุรี และทัพหลวงตั้งอยู่ตำบลสามขนอนนั้น ๗ วัน จึงเสด็จยกทัพหลวงเลี้ยวคืนมาโดยทางสุพรรณบุรี ก็เสด็จมายังพระนครศรีอยุธยา

ครั้นทัพพระยาพะสิมแตกฉานพ่ายไปแล้ว ในเดือนเดียวนั้นพระเจ้าเชียงใหม่ยกช้างม้ารี้พลประมาณ๑๐๐,๐๐๐มาเถิงนครสวรรค์ทั้งทัพบกทัพเรือ และพระเจ้าเชียงใหม่ยังไข่มิรู้ข่าวว่า ทัพพระยาพะสิมพ่ายไปแล้ว พระเจ้าเชียงใหม่ก็ยกลงมาเถิงชัยนาทบุรี พระเจ้าเชียงใหม่ก็ให้ชัยกะยอสู และนันทกะยอสู ยกช้างม้าและพลประมาณ ๑๕,๐๐๐ มาเป็นทัพหน้า ลงมาตั้งเถิงบางพุทซา และบางเกี่ยวหญ้า จึงพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์

แจ้งข่าว ก็เสด็จยกทัพยกทัพเรือขึ้นไปโดยลำแม่น้ำใหญ่ตั้งตำบลชะไว ก็ตรัสให้พระเทพมนู เป็นนายกอง ขุนรามเดชะ เป็นยกรบัตร ยกทัพม้า ๒๐๐ และพลทหารอาษา ๓๐๐๐ ขึ้นไปตีทัพข้าศึก อันมาตั้งตำบลบางเกี่ยวหญ้านั้น พระเทพมนูและขุนรามเดชะ ก็ขึ้นไปตั้งเป็นทัพซุ่มอยู่ในย่า ครั้นข้าศึกออกเกี่ยวหญ้าช้างก็ดี ออกลาดหากินก็ดี พระเทพมนูและขุนรามเดชะ ก็ไล่ฆ่าฟันแทงเอาข้าศึกออกเอาหญ้าช้างหญ้าม้า และลาดหากินทุกตำบลนั้น และไล่ข้าศึกเข้าไปจนค่ายทุกวัน ชาวทหารอาษาได้ฟันแทงข้าศึกตายมาก ได้ช้างม้าและชะเลยส่งมาถวายมาก ข้าศึกจะตั้งอยู่มิได้ที่บางพุทซานั้น ก็เลิกทัพขึ้นไปหาทัพใหญ่ในชัยนาทบุรี พระเทพมนูและขุนรามเดชตามตีข้าศึกขึ้นไปเถิงชัยนาทบุรี เข้าโจมตีทัพข้าศึกในกลางคืน และได้ฟันแทงข้าศึกตายมาก แล้วก็ยกทัพคืนลงมายังพระนคร

ขณะนั้นพระเจ้าเชียงใหม่จึงรู้ข่าวทัพพระยาพะสิม ซึ่งยกมาทางกาญจนบุรีนั้น แตกฉานพ่ายหนีไปแล้ว และพระเจ้าเชียงใหม่ก็คิดด้วยท้าวพระยาทั้งหลาย ว่ากำหนดพระเจ้าหงสาวดีให้มาไซ้ ว่าให้ทัพพระยาพะสิมคอยด้วยกันกับทัพเรา และซึ่งไปมิทันควบกัน และทัพพระยาพะสิมแตกฉานพ่ายไปแล้วดังนี้ ควรเราจะยกทัพคืนไปฟังกำหนดพระเจ้าหงสาวดีก่อน อนึ่งเรายกมาครานี้ ไปมิได้บำรุงการศึกมาเป็นสามารถ และเรายกมาด้วยรวดเร็วให้ทันตามกำหนดพระเจ้าหงสาวดี เพราะทัพพระยาพะสิมยกมาทางนี้ก่อนแล้ว และจะควบกันให้จงได้ และซึ่งมิได้ควบกันดังนี้ เราจะยกทัพคืนไปก่อน

จะบำรุงการศึกไว้ถ้าพระราชกำหนดพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าเชียงใหม่ก็เลิกทัพจากชัยนาทบุรีคืนไปเมืองเชียงใหม่

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ แจ้งว่าทัพเชียงใหม่ยกเลิกไปแล้ว ก็เสด็จกลับมายังพระนคร แจ้งเหตุแก่พระราชบิดาทุกประการ

และศักราช ๙๓๗ ปีกุรสัปตศก (พ.ศ. ๒๑๑๘) พระเจ้าละแวกก็ใช้พระอุภัยพงศ์และหลวงสุภาทิพ ทูลจำพระราชสารและเครื่องราชบรรณาการมาด้วยพระศรีเสาวราช และทูตานุทูตทั้งหลายอันไป ณเดือน ๔ ปีกุรนั้น ในลักษณะพระราชสารพระเจ้าละแวกมาครานั้นว่าขอให้หล่อน้ำพิโณทก ตั้งสีมาจารึกสำหรับด่านพระราชไมตรี ตามประเวณีโบราณพระมหากษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อนมา พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสามพระองค์ แต่งท้าวพระยามุขมนตรีและสมณพราหมณาจารย์ทั้งหลาย ไปหลั่งน้ำพิโณทก ฝ่ายมุขมนตรีและเจ้าพระยาจักรีศรีองครักษ์ สมุหนายก เจ้าพระยาสุโขทัย พระยาเทพณรงคฤๅชัย พระพลเทพ พระศรีภูริปรีชาและขุนหมื่นทั้งหลายฝ่ายพระสงฆ์ใช้ สมเด็จพระสังฆราชคามวาสีอรัญญวาสี พระครูสะคำพระครูฉะเวียง และพระสงฆ์ ๒๐ รูป ฝ่ายพราหมณาจารย์ใช้ พระมเหธรราชสุภาวดี พระราชปโรหิตาจารย์ พระเทพาจารย์ พระโหราธิบดี และชีพ่อพราหมณาจารย์๑๐คน ฝ่ายพระเจ้ากัมพูชาธิบดีก็แต่งเจ้าฟ้าทลหะ พระยาธรรมเดโช พระยาจักรีรัตน์ พระศรีภูริปรีชาและท้าวพระยาเสนาบดี และสมณพราหมณาจารย์ ในกรุงกัมพูชา

ประเทศนั้น มาหล่อน้ำยิโณทก จึ่งท้าวพระยาเสนาบดี และสมณพราหมณาจารย์ทั้งสองฝ่าย ก็ชุมกันในตำบลบ้านท้ายสระเกย ตบแต่งการที่จะหล่อน้ำยิโณทกในที่นั้น

เถิงวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ ขึ้น ๘ ค่ำ ก็ประกอบด้วยศุภฤกษ์ จึงฝังสิมาจารึกสัตยาธิฐานลงในศิลาบาตร์ แล้วก็หลั่งน้ำยิโณทกตกเหนือมหาปฐพี เป็นสักขีพะยาน เพื่อจะให้พระราชไมตรีสิมานั้นทั้งสองฝ่ายมั่นคงตรงเท่ากัลปาวสานแล้ว ก็ให้อุปสมบทกรรมภิกษุ ๖ รูปในที่นั้น

ในขณะนั้นพระเจ้าเชียงใหม่ เลิกทัพขึ้นไปยังเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าหงสาวดีก็ทรงพระโกรธแก่พระเจ้าเชียงใหม่ ว่าซึ่งมิได้ยกลงไปให้ทันกำหนด กองทัพพระยาพะสิม ๆ จึงเสียทีแก่ข้าศึก และพระยาพะสิมเลิกทัพคืนไปนั้น

เมื่อศักราช ๙๓๘ ปีชวดอัฐศก (พ.ศ. ๒๑๑๙) พระเจ้าหงสาวดีตำรัสแต่งให้พระยาอภัยคามณี ซักแซกะยอถ่าง เมืองโยคราช ๓ นาย และท้าวพระยาทั้งหลายไปเข้ากำกับทัพพระเจ้าเชียงใหม่ ให้เร่งยกลงไปตีเอากรุงพระมหานครศรีอยุธยาให้จงได้ พระเจ้าเชียงใหม่แจ้งพระราชกำหนดแล้ว ก็จัดช้างม้ารี้พลทัพบกทัพเรือพร้อมด้วยเครื่องสัตราวุธ และให้พระยาเชียงแสนถือพล ๑๕,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๑๕๐ ม้าเครื่อง ๑๐๐๐ แล้วพระเจ้าเชียงใหม่ก็ยกช้างม้ารี้พลทั้งทัพบกทัพเรือออกจากเมืองเชียงใหม่ มาชุมพลทั้งปวงในเชียงทอง จึงเคลื่อนทัพนั้นลงมาชุมพลถึงนครสวรรค์ ในวันอังคารเดือนอ้ายขึ้น

ค่ำหนึ่ง พลพระเจ้าเชียงใหม่ยกมาครานั้น ทั้งชาวหงสาวดีและชาวเชียงใหม่อันมาด้วยกันทั้งปวงนั้น ช้างเครื่องประมาณ ๓๐๐ ม้าประมาณ ๓๐๐๐ พลประมาณ ๑๔๐,๐๐๐ และทัพนั้นเร่งยกลงมาตั้งทัพมั่นในตำบลสระเกยปากชะไว ทั้งทัพบกทัพเรือ ตั้งค่ายอยู่เป็นสามารถ

พระยาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสามพระองค์ก็ตรัสให้ถ่ายข้าวและเทครัวเข้าในพระนครสรรพแล้ว ก็ให้ตรวจจัดรี้พลเครื่องสรรพยุทธไว้สำหรับหน้าที่กำแพงรอบพระนคร โดยพนักงานท้าวพระยาพระหัวเมืองทั้งหลายเสร็จ ก็แต่งทหารอาษาออกไปทำงานนอก ซ่องสุมคนซึ่งซ่านเซ็นพระนครทุกตำบล อันหนึ่งชาวนอกพระนครทั้งปวง อันยังซ่านเซ็นอยู่ป่าโดยทางข้าศึกจะยกมา ก็มีพระราชกำหนดออกไปให้คุมกันเป็นหมู่เป็นกอง ทำการนอกพระนครศรีอยุธยา มิให้ข้าศึกออกลาดหากินได้สะดวก

เมื่อครั้งนั้นพระเจ้าละแวกแจ้งข่าวออกไปว่า กองทัพหงสาวดียกมากระทำสงครามกับกรุงศรีอยุธยา จึงตำรัสปรึกษาด้วยท้าวพระยาเสนามุขมนตรี ว่ากรุงกัมพูชาธิบดีกับพระนครศรีอยุธยา พึ่งเป็นทางพระราชไมตรีกัน บัดนี้มีปัจจามิตรข้าศึกมารบ ครั้นจะมิไปช่วย พระราชไมตรีจะไม่ถาวรวัฒนาสืบไป จำจะให้กองทัพยกออกไปช่วย ท้าวพระยาเสนามุขมนตรีทั้งหลายก็เห็นด้วย พระเจ้าละแวกก็ให้พระศรีสุพรรณมาธิราช ผู้เป็นพระอนุชา ถือพล ๑๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๑๐๐ ม้าเครื่อง ๓๐๐ ยกเข้ามาช่วยโดยทางด่านเมือง

ปราจินบุรี กรมการบอกเข้ามาให้กราบทูล สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ดำรัสให้หลวงราชเสนาภักดี กับขุนพิพิธวาที หมื่นพจนาพิจิตร ออกไปรับพระศรีสุพรรณมาธิราชเข้ามาเฝ้า แล้วตรัสสั่งให้กองทัพเขมรตั้งอยู่ตำบลวัดพระพะแนงเชิง

ครั้นณวันพฤหัสบดีเดือนอ้ายแรม ๒ ค่ำ พระเจ้าเชียงใหม่ให้ยกทัพบกทัพเรือล่องลงมาตั้งค่ายมั่นตำบลวัดสระเกษ แล้วแต่งให้เจ้าเมืองพะเยาคุมทัพม้า ๑๐๐๐ ไปลาดจับคน และให้ดูกองทัพกรุงจะออกมาตั้งอยู่ตำบลใด ๆ บ้าง เจ้าเมืองพะเยาก็ยกทัพม้าเข้ามาถึงสะพานขายข้าว ก็เที่ยวเผาบ้านเรือน

พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็เสด็จออกไปโดยชลมารคถึงสะพานขายข้าว ก็ตรัสให้พลทหารรบพุ่ง พลข้าศึกนั้นก็ถอยคืนไปหาทัพใหญ่ จึงเสด็จกลับเข้ามาพระนคร

ฝ่ายทัพพระเจ้าเชียงใหม่ตั้งอยู่ตำบลวัดสระเกษนั้น แต่เดือนอ้ายถึงเดือน ๔ และพระเจ้าเชียงใหม่จะได้ตบแต่งให้เข้ามารบพุ่งหามิได้ และพระเจ้าเชียงใหม่คิดการศึกนั้นเป็นงานปี และจะตั้งอยู่อย่าให้ชาวพระนครออกมาทำนาได้ ให้ถอยกำลังแล้วจึงจะเข้ารบพุ่งเอา พระเจ้าเชียงใหม่ก็ให้เรือลำเลียงข้าวสะเบียงลงมาแต่เมืองเชียงใหม่ เลี้ยงไพร่พลทั้งปวงมิได้ขาด

ครั้นเถิงปีฉลูนพศก พระเจ้าหงสาวดีก็ให้มหาอุปราชาคุมพล ๒๐,๐๐๐ มาตั้งทัพทำนาในเมืองกำแพงเพ็ชร อนึ่งพระเจ้าหงสาวดีก็ให้ตั้งแต่งบำรุงการศึกทั้งปวงไว้ ว่าครั้นออกพระวษาแล้ว พระเจ้า

หงสาวดีจะยกพลศึกลงมายังกรุงพระมหานคร ส่วนทัพพระเจ้าเชียงใหม่ก็ตั้งอยู่ตำบลสระเกษ และทัพพระยาอภัยคามณีตั้งเป็นทัพหน้าในตำบลตลาดกรวด

พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสามพระองค์ ตรัสรู้ข่าวซึ่งพระมหาอุปราชามาตั้งทำนาในเมืองกำแพงเพ็ชร จึงตรัสพิพากษาด้วยท้าวพระยาพฤฒามาตย์มนตรีทั้งหลายว่า ซึ่งพระเจ้าเชียงใหม่มาตั้งอยู่เป็นช้านาน และมิได้ยกเข้ามารบพุ่งดังนี้ไซ้ เห็นว่าจะอยู่ท่าทัพพระเจ้าหงสาวดี ซึ่งจะยกมาเถิง จึงจะควบกันยกเข้ามาทีเดียว และเราจะละให้พระเจ้าเชียงใหม่ตั้งอยู่ดังนั้นมิควร ควรยกทัพหลวงออกไปตีทัพพระเจ้าเชียงใหม่ อย่าให้ตั้งอยู่ได้ และทัพพระเจ้าหงสาวดีคิดว่าจะยกมานั้น มิว่างจะยกลงมาได้ในปีนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสามพระองค์ ก็ตรัสให้ตรวจช้างม้ารี้พลทัพบกทัพเรือ ณวันพุธเดือน ๕ ขึ้นค่ำหนึ่ง เพลารุ่งแล้ว ๔ นาฬิกา ๒ บาท ก็เสด็จพยุหยาตราจากพระนครโดยชลมารค ตั้งทัพชัยในลุมพลี เถิงวันเสาร์เดือน ๕ ขึ้น ๔ ค่ำ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็ตรัสให้เทียบเรือรบเรือไล่ทั้งปวง ก็เสด็จด้วยพระชลวิมานขึ้นไปเถิงย่าโมกน้อย เพื่อจะดูกำลังข้าศึกยังจะรบพุ่งหรือประการใด

จึงพระเจ้าเชียงใหม่ก็ใช้สะเรนันทสู เอาช้างเครื่อง ๓๐ ม้าเครื่อง ๕๐๐ พลทหาร ๕๐๐๐ ยกเข้ามาย่าโมกน้อย พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ตรัสรู้ว่าข้าศึกยก

เข้ามา ก็ให้เทียบเรือรบเรือไล่ทั้งปวงเข้าฝั่ง ให้พลทหารอาษาขึ้นยกยกไปตั้งต่อข้าศึก แล้วก็เสด็จขึ้นทางบกทั้งสองพระองค์ เสด็จด้วยสุพรรณรัตนปาทุการองพระบาท และตรัสให้พลทหารทั้งปวงขึ้นยอได้บางสายพลาย ท้องที่ปากน้ำคลองบ้านเฉียน บ้านริ คลองลุมพลีเหนือบ้านกระสอบ สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้าทรงพระแสงปืนนกสับ ยิงถูกนายม้าผู้ดี และนายม้านั้นห่มเสื้อสักกะหลาด และได้ดาบทองและม้านั้นมาถวาย ข้าศึกอันยกมาทั้งปวงนั้นก็พ่าย ทหารอาษาก็ไล่ฟันแทงข้าศึกไปจนหน้าค่ายตายมาก

จึงพระยาอภัยคามณี และท้าวพระยาแสนขุนแสนหมื่นทั้งหลายอันเป็นทัพหน้า แต่งช้างเครื่องออกมาประมาณ ๑๐๐ ม้าประมาณ ๑๐๐๐ พลประมาณ ๑๐,๐๐๐ ยกเป็นศึกใหญ่ออกมาปะทะพลทหารข้าหลวง ๆ ก็ลาดถอย

พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ตรัสเห็นข้าศึกยกใหญ่ออกมาตีพลข้าหลวง และจะล่าถอยลงเรือมิได้ จึงเสด็จด้วยเรือพระที่นั่งขึ้นไปเหนือคลองบ้าโมกน้อย และขนายเรือพระที่นั่งทั้งสองเสด็จอยู่กันพลเรือรบ และพลทหารอันอยู่ริมน้ำนั้นข้าศึกก็วางช้างม้ารีพลมาเถิงริมน้ำ และได้รบพุ่งกัน พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ทรงปืนนกสับยิงต้องข้าศึกตายมาก ข้าศึกพุ่งสาตราวุธมากตกถึงเรือพระที่นั่ง จึงพระบาทสมเด็จเอกาทศรฐอิศวรบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้เป็นพระราชอนุชา ก็ให้สอดเรือพระที่นั่งเสด็จเข้าไปข้างฝั่ง กันเรือพระที่นั่ง

สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้าพระเชษฐาธิราช จึงมีพระราชโองการตรัสให้ยิงปืนใหญ่ในเรือรบเรือไล่ทั้งปวงขึ้นเอาช้างม้าข้าศึก ก็ต้องช้างม้าข้าศึกและพลล้มตายเป็นอันมาก ข้าศึกทั้งปวงก็พ่ายไป

พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว จึงตรัสแก่สมเด็จพระอนุชาธิราช และท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวงว่า พระเจ้าเชียงใหม่ยกทัพแสนลงมาตั้งอยู่ณสระเกษเถิง ๔-๕ เดือนแล้ว เพิ่งได้เห็นฝีมือกำลังทหารวันนี้ ดีร้ายจะเป็นเบาสงคราม ใน ๒-๓ วันนี้จะยกมาอีก ถ้าจะยกลงมาเราจะตีให้เถิงสระเกษทีเดียว ตรัสเท่าดังนั้น ก็มิได้เสด็จกลับลงมาสุมพลี ตั้งอยู่ณป่าโมก

ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่แจ้งว่า สะเรนันทสู พระยาเชียงแสนแตกขึ้นไป ก็ทรงพระโกรธ สั่งให้ประหารชีวิตเสีย พระยาพะเยาน้องพระเจ้าเชียงใหม่กับท้าวพระยาแสนขุนแสนหมื่น ทูลขอโทษให้แก้ตัว พระเจ้าเชียงใหม่ก็ให้โทษ แต่ว่าให้ไปทะเวนประจานรอบทัพ แล้วตรัสปรึกษาแก่นายทัพนายกองและแสนท้าวพระยาลาวทั้งปวงว่า พระยาเชียงแสน สะเรนันทสู แตกข้าศึกขึ้นมา พระนเรศร์พี่น้องจะมีใจกำเริบ จะยกขึ้นมาตีเถิงค่ายเรา คิดจะยกลงไปหักเสียก่อน ท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวงก็เห็นด้วย และจึงใช้ให้พระยาเชียงแสน สะเรนันทสู ถือพล ๑๕,๐๐๐ คนทั้งหลายตกแต่งช้างม้ารี้พลจงสรรพ และพรุ่งนี้เช้าเราจะยกเข้าไปตีทัพอันยกออกมาดังนั้น

ในขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระบรมพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ตรัสรู้ว่าพระเจ้าเชียงใหม่จะยกพลเข้ามารบทัพหลวงรุ่งขึ้นณวันพฤหัสบดีเดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำนั้น ตรัสให้ทัพพระเทพมนูและท้าวพระยาพระหัวเมืองทั้งหลายอันเป็นทัพหน้านั้น ยกพลข้ามไปฟากตะวันตก และบรรดาช้างม้ารี้พลตั้งอยู่ฝ่ายทัพหลวงไซ้ ทัพพระยาสุโขทัยเป็นกองหน้า พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ เสด็จด้วยพลายมงคลทวีป เป็นพระคชาธารยกช้างม้ารี้พลมาฟากตะวันตกนั้น สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้า ก็มีพระราชรำพึงว่า ให้ข้าศึกวางมาจนเกือบ แล้วจะข้ามช้างพระที่นั่งตัดเอากลางทัพข้าศึกนั้นจึงได้ จึงมีพระราชโองการตรัสให้ม้าใช้ไปสั่งแก่พระเทพมนู ให้ลาดทัพถอยก่อน แต่ป้องกันอย่าให้พลแตกฉาน ครั้นม้าใช้ไปสั่งแก่พระเทพมนู ๆ จึงว่าแก่ม้าใช้ให้มากราบทูลพระกรุณา ว่าข้าศึกยกมาจะใกล้ถึงกันแล้ว ครั้นจะล่าถอยไซ้ เห็นจะพ่ายแก่ข้าศึกทีเดียว พระเทพมนูมิได้ลาดถอยตามรับสั่ง จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งม้าใช้ไปสั่งครั้งหนึ่งเล่า พระเทพมนูก็มิได้ลาดทัพถอย จึงตรัสใช้ขุนนรินทรเสนีไปสั่งแก่พระเทพมนูให้เร่งลาดทัพถอย พระเทพมนูมิฟังไซ้ ให้เอาพระเทพมนูลงจากคอช้าง และลงโทษถึงสิ้นชีวิต จึงขุนนรินทรเสนีก็ไปว่าแก่พระเทพมนูตามพระราชโองการตรัสสั่งนั้น พระเทพมนูจะล่าทัพ เมื่อพระเทพมนูลาดทัพถอยออกนั้น พลหัวหน้าได้รบพุ่งประจันบานกันแล้ว ครั้นล่าทัพถอย ข้าศึกได้ใจ ก็วางใหญ่เข้ามา